सर्वदर्शनसंग्रहः ।

माधवाचार्य्यविरचितः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृत्य प्रकाशितः ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

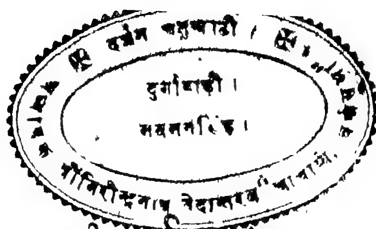
सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितः ।

खृं १८८९ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট
কলিকাতা।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৫ নং আমহার্ষ্ট ষ্ট্রীট
কলিকাতা।

सर्वदर्शनसंग्रहः ।

नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसनिधिं शिवम् ।
येनैव जातं मह्यादि तेनैवेदं सकर्तृकम् ॥
पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-
मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् (१) ।
श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥
श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।
क्रियते माधवार्य्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥
पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोड्य शास्त्राण्यसौ
श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्थत् सतां प्रीतये ।
दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा शृण्वन्तु तत् सज्जना
माल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न सञ्जायते ॥

---

(१) आत्मोचित चरितमर्थितसर्वलोकमिति पाठान्तरम् ।

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरोत्सारितत्वात्। दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम्। प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत्

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत इति॥

लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते। अतएव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम्।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि। तेभ्य एव देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुपजायते, तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति।

तदिह विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्तीति।

तत् चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात्।

अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः। न चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम्, अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात्। तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते। स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते। यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति। स यावदादेयं

तावदादाय निवर्त्तते । तस्माद् दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत् तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेत् । तदुक्तम्

त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसां
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।
व्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥

ननु पारलौकिकसुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्ये अग्निहोत्रादौ विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्त इति चेत् तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकम्मन्यैरेव धूर्त्तवकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्त्तप्रलापमात्रत्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वात् । तथा चाभाणकः

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः ।

तदेतत् सर्वं समग्राहि ।

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ।
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ॥
अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ।
देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।
मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति ॥

स्यादेतत् स्यादेव मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात्, अस्ति च प्रामाण्यं कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मताशालि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः व्याप्तिश्चोभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः । स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो भवेत् । न तावत् प्रत्यक्षं तच्च बाह्यमान्तरं वाभिमतम् । न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसम्भवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमिति मन्तव्यं व्यक्त्योरविनाभावाभावप्रसङ्गात् । नापि चरमः अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्

चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मन इति ।

नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थादौस्थ्यप्रसङ्गात् । नापि शब्दस्तदुपायः काणाद-

मतानुसारेणानुमान एवान्तर्भावात् अनन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घनाजङ्घालत्वात् धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिवद् विश्वासाभावाच्च। अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च। उपमानादिकन्तु दूरापास्तं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वासम्भवात्। किञ्च उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः, उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासम्भवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया अनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः।

अपिच साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षीकर्त्तव्यम्। तदुक्तम्

अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति।

शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमश्रावणत्वं च व्यावर्त्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि। तस्मादिदमनवद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्य्यैरिति (१)। तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वान्निषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवज्रप्रहारदोषो वज्र-

---

(१) समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।
समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥

लोपायते। तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः। धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते। क्वचित् फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवत् यादृच्छिकः। अतस्तत्साध्यमदृष्टादिकमपि नास्ति। नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेत् न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः। तदुक्तम्

अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः।
केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यवस्थितिरिति॥

तदेतत् सर्वं बृहस्पतिनाप्युक्तम्।

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः॥
अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्मिता॥
पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति।
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत् तृप्तिकारणम्।
गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम्॥
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः।
प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते॥
यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत्।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेष विनिर्गतः।
कस्माद्भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः॥
ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह।

मृतानां प्रेतकार्य्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥
त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः ।
जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥
अश्वस्यात्र हि शिश्नन्तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्त्तितम् ।
भण्डैस्तद्वत् परञ्चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्त्तितम् ॥
मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितमिति ॥

तस्माद् बहूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम् ॥

इति सायणमाधवीये सर्वदर्शनसङ्ग्रहे चार्वाकदर्शनम् ॥

अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधायि अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्

कार्य्यकारणभावाद् वा स्वभावाद् वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति ॥

अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति ननु पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्, भूते, भविष्यति, वर्त्तमाने अनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघा-

तादयो नावतरेयुः। तदुक्तं, व्याघातावधिराशङ्केति॥ तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते, तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः, कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः, उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते। तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते। यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः। अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्य्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात्। नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भात्। तस्मात् कार्य्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम्।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्य्यात् तं प्रति ब्रूयात्। अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते, तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते वा। न प्रथमः, एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात्।

नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अविरस्कवचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद्-व्याघातापातात्। किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वमाणानुमानम्। परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्य्य-

लिङ्गकमनुमानम् । अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थं प्रतिषेधयतामनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतैः ।

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः ।
प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति ॥

पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-बाह्यशून्यत्व-बाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते । सर्वं क्षणिकं क्षणिकं, दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥

इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद् व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात्। तथाहि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा? आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः, समर्थस्य क्षेपायोगात्। यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्ये, समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात्, सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य, यद् यदा यत्र करोति तत् तदा तत्रासमर्थं, यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे। न चेष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किंभावस्योपकुर्वन्ति न वा? न चेत् नापेक्षणीयास्ते, अकिञ्चित् कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किंभावाद्भिद्यते न वा? भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य, आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। तदुक्तम्

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्म्मण्यस्ति तयोः फलम्।
चर्म्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति।

(अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात्।) किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौःस्थ्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽस्थेया। तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम्, अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्। बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते, अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः, एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निवर्त्तयिषूणां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावात् तेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम्। एवं शून्यं शून्यमपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात्। यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः। न चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय अपरो भागः प्रसवाय कल्प्यतामिति कल्प्यते। तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्सम्बन्धदर्शनद्रष्टॄणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन्। भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्यवसानम्। अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव। तथाहि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात्। यथोक्तम्,

न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते ।
कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासत इति ॥

विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ । तदुक्तं भगवताल‌ङ्कावतारे ।

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिता इति ॥
इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथेति च ॥

न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । इष्टार्थव्यवहारश्च स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते । अतएवोक्तम्,

परिव्राट् कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।
कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ परनिर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः, नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिष्यैस्तावद्योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः, गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः, गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः, पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च । अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरूक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वञ्चाङ्गीकृत्यान्तरस्य शून्यत्वञ्चाङ्गीकृतं कथमिति ? पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा । एषा हि तेषां परिभाषा स्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्य्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत । तत् कीर्त्तितं धर्मकीर्त्तिना ।

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥

बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः। अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा। न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात्, नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात्। अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति। तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च। किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा। न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात्। न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च। यथोक्तम्,

षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता।
तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रक इति॥

तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात् तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम्। तदुक्तम्,

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः। यद्वेद्यते येन, वेदनेन तत्ततो न भिद्यते। यथा ज्ञानेनात्मा। वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः। भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः। अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहभेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम्,

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वय इति ॥

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति च ॥

न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यम् । वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्ष्णां केशेन्द्रनाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगात् । यथोक्तम्,

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा ॥

तथा क्रुतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति ॥

तस्माद् बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेद-विगलित-विविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाह्यं वस्तुजातं नास्तीति । तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति, चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे

अहमिति प्रतिभासः स्यात्। न त्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति। तथोक्तम्,

परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लव इति॥

यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत इति च॥

तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः। न हि वसुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत। भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यम्। तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जिहासन्ति चान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत्। अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमिति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेतदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः। अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम्।

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः।
हेतुत्वमेव च युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षममिति॥

तथाच, यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते, यथा च भाषया

देश:, यथा वा सम्भ्रमेण स्नेह:, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्,

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम् ।
तस्मात् प्रमेयाधिगते: प्रमाणं मेयरूपतेति ॥

"न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्या: सर्वत्राविशेषात् तान्तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति च । तथाच बाह्यार्थसद्भावे प्रयोग: । ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्का:, ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षा: । यथा अविवक्षति अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षु-जिगमिषु-पुरुषान्तरसन्तानसापेक्षा: । तथाच विवादाध्यासिता: प्रवृत्तिप्रत्यया: सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति । तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानं, नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्,

तत् स्यादालयविज्ञानं यद् भवेदहमास्पदम् ।
तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्त: कादाचित्क: प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव, न वासनापरिपाकप्रत्यय: कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्ति:, तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाक: तस्य च प्रत्यय: कारणं स्वसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षण: कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिविज्ञानजननमालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिन: क्षणा:

समर्था एवेति वक्तव्यम्। न चैकोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात्, सर्वे समर्था इति पक्षे कार्य्यक्षेपानुपपत्तिः। ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः 'प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते' इति चतुरेणानिच्छताप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा', आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्याधिपतिरूपाः। तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः, विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तौ नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात्। एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि। एवं चित्तचैत्तात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्ते एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः, गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसंविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः, वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा, उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनञ्चेति भाव-

थित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं सम्पादयेत् । अतएवोक्तं, "दुःखसमुदायनिरोधमार्गाश्चत्वारः आर्य्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि"। तत्र दुःखं प्रसिद्धं, समुदायो दुःखकारणं, तद् द्विविधं, प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च । तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् "इदं कार्य्यं ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति" (गच्छन्ति) तेषामयमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं (कारणसमवायः) तन्मात्रस्य फलं, न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः । यथा वीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते । तत्र पृथिवीधातुरङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धञ्च जनयति, अब्धातुः स्नेहं रसञ्च जनयति, तेजोधातू रूपमौष्ण्यञ्च, वायुधातुः स्पर्शनं चलनञ्च, आकाशधातुरवकाशं शब्दञ्च, ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम् । हेतूपनिबन्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम्, उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता (धर्मस्थितिता) धर्मनियामकता च) प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति । तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्य्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्य्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद् वा स्थिता, यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्य्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं, धर्मस्य कार्य्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्तल्प्रत्ययः । धर्मस्य कारणस्य कार्य्यं प्रति नियामकता । नन्वयं कार्य्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव धर्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता । न चात्र

कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः। यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः, बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलम्। न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्य्यमङ्कुरादि वा चेतीयते। अहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामि अहं बीजेन निर्वर्त्तित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्। पुरः-स्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभीरुभिरुपरम्यते। तदुभय-निरोधः तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः, तन्नि-रोधोपायो मार्गः, स च तत्त्वज्ञानं, तच्च प्राचीनभावना-बलाद्भवतीति परमं रहस्यम्। सूत्रस्यान्तं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति।

केचन बौद्धा बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति, प्राथ-मिकान् विनेयानचीकथत् भगवान्, द्वितीयांस्तु विज्ञान-मात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति, तृतीयानुभयं सत्य-मित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति, सेयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः। एषा हि तेषां परि-भाषा समुन्मिषति। विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमान-प्रवृत्त्यनुपपत्तिः सकललोकानुभवविरोधश्च। ततश्चार्थो द्विविधः, ग्राह्योऽध्यवसेयश्च। तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात्, अध्यवसायः सविकल्पकरूपो-ऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात्। तदुक्तम्,

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लव इति॥
ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं, यदितोऽन्यथा।
न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजमिति च॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेत्र तद्भद्रं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्य्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः। अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यम्। यतो भणितं बोधचित्तविवरणे।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः।
भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणाः।
भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्।

अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै।
परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि।

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम्।
आर्य्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात्॥
दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदयो मतः।

मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥
दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥
पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥
रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि ।
आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।
स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा ।
चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥
आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनम् ।
सङ्घो रक्ताम्बरत्वञ्च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिरिति ॥

इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥

तदित्थं मुक्तकच्छानां मतमसहमाना विवसनाः कथञ्चित् स्थायित्वमास्थाय क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति । तथाह्यात्मा कश्चिदास्थीयेत स्थायी तदापीह लौकिकफल-

सधनसम्पादनं विफलं भवेत्। न ह्येतत् सम्भविष्यति अन्यः करोत्यन्यो भुङ्क्त इति। तस्माद्योऽहं प्राक् कर्माकरवं सोऽहं सम्प्रति तत्फलं भुञ्जे इति पूर्वापरकालानुयायिनः स्थायिनस्तस्य स्पष्टप्रमाणावसिततया पूर्वापरभागविकल-कालकलावस्थितिलक्षणक्षणिकता परीक्षकैरर्हद्भिर्न परि-ग्रहार्हा। अथ मन्येथाः प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन वार्य्येत इति न्यायेन यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिना प्रमाणेन क्षणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समान-सन्तानवर्त्तिनामेव प्राचीनः प्रत्ययः कर्मकर्त्ता उत्तरः प्रत्ययः फलभोक्ता। न चातिप्रसङ्गः कार्य्यकारणभावस्य नियामकत्वात्। यथा मधुररसभावितानामाम्रबीजानां परिकर्षितायां भूमावुप्तानामङ्कुरकाण्डस्कन्धशाखापल्लवा-दिषु तद्द्वारा परम्परया फले माधुर्य्यनियमः, यथा वा लाक्षारसावसिक्तानां कार्पासबीजादीनामङ्कुरादिपार-म्पर्य्येण कार्पासादौ रक्तिमनियमः। यथोक्तम्,

यस्मिन्नेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना।
फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा॥
कुसुमे बीजपूरादेर्यल्लाक्षाद्युपसिच्यते।
शक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं न पश्यसीति॥

तदपि काशकुशावलम्बनकल्पं विकल्पासहत्वात्। जलधरादौ दृष्टान्ते क्षणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा। नाद्यः भवदभिमतस्य क्षणिकत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टचरत्वेन दृष्टान्तासिद्धावस्यानुमानस्यानुत्थानात्। न द्वितीयः तेनैव न्यायेन सर्वत्र क्षणिकत्वसिद्धौ सत्त्वानुमान-

वैफल्यापत्तेः अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मिथ्यासर्पदंशादेरपि अर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वापाताच्च। अतएवोक्तम् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति। अथोच्येत सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात् तत्सिद्धिरिति तदसाधु स्यात् वादिनामनेकान्ततावादस्येष्टतया विरोधासिद्धेः। यदुक्तं, कार्पासादिदृष्टान्त इति तदुक्तिमात्रं युक्तेरनुक्तेः तत्रापि निरन्वयनाशस्यानङ्गीकाराच्च। न च सन्तानिव्यतिरेकेण सन्तानः प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति। तदुक्तम्,

सजातीयाः क्रमोत्पन्नाः प्रत्यासन्नाः परस्परम्।
व्यक्तयस्तासु सन्तानः स चैक इति गीयत इति॥

न च कार्य्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गं भङ्क्तुमर्हति। तथाहि उपाध्यायबुद्ध्यनुभूतस्य शिष्यबुद्धिः स्मरेत् तदुपचितकर्मफलमनुभवेद्वा तथा च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। तदुक्तं सिद्धसेनवाक्यकारेण।

कृतप्रणाशाकृतकर्मभाग-
भवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान्।
उपेक्ष्य साक्षात् क्षणभङ्गमिच्छ-
न्नहो महासाहसिकः परोऽसाविति॥

किञ्च क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्त्वेन ज्ञेयकाले ज्ञानस्यासत्त्वेन च ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तौ सकललोकयात्रास्तमियात्। न च समसमयवर्त्तिता शङ्कनीया सव्येतरविषाणवत् कार्य्यकारणभावासम्भवेनाग्राह्यस्यालम्बनप्रत्ययानुपपत्तेः। अथ भिन्नकालस्यापि तस्याकारार्पकत्वेन ग्राह्यत्वं, तदप्यपेशलं क्षणिकस्य ज्ञानस्याकारार्पक-

ताश्रयताया दुर्बलत्वेन साकारज्ञानवादे प्रत्यादेशेन निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यतावशेन प्रतिकर्मव्यवस्थायाः स्थितत्वात्। तथाहि प्रत्यक्षेण विषयाकाररहितमेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहमिकया घटादिज्ञानमनुभूयते न तु दर्पणादिवत् प्रतिबिम्बकान्तम्। विषयाकारधारित्वेन च ज्ञानस्यार्थे दूरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्य्येत। न चेदमिष्टापादनमेष्टव्यं दवीयान् महीधरो नेदीयान् दीर्घो बहुरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात्। न चाकाराधायकस्य तस्य दवीयस्त्वादिशालितया तथा व्यवहार इति कथनीयं दर्पणादौ तथानुपलम्भात्। किञ्चार्थादुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तर्ह्यर्थवत् तदपि जड़ं स्यात्। तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टं स्यादिति महत्कष्टमापन्नम्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जड़तां नानुकरोतीति ब्रूषे हन्त तर्हि तस्याग्रहणं न स्यादित्येकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायापातः। ननु मा भूत् जडतायाः ग्रहणं किं नश्छिन्नं तदग्रहणेऽपि नीलाकारग्रहणे तयोर्भेदो नैकान्तो वा भवेत्। नीलाकारग्रहणे चागृहीता जडता कथं तस्यानुरूपं स्यात् अपरथा गृहीतस्य स्तम्भस्यागृहीतं त्रैलोक्यमपि रूपं भवेत्। तदेतत् प्रमेयजातं प्रतापचन्द्रप्रभृतिभिरर्हन्मतानुसारिभिः प्रमेयकमलमार्त्तण्डादौ प्रबन्धे प्रपञ्चितमिति ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नोपन्यस्तम्।

तस्मात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगती गतिर्नानु-

गन्तव्या अपित्वार्हत्येवार्हणीया । अर्हत्स्वरूपञ्च चन्द्रसूरिभिराप्तनिश्चयालङ्कारे निरटङ्कि ।

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वर इति ॥

ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते तद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् । तथाचोक्तं तौतातितैः ।

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्पते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तराद्दृते ॥
असर्वज्ञप्रणीतात् तु वचनान्मूलवर्जितात् ।
सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद् यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।

अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नाभवदित्यादि।

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात्। तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि। यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि। तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति। न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नान्यथानुपपत्त्या सर्वमनेकान्तात्मकं, सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम्। न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया मुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः। न सर्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्त-

व्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत्। नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्त्तृत्वेन तत्सिद्धिः। तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वाद् घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः। न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति। सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वम्, अवयवसमवायित्वम्, अवयवजन्यत्वम्, समवेतद्रव्यत्वं, सावयवबुद्धिविषयत्वं वा। न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात्। न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रहगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम् अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतुक्रियते। आद्ये गगनादौ व्यभिचारः, तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात्। द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात्। नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात् तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात्। न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन, सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत्। किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः। प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्त्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजगज्जनोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीतरागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
न सर्वगः सन् स्ववशः स सत्यः ।
इमाः कुहेयाः कुविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति ॥

अन्यत्रापि ।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रगुक्तकारणत्रितयबलादावरणक्षये सार्वज्ञ्यं युक्तम् । न चास्योपदेष्ट्रन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादमुष्याशेषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्वज्ञपरम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसंग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति । विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रे तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति । अन्यदपि,

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते ।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः । व्याख्यानादिरूप-

परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम्,

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिण इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम्, मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्,

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति ॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता ।

सर्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते ।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा ।
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥

न यत् प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते ।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।
वाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥
दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः ।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
सर्वभावेषु मूर्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्छया चित्तविप्लवः ॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् ।

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।
आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतमित्यादिना ॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि । मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः । तत्र बोधात्मको जीवः, अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना ।

चिदचिद् द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्तृरागादि तत् कार्य्यमविवेकिनः।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः। स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्व-प्रतिपत्तिकारणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमु-पशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक-क्षयात्मकक्षयोपशमिक-भावेन कर्मोदयवशात् कलुषान्याकारेण च परिणतजीव-पर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य सत्त्वमौदयि-कपारिणामिकौ चेति। अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उप-शमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः। यथा पङ्के कलुषतां कर्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षयिकः, यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः, यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः। कर्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतन-त्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्य-स्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने।

ज्ञानाद् भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तित इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणा-भावात्। अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति सम-

स्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्ध-त्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः, अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः, संसारिणो मुक्ताश्च। भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तःसंसारिणः। ते च द्विविधाः, समनस्का अमनस्काश्च। तत्र संज्ञिनः समनस्काः, शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः, त्रसस्थावरभेदात्। तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी, इष्टकादिः पृथिवीकायः, पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायकः, पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्माः धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितिः गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः, अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य

वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसवर्ण-वन्तः पुद्गलाः। ते च द्विविधाः, अणवः स्कन्धाश्च भोक्तुमशक्या अणवः, द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदा-दण्वादिरुत्पद्यते, अण्वादिसङ्घातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते। कश्चिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः, अतएव पूरयन्ति गल-न्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकाय-त्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात्। तदुक्तं गुण-पर्य्यायवद् द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः। यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादि-सामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशकायानां यथासम्भवं गति-स्थित्यवगाहहेतुत्वादिसामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्यो-क्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्य्याय इति पर्य्यायाः। यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः, अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति। तदाह जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ। आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादि-चलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः। यथा सलि-लावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्तादातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति। यथा वा निष्टप्तायः पिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद

त्यङ्काति तथा कषायोक्तो जीवो योगागतं कर्म समन्ता-दादत्ते । कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-भेदात् । तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहित-भाषणादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं "कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि । अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञान-रूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमाद-कषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म-बन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं, सकषायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः. मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमाद-कषायाः बन्धहेतव इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्या-कर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कायोपादानकं षडिन्द्रि-यासंयमनञ्च अविरतिः । पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्ध-हेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्च-तुर्विध इत्युक्तं, प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य

ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाभ्रधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवञ्च, सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदैर्मूलप्रकृतिर्वेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः इति तद्भेदश्च समगच्छत् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्वानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः, येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणयोगादात्मनो

गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः। सा ईर्या-भाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्यतागतः सर्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलक्ष्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद् ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं, चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्जरा द्विविधा यथा कालौपक्रमिकभेदात्। तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च गीयते।

यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रविश्य प्रपद्यते तत् कर्म-निर्जरा। यदाह,

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह।
निर्जरा संमृता द्विधा सकामा कामनिर्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात्, निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः, बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्धं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्धं गच्छति, बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्धगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धं कुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता इति॥

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैक-

मानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते, जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। सङ्क्षेपे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः। स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति। तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति॥

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्,

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति नानर्थक्यम्। तदाह,

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति ॥

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनास्तीति न क्वापि कदाचित् केनचित् कथञ्चित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयत्यागानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत् प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च । एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम्,

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि ॥

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्यनिर्वचनीयमतेन मिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः । तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम् । यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम् ।

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति ॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः।
नयानशेषानविशेषमिच्छ-
न्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति ॥

जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्यमुक्तम्।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः ॥
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्।
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रविरतिः स्मरः ॥
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः।
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ॥
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तनि।
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च ॥
नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा।
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च ॥
बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते।
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ॥
सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः।
आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥
अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन।
पुण्यस्य संस्रवे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ॥
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः।
क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः।
श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः ॥

× ऊँमो १२

लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥
भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति दिगम्बरः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम् ।

तदेतदार्हतमतं प्रामाणिकगर्हणमर्हति न ह्येकस्मिन् वस्तुनि परमार्थे सति परमार्थसतां युगपत् सदसत्त्वादिधर्माणां समावेशः सम्भवति। न च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोः समुच्चयासम्भवे विकल्पः किं न स्यादिति वदितव्यं क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायात्। न चानेकान्तं जगत् सर्वं हेरम्बनरसिंहवदिति दृष्टान्तावष्टम्भवशादेष्टव्यम् एकस्मिन् देशे गजत्वं सिंहत्वं वा अपरस्मिन् नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावेन तस्यैकस्मिन् देश एव सत्त्वासत्त्वादिना अनेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्तानुपपत्तेः। ननु द्रव्यात्मना सत्त्वं पर्य्यायात्मना तदभाव इत्युभयमप्युपपन्नमिति चेन्नैवं कालभेदेन हि कस्यचित् सत्त्वमसत्त्वञ्च स्वभाव इति न कश्चिद्दोषः। न चैकस्य ह्रस्वत्वदीर्घत्ववदनेकान्तत्वं जगतः स्यादिति वाच्यं प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात्। तस्मात् प्रमाणाभावात् युगपत् सत्त्वासत्त्वे परस्परविरुद्धे नैकस्मिन् वस्तुनि वस्तु युक्ते। एवमन्यासामपि भङ्गीनां भङ्गोऽवगन्तव्यः। किञ्च सर्वस्यास्य मूलभूतः सप्तभङ्गिनयः स्वयमेकान्तः अनेकान्तो वा। आद्ये सर्वमनेकान्तमिति प्रतिज्ञाव्याघातः। द्वितीये

विवक्षितार्थासिद्धिः अनेकान्तत्वेनासाधकत्वात्। तथा चेय-मुभयतः पाशरज्जुः स्याद्वादिनः स्यात्। अपि च नव-त्वसमत्वादिनिर्द्धारणस्य फलस्य तन्निर्द्धारयितुः प्रमातुश्च तत्करणस्य प्रमाणस्य प्रमेयस्य नवत्वादेरनियमे साधु समर्थितमात्मनस्तीर्थकरत्वं देवानां प्रियेणार्हतमतप्रव-र्त्तकेन। तथा जीवस्य देहानुरूपपरिमाणत्वाङ्गीकारे योगबलादनेकशरीरपरिग्राहकयोगिजीवेषु प्रतिशरीरं जीव-विच्छेदः प्रसज्येत, मनुजशरीरपरिमाणो जीवो मतङ्गज-देहं कृत्स्नं प्रवेष्टुं न प्रभवेत्। किञ्च गजादिशरीरं परि-त्यज्य पिपीलिकाशरीरं विशतः प्राचीनशरीरसन्निवेश-विनाशोऽपि प्राप्नुयात्। न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः प्रपाप्रासादाद्युदरवर्त्तिसङ्कोचविकाशवान् तथा जीवोऽपि मनुजमतङ्गजादिशरीरेषु स्यादित्येषितव्यं प्रदीपवदेव सविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रस-ङ्गात्। एवं प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन जीवपदार्थदूषणा-भिधानदिशान्यत्रापि दूषणमुत्प्रेक्षणीयम्। तस्मान्नित्य-निर्दोषश्रुतिविरुद्धत्वादिदमुपादेयं न भवति। तदुक्तं भग-वता व्यासेन नैकस्मिन्नसम्भवादिति रामानुजेन च जैन-मतनिराकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि। एष हि तस्य सिद्धान्तः चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनियामक-भेदेन व्यवस्थितास्त्रयः पदार्था इति। तदुक्तम्,

ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः।
ईश्वरश्चित इत्युक्तो जीवो दृश्यमचित् पुनरिति॥

अपरे पुनरशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः।

तच्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमपि तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्याधिगतजीवैक्यं बध्यते मुच्यते च। तदतिरिक्तनानाविधभोक्तृभोक्तव्यादिभेदप्रपञ्चः सर्वोऽपि तस्मिन्नविद्यया परिकल्पितः सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिवचननिचयप्रामाण्यादिति ब्रुवाणास्तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिशिरःशतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्यया अनाद्यविद्यानिवृत्तिमङ्गीकुर्वाणाः मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेदनिन्दाश्रवणेन पारमार्थिकं भेदं निराचक्षाणाः विचक्षणंमन्यास्तमिमं विभागं न सहन्ते। तत्रायं समाधिरभिधीयते भवेदेतदेवं यद्यविद्यायां प्रमाणं विद्येत न च वमनादिभावरूपं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम्। तदुक्तम्,

अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षत इति॥

न चैतत् ज्ञानाभावविषयमित्याशङ्कनीयं, को हि कं ब्रूयात् प्रभाकरकरावलम्बी भट्टदत्तहस्तो वा नाद्यः।

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके।
वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित् कैश्चिद्रूपं कदाचनेति॥
भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया।
भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्॥

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात्। अभावस्य षष्ठप्रमाणगोचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः। यदि पुनः प्रत्य-

ज्ञानाभाववादी कश्चिदेवमाचक्षीत तं प्रत्याचक्षीत अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे अहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य प्रतियोगितया चावगतिरस्ति न वा अस्ति चेद्विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसम्भवः। न चेद्धर्मिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न सम्भवति तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणाभावादयमनुभावो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगन्तव्य इति। तदेतत् गगनरोमन्थायितं भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानयोगक्षेमत्वात्। तथाहि विषयत्वेनाश्रयत्वेन च ज्ञानस्य व्यावर्त्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो न वा प्रतिपन्नश्चेत् स्वरूपज्ञाननिवर्त्त्यं तदज्ञानमिति तस्मिन् प्रतिपन्ने कथङ्कारमवतिष्ठेत अप्रतिपन्नश्चेद्व्यावर्त्तकाश्रयविषयशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत। अथ विशदः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधिना ज्ञानेनाभासित इति आश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति इन्त तर्हि ज्ञानाभावेऽपि समानमेतत् अन्यत्राभिनिवेशात्। तस्मादुभयाभ्युपगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीत्यनुभवगोचर इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अस्तु तर्ह्यनुमानं विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति। तदपि न चोदक्षमम् अज्ञानेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधने अपसिद्धान्तापातात् तदसाधने अनेकान्तिकत्वात् दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्च न हि प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं सम्भवति ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वात् सत्यपि

प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसम्भवात्। प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं प्रत्यादर्शतो विरोधिसन्तमसनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेवेत्यलमतिविस्तरेण।

प्रतिप्रयोगस्य विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रितं अज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवदिति। ननु शुक्तिकाद्यज्ञानस्याश्रयस्य प्रत्यगर्थस्य ज्ञानमात्रस्वभावत्वमेवेति चेन्मैवं शङ्किष्ठाः। अनुभूतिर्हि स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुणत्वापादकस्वभावा ज्ञानावगतिसंज्ञप्तिविद्याद्यपरनामा सकर्मकानुभवितुरात्मनो ज्ञानत्वमित्याश्रयणात्। ननु ज्ञानरूपस्यात्मनः कथं ज्ञानगुणकत्वमिति चेत्तदसारं, यथा हि मणिद्युमणिप्रभृति तेजोद्रव्यं प्रभावद्रूपेणावतिष्ठमानं प्रभारूपगुणाश्रयः। स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्त्तमानत्वेन रूपवत्त्वेन च प्रभा द्रव्यरूपापि तच्छेषत्वनिबन्धनगुणव्यवहारा, एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव चैतन्यगुणः तथा च श्रुतिः सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरे अयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव, अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति, न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते। अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्यादिका श्रुतिरपि। न चानृतेन हि प्रत्यूढा इति श्रुतिरपि विद्यापर्वप्रमांशमित्याश्रयितुं शक्यं ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः ऋतशब्दस्य कर्मवचनः ऋतं पिबन्ताविति वचनात् ऋतं कर्मफलाभिसन्धिरहितं परम-

पुरुषाराधनयैव तत्प्राप्तिफलम्। अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकाल्पफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि च एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढा इति वचनात्। मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकरत्रिगुणात्मकप्रकृत्यभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः।

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना।
बालस्य रक्षता देहमेकैकं श्येनसूदितम्॥

इत्यादौ विचित्रार्थसर्गसमर्थस्य पारमार्थिकस्यैवासुराद्यस्त्रविशेषस्यैव मायाशब्दाभिधेयत्वोपलम्भात् अतो न कदाचिदपि श्रुत्यानिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनं नाप्यैक्योपदेशानुपपत्त्या तत्त्वंपदयोः सविशेषब्रह्माभिधेयत्वेन विरुद्धयोर्जीवपरयोः स्वरूपैक्यस्य प्रतिपत्तुमशक्यतया अर्थापत्तेरनुदयदोषदूषितत्वात्। तथाहि तत्पदं निरस्तसमस्तदोषमनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणास्पदं जगदुदयविभवलयलीलं ब्रह्म प्रतिपादयति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात्। समानाधिकरणं त्वंपदं चाचिद्विशिष्टं जीवशरीरं ब्रह्माचष्टे, प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य। ननु सोऽयं देवदत्त इतिवत् तत्त्वमिति पदयोर्विरुद्धभागत्यागलक्षणयोर्निर्विशेषस्वरूपमात्रैक्यं सामानाधिकरण्यार्थः किं न स्यात् यथा सोऽयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसम्बन्धी पुरुषः प्रतीयते इदंशब्देन च सन्निहितदेशवर्त्तमानकालसम्बन्धी तयोः सामानाधिकरण्येनैक्यमवगम्यते। तत्रैकस्य युगपद्विरुद्धदेशकालप्रतीतिर्न सम्भवतीति द्वयोरपि पदयोः

स्वरूपपरत्वे स्वरूपस्य चैक्यं प्रतिपत्तुं शक्यमेवमत्रापि किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धांशप्रहाणेनाखण्डस्वरूपं लक्ष्यत चेत् विषमोऽयमुपन्यासः। दृष्टान्तेऽपि विरोधवैधुर्य्येण लक्षणा गन्धासंभवादेकस्य तावद् भूतवर्त्तमानकालद्वय-सम्बन्धो न विरुद्धः। देशान्तरस्थितिर्भूता सन्निहितदेश-स्थितिर्वर्त्तत इति देशभेदसम्बन्धविरोधश्च कालभेदेन परिहरणीयः। लक्षणापक्षेऽप्येकस्यैव पदस्य लक्षकत्वाश्रय-णेन विरोधपरिहारे पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वस्वीकारो न सङ्गच्छते। इतरथा एकस्य वस्तुनस्तत्तेदन्ताविशिष्टत्वा-वगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्थायित्वासिद्धौ क्षणभङ्गवादी बौद्धो विजयेत। एवमत्रापि जीवपरमा-त्मनोः शरीरात्मभावेन तादात्म्यं न विरुद्धमिति प्रतिपा-दितम्। जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारत्वात् ब्रह्मा-त्मकः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः य आत्मानं वेद यस्यात्मा शरीरम् इति श्रुत्यन्तरादित्यल्पमिदमुच्यते सर्वे शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः। न च पर्य्यायत्वं द्वारभेदसम्भ-वात्। तथाहि जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनु-ष्यादिसंस्थानानीव सर्वाणि वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि। अतः,

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसाः।
पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पटः॥

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धा लोके तद्वाच्यतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानवद्वस्तु-मुखेन तदभिमानिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मपर्य्यन्तसंस्था-

मस्य वाचकाः। देवादिशब्दानां परमात्मपर्य्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्तावल्यां चतुरन्तरे च।

जीवं देवादिशब्दो वदति तदपृथक् सिद्धभावाभिधानं
निष्कर्षाकूतयुक्तो बहुरिह च दृढो लोकवेदप्रयोगः।
आत्मासम्बन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्यादिमूर्त्ते-
र्जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे॥

इत्यनेन देवादिशब्दानां शरीरपर्य्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संस्थानैक्याद्यभाव इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा शब्दैस्तत्त्वस्वरूपप्रतिकृतिभिरित्यादिना विश्वेश्वरादपृथक्सिद्धत्वमुपपाद्य निष्कर्षाकूतेत्यादिना पद्येन सर्वेषां शब्दानां परमात्मपर्य्यन्तत्वं प्रतिपादितं तत् सर्वं तत एवावधार्य्यम्। अयमेवार्थः समर्थितो वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुतिव्याकरणसमये रामानुजेन।

किञ्च सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतयानिर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाणं समस्ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते। अन्यथा सविकल्पके सोऽयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकारविशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेः। किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य बाधकं भ्रान्तिमूलकत्वात्। भ्रान्तिप्रयुक्तरज्जुसर्पवाक्यवत् नापि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं निवर्त्तकं तत्र प्रमाणाभावस्य प्रागेवोपपादनात्। न च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिष्ठापनपक्षे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारतन्मात्रभूतेन्द्रियचतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डतदन्तर्वर्त्तिदेवतिर्य्यङ्मनुष्यस्थावरादिसर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं कार्य्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति

कारणभूतब्रह्मात्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपन्नतरत्वात्। अपिच ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्यासत्त्वादेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं बाध्येत नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापन्न प्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्मकारणावस्थं जगतस्तदापत्तिरेव प्रलयः नामरूपविभागविभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मकार्य्यावस्थं ब्रह्मणस्तथाविधस्थूलभावश्च सृष्टिरित्यभिधीयते। एवञ्च कार्य्यकारणयोरनन्यत्वमप्यारम्भणाधिकरणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति। निर्गुणवादाश्च प्राकृतहेयगुणनिषेधविषयतया व्यवस्थिताः। नानात्वनिषेधवादाश्च एकस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं वस्त्विति सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सर्वात्मकब्रह्मपृथग्भूतवस्तुसद्भावनिषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिताः। किमत्र तत्त्वं भेदः अभेदः उभयात्मकं वा सर्वं तत्त्वम्। तत्र सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽभ्युपेयते, एकमेव ब्रह्म नानाभूतचिदचित्प्रकारं नानात्वेनावस्थितमिति भेदाभेदौ चिदचिदीश्वराणां स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यादसंकराच्च भेदः। तत्र चिद्रूपाणां जीवात्मनामसङ्कुचितापरिच्छिन्ननिर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितानां तत्तत्कर्मानुरूपज्ञानसङ्कोचविकाशौ भोग्यभूताचित् भोक्ता संसर्गः तदनुगुणसुखदुःखोपभोगद्वयवत्ता भगवत्प्रतिपत्तिः भगवत्पदप्राप्तिरित्यादयः स्वभावाः। अचिद्वस्तूनान्तु भोग्यभूतानामचेतनत्वमपुरुषा-

र्थत्वं विकारास्पदत्वमित्यादयः परस्येश्वरस्य भोक्तृभोग्ययोरुभयोरन्तर्यामिरूपेणावस्थानमपरिच्छेद्यज्ञानैश्वर्य्यवीर्य्यशक्तितेजःप्रभृत्यनवस्थितिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणता स्वसङ्कल्पप्रवृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुजातता स्वाभिमतस्वानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरतिशयविविधानन्तभूषणतेत्यादयः वेङ्कटनाथेन त्रित्वं निराटङ्कि पदार्थविभागः।

द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधं तद्विदं तत्वमाहुः

द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जड़मजड़मिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।
अन्त्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदात्
नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जड़ामादिमां केचिदाहुः ॥

तत्र

द्रव्यं नाना दशावत् प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरुपेता
कालोऽब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमान् जीव ईशोऽन्य आत्मा ।
संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव
ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा मतिरिति कथितं संग्रहाद्द्रव्यलक्ष्म ॥

इत्यादिना ।

तत्र चिच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद् भिन्नाः नित्याश्च । तथाच श्रुतिः; द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादिका । अतएवोक्तं नानात्मानो व्यवस्थात इति । तन्नित्यत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम् ।

न जायते म्रियते वा विपश्चि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति ॥

अपरथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। अतएवोक्तं शीतरागजन्मादर्शनादिति। तदणुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्।

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।

भोगो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इति॥

आराग्रमात्रः पुरुषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति च॥

अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जड़ं जगत् त्रिविधं भोग्यभोगोपकरणभोगायतनभेदात्। तस्य जगतः कर्त्तोपादानं चेश्वरपदार्थः पुरुषोत्तमो वासुदेवादिपदवेदनीयः। तदप्युक्तम्।

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः।

भुवनानामुपादानं कर्त्ता जीवनियामक इति॥

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलः परमपुरुषस्तदुपासकानुगुणतत्तत्फलप्रदानाय स्वलीलावशादर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधावतिष्ठते। तत्रार्चा नाम प्रतिमादयः। रामाद्यवतारो विभवः। व्यूहश्चतुर्विधः वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञकः। सूक्ष्मं सम्पूर्णं षड्गुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म। गुणा अपहतपाप्मत्वादयः। सोऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति श्रुतेः। अन्तर्यामी सकलजीवनियामकः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति श्रुतेः। तत्र पूर्वपूर्वमूर्त्त्युपासनया पुरुषार्थपरिपन्थिदुरितनिचयक्षये सत्युत्तरोत्तरमूर्त्त्युपास्त्यधिकारः। तदुक्तम्,

वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात् तत्तदीहितम्।

अधिकार्य्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बहु॥

तदर्थं लीलया स्वीयाः पञ्च मूर्त्तीः करोति वै ।
प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः ॥
सङ्कर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्णषड्गुणम् ॥
तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते ।
अन्तर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक ईरितः ॥
य आत्मनीतिवेदान्तवाक्यजालैर्निरूपितः ।
अर्चोपासनया क्षिप्ते कल्मषेऽधिकृतो भवेत् ॥
विभवोपासने पश्चाद् व्यूहोपास्तौ ततः परम् ।
सूक्ष्मे तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुमिति ॥

तदुपासनञ्च पञ्चविधम् अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि । उपादानं गन्धपुष्पादिपूजासाधनसम्पादनम् । इज्या नाम देवतापूजनम् । स्वाध्यायो नाम अर्थानुसन्धानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो नामसङ्कीर्त्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च । योगो नाम देवतानुसन्धानम् । एवमुपासनाकर्मसमुच्चितेन विज्ञानेन दृष्टदर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयाथात्म्यानुभवानुगुणनिरवधिकानन्दरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति । तथा च स्मृतिः,

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गता इति ॥
स्वभक्तं वासुदेवोऽपि संप्राप्यानन्दमक्षयम् ।

पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छतीति च ॥

तदेतत् सर्वं हृदि निधाय महोपनिषन्मतावलम्बनेन भगवद्बोधायनाचार्य्यकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं विस्तीर्णामालक्ष्य रामानुजः शारीरिकमीमांसाभाष्यमकार्षीत्। तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः। अत्र अथशब्दः पूर्वप्रवृत्तकर्माधिगमनानन्तर्य्यार्थः। तदुक्तं वृत्तिकारेण, वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्म विविदिषतीति। अतःशब्दो हेत्वर्थः अधीतसाङ्गवेदस्याधिगततदर्थस्य विनश्वरफलात् कर्मणो विरक्तत्वाद्धेतोः स्थिरमोक्षाभिलाषुकस्य तदुपायभूतब्रह्मजिज्ञासा भवति। ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्तसमस्तदोषानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते। एवञ्च कर्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य च वैराग्योत्पादनद्वारा चित्तकल्मषापनयनद्वारा च ब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वेन तयोः कार्य्यकारणत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्रत्वम्। अतएव वृत्तिकारा एकमेवेदं शास्त्रं जैमिनीयेन षोड़शलक्षणेनेत्याहुः। कर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य चाक्षयित्वं परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुतिभिरनुमानार्थापत्त्युपबृंहिताभिः प्रत्यपादि। एकैकनिन्दया कर्मविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दर्शयति श्रुतिः अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः। विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते इत्यादि। तदुक्तं पाञ्चरात्ररहस्ये।

स एव करुणासिन्धुर्भगवान् भक्तवत्सलः।

उपासकानुरोधेन भजते मूर्त्तिपञ्चकम् ॥
तदर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम्।
यदाश्रित्यैव चिद्वर्गस्तत्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते ॥
पूर्वपूर्वोदितोपास्तिविशेषक्षीणकल्मषः।
उत्तरोत्तरमूर्त्तीनामुपास्त्यधिकृतो भवेत् ॥
एवं ह्यहरहः श्रौतस्मार्त्तधर्मानुसारतः।
उक्तोपासनया पुंसां वासुदेवः प्रसीदति ॥
प्रसन्नात्मा हरिर्भक्त्या निदिध्यासनरूपया।
अविद्यां कर्मसङ्घातरूपां सद्यो निवर्त्तयेत् ॥
ततः स्वाभाविकाः पुंसां ते संसारतिरोहिताः।
आविर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ॥
एवं गुणाः समानाः स्युर्मुक्तानामीश्वरस्य च।
सर्वकर्तृत्वमेवैकं तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥
मुक्तास्तु शेषिणि ब्रह्मण्यशेषे शेषरूपिणः।
सर्वानश्नुवते कामान् सह तेन विपश्चिता ॥

तस्मात्तापत्रयातुरैरमृतत्वाय पुरुषोत्तमादिपदवेदनीयं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं भवति। "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं प्राधान्येन सह ब्रूतः" इतः सन्नोऽन्यत्रेतिवचनबलादिच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधेयं तच्च ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनं न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानं पदसन्दर्भश्राविणो व्युत्पन्नस्य विधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः आत्मेत्येवोपासीत विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत अनुविद्य विजानातीत्यादिश्रुतिभ्यः। अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः

अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणे अधीतवेदस्य पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वरसत एव श्रवणे प्रवर्त्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात्। मन्तव्य इति चानुवादः श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वादप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्। ध्यानञ्च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा वा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात्। सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥

इत्यनेनैकत्वात्। तथाच आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेनास्या दर्शनरूपता विधीयते। भवति च भावनाप्रकर्षात् स्मृतेर्दर्शनरूपत्वम्। वाक्यकारेणैतत् सर्वं प्रपञ्चितं वेदनमुपासनं स्यादित्यादिना। तदेव ध्यानं विशिनष्टि श्रुतिः, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति। प्रियतम एव हि वरणीयो भवति यथायं प्रियतममात्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान् प्रियतमः इति भगवतैवाभिहितम्।

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते इति॥

पुरुषः स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति च।

भक्तिस्तु निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजनसकलेतरवैतृष्ण्यावज्ज्ञानविशेष एव। तत्सिद्धिश्च विवेकादिभ्यो भव-

सेति वाक्यकारेणोक्तं तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रिया-कल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः सम्भवान्निर्वचनाच्चेति। तत्र विवेको नामादुष्टादन्नात् सत्त्वशुद्धिः, अत्र निर्वचनम् आहारशुद्धेः सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति। विमोकः कामानभिष्वङ्गः शान्त उपासीतेति निर्वचनम्। पुनः पुनः संशीलनमभ्यासः निर्वचनञ्च स्मार्त्तमुदाहृतं भाष्यकारेण सदा तद्भावभावित इति। श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानं शक्तितः क्रिया क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति निर्वचनम् सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि सत्येन लभ्यत इत्यादिनिर्वचनम् दैन्यविपर्य्ययोऽनवसादः नायमात्मा बलहीनेन लभ्यत इति निर्वचनम् तद्विपर्य्ययजा तुष्टिरनुद्धर्षः शान्तो दान्त इति निर्वचनम्। तदेवमेवंविधनियमविशेषसमासादितपुरुषोत्तमप्रसादविध्वस्ततमः-स्वान्तस्य अनन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयप्रियवदात्मप्रत्ययावभासतापन्नध्यानरूपया भक्त्या पुरुषोत्तमपदं लभ्यत इति सिद्धम्। तदुक्तं यामुनेन, उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति ज्ञानकर्मयोगसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति। जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयं तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अस्याचिन्त्यविविधरचनारूपस्य नियतदेशकालभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतः यतो यस्मात् सर्वेश्वरात् निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात् सत्यसङ्कल्पाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणात् सर्व-

ज्ञात् सर्वशक्तेः [illegible]सः सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्त्तन्त इति सूत्रार्थः।

इत्थम्भूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां शास्त्रमेव प्रमाणमित्युक्तं शास्त्रयोनित्वादिति। शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनि यस्य भावस्तत्त्वं तस्माद् ब्रह्मज्ञानकारणाज्ज्ञानकारणत्वात् शास्त्रस्य तद्योनित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः। न च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं शङ्कितुं शक्यमतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि महार्णवादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत्, इत्यनुमानस्य पूतिकूष्माण्डायमानत्वात्। तल्लक्षणं, ब्रह्म यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम्।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणान्तरगोचरतां नावतरति तथापि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावसिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपादयितुं प्रभवतीति एतत्पर्य्यनुयोगपरिहारायोक्तं तत्तु समन्वयादिति। तुशब्दः प्रसक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव कुतः समन्वयात् परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयादित्यर्थः। न च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वं स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ते जातः नायं सर्प इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टमेवेति न किञ्चिदनुपपन्नम्। दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितं विस्तरस्त्वाकरादेवावगन्तव्य इति विस्तरभीरुणादास्यत इति सर्वमनाकुलम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजदर्शनम्।

तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थबोधकत्वस्वतःप्रमाणत्वप्रमाणत्रित्वपाञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वेदान्तवाक्यजातस्य भङ्ग्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेनानन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थित। तन्मते हि द्विविधतत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात्। तदुक्तं तत्त्वविवेके।

स्वतन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते।
स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुण इति॥

ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत इति चेन्मैवं भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः। तथाहि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति। अथ मन्येथाः किं प्रत्यक्षभेदमेवावगाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिघटितम्। न प्रथमः धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसेयत्वात्। द्वितीयोऽपि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथवा युगपत् तत्सर्वग्रहणम्। न पूर्वः बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च। नापि चरमः कार्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्याभावात्। धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्निहितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात्। तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रतर-

मिति यत् किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युद्घुष्यन्ते किं धर्मिभेदवादिनं प्रति। प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायापातः भवदभिधीयमानदूषणानां तदविषयत्वात्। ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटवत् प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न प्रथमं सर्वतोविलक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञायमाने प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः। तथाहि परिमाणवटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात् प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति। तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये, न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः। विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षञ्च धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना। अतएव गवार्थिनो गवयदर्शनान्न प्रवर्त्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मरन्ति। न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे दृश्यमाने भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयं समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः। तदुक्तम्,

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।
सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्चेति ॥

अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्तितर्वादौ अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ मनोऽनवस्थानात् कामाद्युपप्लुतमनस्कस्य स्फीतालोकवर्त्तिनि घटादौ सौक्ष्म्यात् परमाण्वादौ व्यवधानात् कुड्याद्यन्तर्हिते अभिभवात् दिवा

प्रदीपप्रभादौ समानाभिहारात् नीरक्षीरादौ यथावद्ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति धर्मभेदभानसम्भवात्। न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्याशेयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिमा भिन्नाविति व्यवहारादर्शनात्। न चैकभेद-बलेनान्यभेदानुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात्। सोऽयं पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारिकातैल-दातृत्वाभ्युपगम इव। दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनुत्थानमेव। न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः। तस्मान्मूलक्षयाभावाद्-नवस्था न दोषाय। अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते। परमेश्वरो जीवाद्भिन्नः, तं प्रति सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा भृत्याद्राजा। न हि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न मनागपि इति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः स्वपति-पदं कामयमानाः सत्कारभाजो भवेयुः प्रत्युत सर्वानर्थ-भाजनं भवन्ति। यः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्-कर्षञ्च कथयति स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रय-च्छति। तदाह,

घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनः।
ददत्यखिलमिष्टञ्च स्वगुणोत्कर्षवादिनामिति॥

एवञ्च परमेश्वराभेदतृष्णाया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णि-कासमत्वाभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाच्छेदनं हरति एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात्। तत्-मत प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये।

अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णोर्द्वेषो विवर्द्धितः ।
तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्धे विनिश्चयादिति ॥

सा च सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदात्त्रिविधा। तत्राङ्कनं नारायणायुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्ध्यर्थञ्च । तथाच शाकल्यसंहितापरिशिष्टम् ।

चक्रं बिभर्त्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स याति नाकं दुरितावधूय विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ॥
देवाश्च येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति ॥
तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाञ्छिताः ।
उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम इति ॥

अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समासतेति तैत्तिरीयकोपनिषच्च । स्थानविशेषश्चाग्नेयपुराणे दर्शितः ।

दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाच्च सुदर्शनम् ।
सव्येन शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुरिति ॥

अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः ।

सुदर्शनं महाज्वालं कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति ॥

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानुस्मरणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं मनसा

दया स्पृहा श्रद्धा चेति। अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम्। तदुक्तम्,

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तदिति।

एवं ज्ञेयत्वादिनापि भेदोऽनुमातव्यः, तथा श्रुत्यापि भेदोऽपगन्तव्यः, सत्यमेतमनुविश्वे मदन्तिरातिं देवस्य गृणतो मघोनः सत्यासो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा मयि वारुण्यो मयि वारुण्यो मयि वारुण्य इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥

जगद्व्यापारवर्जप्रभुकरणासन्निहितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च। न च ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यशङ्कं सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदितिवत् बृंहितो भवतीत्यर्थपरत्वात्। ननु

प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संशयः।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥

इति वचनात् द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमनभिसन्धायाभिधानात्। तथाहि यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्त्तेत न संशयः। तस्मादनादिरेवायं प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः। न चायमविद्यमानो मायामात्रत्वाम्नायेति भगवदिच्छोच्यते।

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च।

प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते॥

प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद् यतः ।
अ इत्युक्तो हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता ॥
मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात् प्रकृष्टे हि मयाभिधा ।
विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्य्यते ॥
प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा ॥

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलात् सैव प्रज्ञा मानत्राण-कर्त्री च यस्य तन्मायामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्र-क्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं, न ह्यीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः सम्भवति विशेषादर्शननिबन्धनत्वाद् भ्रान्तेः । तर्हि तद्व्यप-देशः कथमित्यत्रोत्तरम् अद्वैतं परमार्थत इति परमार्थापेक्षया तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समा-भ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति । तथाच परमा श्रुतिः ।

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।
जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥
मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ॥
न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
कल्पितश्चेन्निवर्त्तेत न चासौ विनिवर्त्तते ॥
द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।
मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं हि विष्णुना ॥
तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव त्वित्यादि ॥

तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्य्यं सर्वागमानाम् । एत-देवाभिसन्धायाभिहितं भगवता ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद् बुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति ॥

महावाराहेऽपि ।

मुख्यञ्च सर्ववेदानां तात्पर्य्यं श्रीपतौ परे ।
उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्य्यं स्यादवान्तरमिति ॥

युक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्य्यम् । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः । धर्मार्थकामास्त्वनित्याः । मोक्ष एव नित्यः । तस्मान्नित्यं तदर्थाय यतेत मतिमान्नर इति भाल्लवेयश्रुतेः । मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते । यस्य प्रसादात् परमा यत्स्वरूपात् तस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेणारानाराधयन्तोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादिति नारायणश्रुतेः ।

तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं
धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तात्,
निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयान्ति इति ॥

विष्णुपुराणोक्तेश्च । प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेद-

श्वानादित्युक्तम्। न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्य्यापरिज्ञानविजृम्भणात्।

आह नित्यपरोक्षन्तु तच्छब्दो ह्यविशेषितः।
त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं भवेत्॥
आदित्यो यूप इतिवत् सादृश्यार्था तु सा श्रुतिरिति॥

तथाच परमा श्रुतिः।

जीवस्य परमैक्यञ्च बुद्धिसारूप्यमेव वा।
एकस्थाननिवेशो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य वा॥
न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः।
स्वातन्त्र्यपूर्णताऽल्पत्वापारतन्त्र्ये विरूपतेति॥

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् अतत्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम्। तदाह,

अतत्त्वमिति वा छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतमिति॥

तत्तस्मात् दृष्टान्तनवकेऽपि स यथा शकुनिः सूत्रेण बद्ध इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधानाय अयमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम्। तथाच महोपनिषत्,

यथा पक्षी च सूत्रञ्च नानावृक्षरसा यथा।
यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा॥
चोरापहार्य्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि।
तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ॥
तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात् परमो हरिः।
भेदेन मन्दहष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन्॥
वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथेति।

ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात् क्षराः॥
लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरात्‌ परो हरिः॥
स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः।
निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदेवता इति॥
विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः।
निर्दुःखानन्दभुङ्नित्यं तत्समीपे स मोदते॥
मुक्तानाञ्चाश्रयो विष्णुरधिकाधिपतिस्तथा।
तद्वशा एव सर्वे सर्वदेव स ईश्वर इति च॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्वमिथ्यात्वेन। न हि सत्ताज्ञानेन मिथ्याज्ञानं सम्भवति। यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यवदेशो दृष्ट एव। यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति। अन्यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातमित्यत्र एकपिण्डशब्दौ वृथा प्रसज्येयातां मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात्। न च वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्टे इत्येष्टव्यं वाचारम्भणं विकारो यस्य तत् अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात्। अपरथा नामधेयमेवेति शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत। अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः। किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा। प्रथमे सत्याद्वैतभङ्गप्रसङ्गः। चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः। नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षे-

प्रपञ्चद्वयमपि नित्यसमजातिभेदः स्यात्। तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा, नित्यमनित्यभावादनित्यनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसम इति। तार्किकरक्षायाञ्च,

धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः।
धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति॥

अस्याः संज्ञायाः उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ अन्वर्थत्वात्तूपरञ्जकधर्मसमेति। तस्मात् सदुत्तरमेतदिति चेत् अशिक्षितवासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात्। तद् द्विविधं साधारणमसाधारणञ्च। तत्राद्यं स्वव्याघातकं, द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वञ्चेति। तत्र साधारणमसम्भावितमेव उक्तस्याक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात्। एवमसाधारणमपि घटस्य नास्तितोक्तावस्तित्ववत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः। ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्तदेतत् सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्य्यायत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन।

तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः। तत्राथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्य्यार्थश्च स्वीक्रियते। अतःशब्दो हेत्वर्थः। तदुक्तं गारुडे।

अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि।
प्रारभन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम्॥
कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः।
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः॥

एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।
आनन्तर्य्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च ॥
अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरित इति ॥

यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्तरेण अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद् ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथा च स्कान्दं वचः ।

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स हरिरेकराडिति ॥

यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं शास्त्रयोनित्वादिति । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तन्त्वौपनिषदमित्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते । न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं कौर्मे ।

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥
श्रुतिस्मृतिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।
प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्य्या विचारणेति ॥

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे ।

ऋग्यजुःसामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम् ।
मूलरामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥
यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति ॥

तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन

तत्र न तात्पर्य्यं किन्त्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्य्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता अनुमानादीश्वरस्य सिद्धभावेन तद्भेदस्यापि ततः सिद्धभावात्। तस्मात्र भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते। अतएवोक्तम्,

सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम्।
नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणमिति॥

शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं तत्तु समन्वयादिति समन्वय उपक्रमादिलिङ्गम् उक्तं बृहत्संहितायाम्।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णय इति॥

एवं वेदान्ततात्पर्य्यवशात् तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति। दिङ्मात्रमत्र प्रादर्शि शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं ग्रन्थबहुत्वभियोपरम्यत इति। एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्दिरेण वायोस्तृतीयावतारम्मन्येन निरूपितमिति।

प्रथमस्तु हनूमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव च।
पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्य्यसाधक इति॥

एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते।

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यलं
ह्येतद्दर्शितमित्थमेतदखिलं वेदस्य गर्भे महः।
वायो रामवचोनतं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे॥

एतत्पद्यार्थस्तु बलित्थातद्दपुलियाधि दर्शितं देवस्य भर्गः महसो यतो जनीत्यादिश्रुतिपर्य्यालोचनयावगम्यत इति।

तस्मात् सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवद्यम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम्।

तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रदुःखावहत्वान्न दुःखान्तादीप्सितास्पदमित्यरोचयमानाः पारमैश्वर्यं कामयमानाः पराभिहता मुक्ता न भवन्ति परतन्त्रत्वात् पारमैश्वर्यरहितत्वादस्मदादिवत् मुक्तात्मानश्च परमेश्वरगुणसम्बन्धिनः पुरुषत्वे सति समस्तदुःखवीजविधुरत्वात् परमेश्वरवदित्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रतिपद्यमानाः केचन माहेश्वराः परमपुरुषार्थसाधनपञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते। तत्रेदमादिसूत्रम्, अथातः पशुपतेः पाशुपतयागविधिं व्याख्यास्याम इति। अस्यार्थः, अत्राथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः। पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति शिष्यस्य प्रश्नः। गुरुस्वरूपं गणकारिकायां निरूपितम्।

पञ्चकास्त्वष्ट विज्ञेया गणश्चैकस्त्रिकात्मकः।
वेत्ता नवगणस्यास्य संस्कर्त्ता गुरुरुच्यत इति॥
लाभा मला उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः।
दीक्षाकारिबलान्यष्टौ पञ्चकास्त्रीणि वृत्तय इति॥

तिस्रो वृत्तय इति प्रयोक्तव्ये त्रीणि वृत्तय इति छान्दसः प्रयोगः। तत्र विधीयमानमुपायफलं लाभः ज्ञानतपोदेवनित्यत्वस्थितिशुद्धिभेदात् पञ्चविधः। तदाह हरदत्ताचार्यः।

ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वं स्थितिः शुद्धिश्च पञ्चममिति॥

आत्माश्रितो दुष्टभावो मलः। स मिथ्याज्ञानादिभेदात् पञ्चविधः। तदप्याह,

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिहेतुश्च्युतिस्तथा।
पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तित इति॥

साधकस्य शुद्धिहेतुरुपायः वासचर्य्यादिभेदात् पञ्चविधः। तदप्याह,

वासचर्य्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा।
प्रतिपत्तिश्च लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिता इति॥

येनार्थानुसन्धानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः। यदाह,

गुरुर्जनो गुहादेशः श्मशानं रुद्र एव चेति॥

आलाभप्राप्तेरेकतमादौ यदवस्थानं सावस्था व्यक्तादिविशेषेण विशिष्टा। तदुक्तम्,

व्यक्ताव्यक्ताजपादानं निष्ठा चैव हि पञ्चममिति॥

मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपोहो विशुद्धिः। सा प्रतियोगिभेदात् पञ्चविधा। तदुक्तम्,

अज्ञानस्याप्यसङ्गस्य हानिः सङ्गकरस्य च।
च्युतेर्हानिः पशुत्वस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृतेति॥

दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम्,

द्रव्यं कालः क्रिया मूर्त्तिर्गुरुश्चैव हि पञ्चम इति॥

बलपञ्चकञ्च,

गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वजयस्तथा।
धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतमिति॥

पञ्चमललघूकरणार्थे मानामानविरोधिनोऽर्ज्जनोपाया

प्रत्ययः भैक्ष्योत्सृष्टयथालब्धाभिधा इति। शेषमशेषमाकर एवावगन्तव्यम्।

अत्राथशब्देन दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् आध्यात्मिकादिदुःखव्यपोहप्रश्नार्थत्वात्तस्य, पशुशब्देन कार्यस्य, परतन्त्रवचनत्वात्तस्य, पतिशब्देन कारणस्येश्वरः पतिरीशितेति जगत्कारणीभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य। योगविधी तु प्रसिद्धौ। तत्र दुःखान्तो द्विविधः अनात्मकः सात्मकश्चेति। तत्रानात्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः। सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम्। तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषयभेदात् पञ्चविधोपचर्यते दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वञ्चेति। तत्र सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम्। अशेषशब्दविषयं सिद्धिज्ञानं श्रवणम्। समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मननम्। निरवशेषशास्त्रविषयं ग्रन्थतोऽर्थतश्च सिद्धिज्ञानं विज्ञानम् उक्तानुक्ताशेषार्थेषु समासविस्तरविभागविशेषतश्च तत्त्वव्याप्तसदोदितसिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वम् इत्येषा धीशक्तिः। क्रियाशक्तिरेकापि त्रिविधोपचर्यते मनोजवित्वं कामरूपित्वं विक्रमणधर्मित्वञ्चेति। तत्र निरतिशयशीघ्रकारित्वं मनोजवित्वम्। कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छयैवानन्तसलक्षणविलक्षणस्वरूपकरणाधिष्ठातृत्वं कामरूपित्वम्। उपसंहृतकरणस्यापि निरतिशयैश्वर्यसम्बन्धित्वं विक्रमणधर्मित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः। यदस्वतन्त्रं सर्वं कार्यं त्रिविधविद्या कला पशुश्चेति। तत्र पशुगुणो विद्या। सापि द्विविधा बोधाबोधस्वभावभेदात्। बोधस्वभावा

विवेकाविवेकप्रवृत्तिभेदात् द्विविधा। तत्र व्यं विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्या चित्तेत्युच्यते। चित्तेन हि सर्वः प्राणी बाह्यार्थात्मकप्रकाशानुगृहीतं सामान्येन विवेचितमविवेचितञ्चार्थं चेतयते इति। पशुधर्माधर्मिका पुनरबोधात्मिका विद्या स्वशास्त्रे येनोच्यते। चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला। सापि द्विविधा कार्य्याख्या कारणाख्या चेति। तत्र कार्य्याख्या दशविधा। पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति। कारणाख्या त्रयोदशविधा। ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम् अध्यवसायाभिमानसङ्कल्पाभिधवृत्तिभेदात् बुद्ध्यहङ्कारमनोलक्षणमन्तःकरणत्रयञ्चेति। पशुत्वसम्बन्धी पशुः। सोऽपि द्विविधः साञ्जनो निरञ्जनश्चेति। तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसम्बन्धी, निरञ्जनस्तु तद्रहितः। तत्प्रपञ्चस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः। समस्तसृष्टिसंहारानुग्रहकारि कारणं तस्यैकस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया विभाग उक्तः पतिः साद्य इत्यादिना। तत्र पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्य्येण नित्यसम्बन्धित्वम आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्य्यसम्बन्धित्वम् इत्यादशकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम्।

चित्तद्वारेणात्मेश्वरसम्बन्धो योगः। स च द्विविधः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणश्चेति। तत्र जप्यध्यानादिरूपः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणस्तु संविद्गत्यादिसंज्ञितः। धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः। स च द्विविधः प्रधानभूतो गुणभूतश्च। तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्धर्म्महेतुः चर्य्या। सा द्विविधा व्रतं द्वाराणि चेति। तत्र भस्मस्नानशय्योप-

हारजपप्रदक्षिणानि व्रतम्। तदुक्तं भगवता नकुलीशेन। भस्मना त्रिषवणं स्नायीत भस्मनि शयीतेति। अत्रोपहारो नियमः। स च षडङ्गः। तदुक्तं सूत्रकारेण, हसितगीतनृत्यहुडुक्कारनमस्कारजप्यषडङ्गोपहारेण उपतिष्ठेतेति। तत्र हसितं नाम कण्ठौष्ठपुटविस्फूर्जनपुरःसरमहहहेत्यट्टहासः। गीतं गान्धर्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरसम्बन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम्। नृत्यमपि नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्क्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं भावाभावसमेतञ्च प्रयोक्तव्यम्। हुडुक्कारो नाम जिह्वातालुसंयोगान्निष्पाद्यमानः पुण्यो वृषनादसदृशो नादः। हुडुगिति शब्दानुकारो वषडितिवत्। यत्र लौकिका भवन्ति तत्रैतत् सर्वं गूढं प्रयोक्तम्। शिष्टं प्रसिद्धम्। द्वाराणि तु क्राथनस्पन्दनमन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितद्भाषणानि। तत्रासुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गवद्दर्शनं क्राथनम्। वाय्वभिभूतस्येव शरीरावयवानां स्पन्दनं कम्पनम्। उपहतपादेन्द्रियस्येव गमनं मन्दनम्। रूपयौवनसम्पन्नां कामिनीमवलोक्यात्मानं कामुकमिव यैर्विलासैः प्रदर्शयति तत् शृङ्गारणम्। कार्याकार्यविवेकविकलस्येव लोकनिन्दितकर्मकरणमवितत्करणम्। व्याहतापार्थकादिशब्दोच्चारणमवितद्भाषणमिति। गुणभूतस्तु चर्या अनुग्राहकोऽनुस्नानादिः भैक्ष्योच्छिष्टादिनिर्मितायोग्यताप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः। तदप्युक्तं सूत्रकारेण। अनुस्नाननिर्माल्यलिङ्गधारीति। तत्र समासो नाम धर्मिमात्राभिधानम्। तच्च प्रथमसूत्र एव कृतम्। पञ्चानां

पदार्थानां प्रमाणतः प्रपञ्चाभिधानं विस्तरः। स खलु राशीकरभाष्ये द्रष्टव्यः। एतेषां यथासम्भवं लक्षणतोऽसङ्करेणाभिधानं विभागः। स तु विहितशास्त्रान्तरेभ्योऽमीषां गुणातिशयेन कथनं विशेषः। तथाहि अन्यत्र दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः, इह तु पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च। अन्यत्राभूत्वा भावि कार्य्यमिह तु नित्यं पश्वादि। अन्यत्र सापेक्षं कारणं इह तु निरपेक्षो भगवानेव। अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः, इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः। अन्यत्र पुनरावृत्तिः स्वर्गादि, इह पुनरपुनरावृत्तिरूपः सामीप्यादिफलकः।

ननु महदेतदिन्द्रजालं यन्निरपेक्षं परमेश्वरकारणमिति तथात्वे कर्मवैफल्यं सर्वकार्य्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुःष्यात्। मैवं मन्येथाः व्यधिकरणत्वात्। यदि निरपेक्षस्य भगवतः कारणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम्। प्रयोजनाभाव इति चेत् कस्य प्रयोजनाभावः? कर्मवैफल्ये कारणं, किं कर्मिणः किंवा भगवतः। नाद्यः ईश्वरेच्छानुगृहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः, तदननुगृहीतस्य ययातिप्रभृतिकर्मवत् कदाचित् निष्फलत्वसम्भवाच्च। न चैतावता कर्मस्वप्रवृत्तिः कर्षकादिवदुपपत्तेः। ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः। नापि द्वितीयः परमेश्वरस्य पर्य्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनापेक्षाया अभावात्। यदुक्तं समसमयसमुत्पाद इति तदप्ययुक्तम् अचिन्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्येच्छानुविधायिन्या अव्याहतक्रियाशक्त्या कार्यकारित्वाभ्युपगमात्। तदुक्तं सम्प्रदायविद्भिः।

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाचारी यतो ह्ययम् ।
ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणमिति ।

ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्मोक्षो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति चेन्मैवं वादीः विकल्पानुपपत्तेः किमीश्वरविषयज्ञानमात्रं निर्वाणकारणं किंवा साक्षात्कारः अथवा यथावत्तत्त्वनिश्चयः । नाद्यः शास्त्रमन्तरेणापि प्राकृतजनवद्देवानामधिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षसिद्धौ शास्त्राभ्यासवैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः अनेकमलप्रचयोपचितानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः । तृतीयेऽस्मन्मतापातः पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्य्यैः

ज्ञानमात्रे यथा शास्त्रं साक्षाद् दृष्टिस्तु दुर्लभा ।
पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चय इति ॥

तस्मात् पुरुषार्थकामैः पुरुषधौरेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयम् ।

इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे नकुलीशपाशुपतदर्शनम् ।

तमिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पक्षं वैषम्यनैर्घृण्यदोषदूषितत्वात् प्रतिक्षिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति पतिपशुपाशभेदात् त्रयः पदार्था इति । तदुक्तं तन्त्रतत्त्वज्ञैः ।

त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः

सूत्रेणैकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनरिति ॥

अस्यार्थः उक्तास्त्रयः पदार्था यस्मिन् सन्ति तत्त्रिपदार्थं, विद्याक्रियायोगचर्याख्याश्चत्वारः पादा यस्मिन् तच्चतुष्पादं महातन्त्रमिति। तत्र पशूनामस्वतन्त्रत्वात् पाशानामचैतन्यात् तद्विलक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः। चेतनत्वसाधर्म्यात् पशूनां तदानन्तर्येण। अवशिष्टानां पाशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनियमः। दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वात् तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरूपनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञानेन विना निष्पादयितुमशक्यत्वात् तदेव बोधकस्य विद्यापादस्य प्राथम्यम्। अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य तदानन्तर्यम्। योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति साङ्गयोगज्ञापकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम्। विहिताचरणनिषिद्धवर्जनरूपां चर्यां विना योगोऽपि न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य चर्यापादस्य चरमत्वमिति विवेकः। तत्र पतिपदार्थः शिवोऽभिमतः। मुक्तात्मनां विद्येश्वरादीनाञ्च यद्यपि शिवत्वमस्ति तथापि परमेश्वरपारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्यं नास्ति। ततश्च तदनुकरणभुवनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वमवगम्यते। तेन च कार्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमीयत इत्यनुमानवशात् परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते।

ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धम्। न हि क्वचित् केनचित् कदाचित् देहः क्रियमाणो दृष्टचरः। सत्यं तथापि न केनचित् क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति कर्त्रदर्शनापह्नवो

न युज्यते तस्यानुमेयत्वेनाप्युपपत्तेः। देहादिकं कार्य्यं भवितुमर्हति सन्निवेशविशिष्टत्वात् विनश्वरत्वाद्वा घटादिवत् तेन च कार्य्यत्वेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव। विमतं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं न यदेवं न तदेवं यथात्मादि। परमेश्वरानुमानप्रामाण्यसाधनानुमानमन्यत्राकारीत्युपरम्यते।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा॥

इति न्यायेन प्राणिकृतकर्मानुपेक्षया परमेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यविहतिरिति वाच्यं करणापेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्यविहतेरनुपलम्भात् कोषाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दानवत्। यथोक्तं सिद्धगुरुभिः।

स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोक्तृता।

कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षतेति॥

तथाच तत्तत्कर्माशयवशाद्भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः कर्ता अनुमानादिसिद्ध इति सिद्धम्। तदिदमुक्तं तत्र भवद्भिर्बृहस्पतिभिः।

इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि यो विजानाति।

तमृते भूतमहीदं पुंस्कर्माशयविपाकज्ञमिति॥

अन्यत्रापि,

धर्माद्यध्यासितं सर्वं बुद्धिमत्पूर्वकर्तृकम्।

कार्य्यत्वादावयोः सिद्धं कार्य्यं कुम्भादिकं यथेति॥

सर्वकर्तृत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिद्धम् अज्ञस्य करणासम्भवात्। उक्तञ्च श्रीमन्मृगेन्द्रैः।

सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात् साधनाङ्गफलैः सह ।
यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितमिति ॥

अस्तु तर्हि स्वतन्त्र ईश्वरः कर्ता स तु नैतावदशरीरः घटादिकार्यस्य शरीरवता कुलालादिना क्रियमाणत्वदर्शनात् । शरीरवत्त्वे चास्मदादिवदीश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितशक्तिः प्राप्नुयादिति चेन्मैवं मंस्थाः अशरीरस्याप्यात्मनः स्वशरीरस्पन्दादौ कर्तृत्वदर्शनादभ्युपगम्याऽपि ब्रूमहे शरीरवत्त्वेऽपि भगवतो न प्रागुक्तदोषानुषङ्गः । परमेश्वरस्य हि मलकर्मादिपाशजालासम्भवेन प्राकृतं शरीरं न भवति किन्तु शाक्तं शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मस्तकादिकल्पनायामीशानमस्तकस्तत्पुरुषवक्त्रो घोरहृदयो वामदेवगुह्यः सद्योजातपादः ईश्वर इति प्रसिद्धा यथाक्रमानुग्रहतिरोभावोदानलक्षणस्थितिलक्षणोद्भवलक्षणकृत्यपञ्चककारणं स्वेच्छानिर्मितं तच्छरीरं न चास्मच्छरीरसदृशम् । तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रैः ।

मलाद्यसम्भवाच्छाक्तं वपुर्नैतादृशं प्रभोरिति ॥

अन्यत्रापि,

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः ।
ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिमदिति ॥

ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चदृगित्यादिना आगमेषु परमेश्वरस्य मुख्यत एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत् सत्यं निराकारे ध्यानपूजाद्यसम्भवेन भक्तानुग्रहकरणाय तत्तदाकारग्रहणाविरोधात् । तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे ।

साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतमिति ॥

अन्यत्रापि,

> आकारवांस्त्वं नियमादुपास्यो
>
> न वस्त्वनाकारमुपैति बुद्धिरिति।

कृत्यपञ्चकं च प्रपञ्चितं भोजराजेन।

> पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः।
>
> तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्येति॥

एतच्च कृत्यपञ्चकं शुद्धाध्वविषये साक्षाच्छिवकर्तृकं कृच्छ्राध्वविषये त्वनन्तादिद्वारेणेति विवेकः। तदुक्तं श्रीमत्करणे, शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्त्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽहिते प्रभोरिति॥

एवञ्च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां मन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्मशिवानां सवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन दीक्षादिनोपायकलापेन सह पतिपदार्थे संग्रहः कृत इति बोद्धव्यम्। तदित्थं पतिपदार्थो निरूपितः।

सम्प्रति पशुपदार्थो निरूप्यते। अनणुक्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा पशुः न तु चार्वाकादिवद्देहादिरूपः नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायेन प्रतिसन्धानानुपपत्तेः। नापि नैयायिकादिवत् प्रकाश्यः अनवस्थाप्रसङ्गात्। तदुक्तम्,

> आत्मा यदि भवेन्मेयस्तस्य माता भवेत् परः।
>
> पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यदि दृश्यत इति॥

न च जैनवदव्यापकः नापि बौद्धवत् क्षणिकः देशकालाभ्यामनवच्छिन्नत्वात्। तदप्युक्तम्,

> अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः।
>
> तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यतेति॥

नाप्यद्वैतवादिनामिवैकः, भोगप्रतिनियमस्य पुरुषबहुत्व-ज्ञापकस्य सम्भवात् नापि साङ्ख्यानामिवाकर्त्ता पाश-जालापोहने नित्यनिरतिशयदृक्क्रियारूपचैतन्यात्मकशिव-त्वश्रवणात्। तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रैः।

पाशान्ते शिवताश्रुतेरिति।

चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्त्यात्मनि सर्वदा।
सर्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्वतोमुखमिति॥

तत्त्वप्रकाशेऽपि,

मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किन्त्वेते तत्प्रसादतो मुक्ताः।
सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुरिति॥

पशुस्त्रिविधः विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलभेदात्। तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसन्न्यासैर्भोगेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगबन्धस्याभावात् केवलमलमात्र-युक्तो विज्ञानाकल इति व्यपदिश्यते। द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारात् मलकर्मयुक्तः प्रलयाकल इति व्यवह्रि-यते। तृतीयस्तु मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रयसहितः सकल इति संलप्यते। तत्र प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलु-षासमाप्तकलुषभेदात्। तत्राद्यान् कालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधौरेयान् अधिकारयोग्याननुगृह्यानन्तादिविद्येश्वरा-ष्टपदं प्रापयति। तद्विद्येश्वराष्टकं निर्दिष्टं बहुदैवत्ये।

अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः।
एकनेत्रस्तथैवैकरुद्रश्चापि त्रिमूर्त्तिकः।
श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे॥

अस्यान् सप्तकोटिसङ्ख्यातान् मन्त्राननुग्रहकरणान् विधत्ते। तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे।

पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयकेवलौ सकलः।
मलयुक्तस्तत्राद्यो मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात्॥
मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः।
आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात्॥
आद्याननुगृह्य शिवो विधेयत्वे नियोजयत्यष्टौ।
मन्त्रांश्च करोत्यपरान् ते चोक्ताः कोटयः सप्तेति॥

सोमशम्भुनाप्यभिहितम्।

विज्ञानाकलनामैको द्वितीयः प्रलयाकलः।
तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुग्राह्यस्त्रिविधो मतः॥
तत्राद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो मलकर्मभिः।
कलादिभूमिपर्य्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युत इति॥

प्रलयाकलोऽपि द्विविधः पक्वपाशद्वयः तद्विलक्षणश्च। तत्र प्रथमो मोक्षं प्राप्नोति, द्वितीयस्तु पुर्य्यष्टकयुतः कर्मवशान्नानाविधजन्मभाग् भवति। तदप्युक्तं तत्त्वप्रकाशे।

प्रलयाकलेषु येषामपक्वमलकर्मणी व्रजन्त्येते।
पुर्य्यष्टकदेहयुता योनिषु निखिलासु कर्मवशादिति॥

पुर्य्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम्।

स्यात् पुर्य्यष्टकमन्तःकरणधीकर्मकरणानीति॥

विवृतं चाघोरशिवाचार्य्येण, पुर्य्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषनियतः सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः पृथिव्यादिकलापर्य्यन्तस्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः सूक्ष्मो देहः। तथा चोक्तं तत्त्वसंग्रहे।

वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुंनियतः कलान्तोऽयम् ।
पर्य्यटति कर्मवशाद्भुवनजदेहेष्वयञ्च सर्वेष्विति ॥

तथा चायमर्थः सम्पद्यते अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तवाचिना अन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि उपलक्ष्यन्ते । धीकर्मशब्देन ज्ञेयानि पञ्च भूतानि तत्कारणानि च तन्मात्राणि विवक्ष्यन्ते । करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते ।

ननु श्रीमत्कालोत्तरे, शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चकम् । बुद्धिर्मनस्त्वहङ्कारः पुर्य्यष्टकमुदाहृतमिति श्रूयते तत्कथमन्यथा कथ्यते । अद्धा अतएव च तत्रभवता रामकण्ठेन तत् सूत्रं संख्यातत्वपरतया व्याख्यायीत्यलमतिप्रपञ्चेन । तथापि कथं पुनरस्य पुर्य्यष्टकत्वं भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणसंज्ञैः पञ्चभिर्वर्गैस्तत्कारणेन प्रधानेन कलादिपञ्चकात्मना वर्गेण चारब्धत्वादित्यविरोधः । तत्र पुर्य्यष्टकयुतान् विशिष्टपुण्यसम्पन्नान् कांश्चिदनुगृह्य भुवनपतित्वमत्र महेश्वरोऽनन्तः प्रयच्छति । तदुक्तम्,

कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषामिति ॥

सकलोऽपि द्विविधः पक्वकलुषापक्वकलुषभेदात् । तत्राद्यान् परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाट्या तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डल्याद्यष्टादशोत्तरशतं मन्त्रेश्वरपदं प्रापयति । तदुक्तम्,

शेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगादहर्मुखे काले ।

शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान् ॥
तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्च वीरेशः ।
श्रीकण्ठः शतरुद्राः शतमित्यष्टादशाभ्यधिकमिति ॥

तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्त्युपसंहारेण दीक्षाकरणेन मोक्षप्रदो भवत्याचार्य्यमूर्त्तिमास्थाय परमेश्वरः । तदप्युक्तम्,

परिपक्वमलानेतानुत्सादनशक्तिपातेन ।
योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाचार्य्यमूर्त्तिस्थ इति ॥

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि,

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहतीति ॥

व्याकृतञ्च नारायणकण्ठेन तत्सर्वं तत एवावधार्य्यम् अस्माभिस्तु विस्तरभिया न प्रस्तूयते । अपक्वकलुषान् बद्धानणून् भोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात् । तदप्युक्तम्,

बद्धान् शेषानपरान् विनियुङ्क्ते भोगभुक्तये पुंसः ।
तत्कर्मणामनुगमादित्येवं कीर्त्तिताः पशव इति ॥

अथ पाशपदार्थः कथ्यते । पाशश्चतुर्विधः मलकर्ममायारोधशक्तिभेदात् । ननु "शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात्त्रितयम् । तत्र पतिः शिव उक्तः, पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं, पाशा" इति पाशः. पञ्चविधः कथ्यते तत् कथं चतुर्विध इति गण्यते । उच्यते विन्दोर्मायात्मनः शिवतत्त्वपदवेदनीयस्य शिवपदप्राप्तिलक्षणपरममुक्त्यपेक्षया पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिपदप्राप्तिहेतुत्वेनापरमुक्तित्वात् पाशत्वेनानुपादानमित्यविरोधः । अतएवोक्तं तत्त्वप्रकाशे ।

पाशाश्चतुर्विधाः स्युरिति ॥

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि,

प्रावृतीशौ बलं कर्म मायाकार्य्यं चतुर्विधम् ।
पाशजालं समासेन धर्मनाम्नैव कीर्त्तिता इति ॥

अस्यार्थः, प्रावृणोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो दृक्क्रिये इति प्रावृतिः स्वाभाविक्यशुचिर्मलः । स च ईष्टे स्वातन्त्र्येणेति । तदुक्तम,

एको ह्यनेकशक्तिर्दृक्क्रिययोश्छादको मलः पुंसः ।
तुषतण्डुलवत् ज्ञेयस्ताम्राश्रितकालिकावद्वेति ॥

बलं रोधशक्तिः अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुरुषतिरोधायकत्वादुपचारेण पाशत्वम् । तदुक्तम,

तासामहं वरा शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा ।
धर्मानुवर्त्तनादेव पाश इत्युपचर्य्यत इति ॥

क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं वीजाङ्कुरवत् प्रवाहरूपेणानादि । यथोक्तं श्रीमत्किरणे ।

यथानादिर्मलस्तस्य कर्माल्पकमनादिकम् ।
यद्यनादिरसंसिद्धः वैचित्र्यं केन हेतुनेति ॥

यात्यस्यां शक्त्यात्मना प्रलये सर्वं जगत्, सृष्टौ व्यक्तिं यातीति माया । यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये ।

शक्तिरूपेण कार्य्याणि तल्लीनानि महाक्षये ।
विकृतौ व्यक्तिमायाति सा कार्य्येण कलादिनेति ॥

यद्यप्यत्र बहु वक्तव्यमस्ति तथापि ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते । तदित्थं पतिपशुपाशपदार्थास्त्रयः प्रदर्शिताः ।

पतिविद्ये तथाविद्या पशुः पाशश्च कारणम् ।

तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः ॥

इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम् । सर्वं तत एवावगन्तव्यमिति सर्वं समञ्जसम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे शैवदर्शनम् ॥

अत्रापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्यतीत्यपरितुष्यन्तो मतान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्य नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशालिपरमेश्वरोऽनन्यमुखप्रेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावान् प्रतिबिम्बवदवभासयतीति भणन्तो बाह्याभ्यन्तरचर्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलावैधुर्येण सर्वसुलभमभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायमभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति । तस्येयत्तापि न्यरूपि परीक्षकैः ।

सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ ।
प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः ॥

तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्,

कथञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य
दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।
समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं
तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामीति ॥

कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैवेत्यर्थः । आसाद्येति आ समन्तात् परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निरर्गलां

गमयित्वा, तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारी दर्शितः। अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत्। माहेश्वरीं। अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्चाद्या यदीयैश्वर्यलेशेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः। तस्य दास्यं दीयतऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः। जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शि। यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति प्रकाशनस्यैव परमार्थफलत्वात्। तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः।

एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः।
ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना॥
करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनया सकृत्।
ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनां वा परित्यजेदिति॥

अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः। परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न ह्ययं देवशापः स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति। अतएवोक्तमक्षपादेन, यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनमिति। उपशब्दः सामीप्यार्थः। तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम्। अतएवाह समस्तेति, परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः सम्पदस्तन्निष्यन्दमय्यः सम्पन्ना एव रोहणाचललाभे रत्नसम्पद इव। एवं परमेश्वरतालाभे किमन्यत् प्रार्थनीयम्। तदुक्तमुत्पलाचार्यैः।

अखिलक्षोभसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम्।
एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितमिति॥

इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम्। बहुव्रीहिपक्षे तूपायः समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्या सम्पत्तिः तथात्वप्रकाशः तस्याः सम्यगवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञाया हेतुः सा तथोक्ता। तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमाभिमुख्येन ज्ञानम्। लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते। इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमानादिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति। तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि। उपपत्तिः सम्भवः। सम्भवन्तीति तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सम्पादयामीत्यर्थः। यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्रायं समाधिः स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात् भागेन प्रकाशने पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते। तथा च प्रयोगः अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वरवत् राजवद्वा आत्मा च विश्वज्ञाता कर्त्ता च तस्मादीश्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावादेन नैयायिकमतस्य कक्षीकारात्। तदुक्तमुदयकरसूनुना।

कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे।

अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः ॥
किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥

तथाहि।

सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया।
ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥
तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती।
परैरप्युपलक्ष्येत तयान्यज्ज्ञानमूह्यते इति ॥
या चैषां प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता।
अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वर इति च ॥

सोमानन्दनाथपादैरपि।

सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदात्मना इत्यादि ॥

ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि।

तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः।
प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितः ॥
स एवार्थविमर्शत्वेन नियतेन महेश्वरः।
विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यत इति ॥

विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्यैः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते। ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः। वस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते। तथा च पठितं शिवसूत्रेषु "चैतन्यमात्मेति"। तस्य

चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्य्यायः स एव ह्ययं भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये। तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया। तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे।

एष चानन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्।
भावानिच्छावशादेषा क्रियानिर्मातृताऽस्येति॥

उपसंहारेऽपि,

इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना।
तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रियेति॥
तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्य्यकारणतापि या।
साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते॥

इति न्यायेन यतो जडस्य कारणता न वा चनीश्वरस्य चेतनस्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण स्थातुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्येच्छैवोत्तरोत्तरमुच्छूनस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं चोच्यत इति। इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः।

योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत्।
घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरमिति॥

यदि घटादिकं प्रति मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात् तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात्। अथोच्येत अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्त्वन्या एवेति। तत्रापि बोध्यसे सामग्रीभेदात्कार्य्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम्। ये तु वर्णयन्ति नोपादानं

विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः। यदि परिदृष्टकार्य्यकारणभावविपर्य्ययो न लभ्येत तर्हि घटमृद्दण्डचक्रादिदेहे स्त्रीपुरुषसंयोगादिसर्वमपेक्ष्येत तथा च योगीच्छासमनन्तरसञ्जातघटदेहादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्यात् चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभगो महादेवो नियत्यनुवर्त्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः। अतएवोक्तं वसुगुप्ताचार्य्यैः।

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिन इति॥

ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्रोक्तमागमाधिकारे।

एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः।
विद्यादिज्ञापितैश्वर्य्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यत इति॥

ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बन्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः। अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे।

मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते।
महेश्वरो यथाबद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति॥

नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत्किमर्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति। तस्मात् कस्मादात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते। शृणु तावदिदं रहस्यं, द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च। तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं

नापेक्षते, द्वितीया तु तदपेक्षत एव। इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकत्वशक्तिविभूतिरूपार्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम्। ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति क्व दृष्टम्। अत्रोच्यते, नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बं ननु स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगात् तन्निकटमटत्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते। यदा तु मूर्त्तिवचनात् तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णं भावं न सम्पादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः। तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे।

तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके
कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा।
लोकस्यैष तथानपेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो
नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता इति॥

अभिनवगुप्तादिभिराचार्य्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संग्रहमुपक्रममाणैरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे प्रत्यभिज्ञादर्शनम्।

अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्ड-स्थैर्य्ये सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्ड-स्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते। रसस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापणहेतुत्वेन। तदुक्तम्,

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृत इति॥

रसार्णवेऽपि,

पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमैः।

सुप्तोऽयं मत्समो देवि! मम प्रत्यङ्गसम्भवः।

मम देहरसो यस्माद् रसस्तेनायमुच्यते इति॥

प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तियुक्तौ नेयं वाचो युक्तिर्युक्ति-मतीति चेन्न षट्स्वपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः। तदप्युक्तं तत्रैव।

षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने।

करामलकवत्सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते।

तस्मात्तं रक्षयेत् पिण्डं रसैश्चैव रसायनैरिति॥

गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यैरपि।

इति धनशरीरभोगान्मत्वानित्यान् सदैव यतनीयम्।

मुक्तौ, सा च ज्ञानात्, तच्चाभ्यासात्, स च स्थिरे देहे इति॥

ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवगमीयत इति चेन्मैवं मंस्थाः षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वे रसा-भ्रकपदाभिलप्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः। तथा च रसहृदये।

ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजान्तरं प्राप्ताः।

धन्यास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो येषामिति॥
तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसम्भवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम्।

अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः।
अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति॥

अत्यल्पमिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते।

देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः।
मुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः॥
गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यो गोविन्दनायकः।
चर्वटिः कपिलो व्यालिः कापालिः कन्दलायनः॥
एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि।
तनुं रसमयीमाप्य तदात्मककथाचणा इति॥

अयमेवास्यार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः।

कर्मयोगेन देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम्।
रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः॥
मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम्।
बद्धः खेचरतां कुर्य्याद्रसो वायुश्च भैरवीति॥

मूर्च्छितस्वरूपमप्युक्तम्।

नानावर्णो भवेत् सूतो विहाय घनचापलम्।
लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्च्छितं तं वदन्ति हि॥
आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवचापलम्।

यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यात्मृतसूतकमिति ॥
अन्यत्र बद्धस्वरूपमप्यभ्यधायि ।

अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः ।
स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणमिति ॥

ननु हरगौरीसृष्टिसिद्धौ पिण्डस्थैर्य्यमास्थातुं पार्य्यते तत्सिद्धिरेव कथमिति चेन्न अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्य्यैः ।

तस्य हि साधनविधौ सुधियां प्रतिकर्मनिर्मलाः प्रथमम् ।
अष्टादश संस्कारा विज्ञातव्याः प्रयत्नेनेति ॥

ते च संस्कारा निरूपिताः ।

स्वेदनमर्दनमूर्च्छनस्थापनपातननिरोधनियमाश्च ।
दीपनगगनग्रासप्रमाणमथ जारणा पिधानम् ॥
गर्भद्रुतिबाह्यद्रुतिचारणसरागसारणाश्चैव ।
क्रामणवेधौ भक्षणमष्टादशधेति रसकर्मेति ॥

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्य्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते ।

न च रसशास्त्रं धातुवादार्थमेवेति मन्तव्यं देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं रसार्णवे ।

लोहवेधस्त्वया देव यद्दत्तं परमीप्सितः ।
तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात् खेचरी गतिः ॥
यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सूतकः सदा ।
समानं कुरुते देवि प्रत्ययं देहलोहयोः ।
पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेदिति ॥

ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसम्पादनप्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्त्तं शरीराभावे तद्वार्त्ताया अयोगात्। तदुक्तं रसहृदये।

गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवर्जितश्चिदानन्दः।
स्फुरितोऽप्यस्फुरिततमोः करोति किं जन्तुवर्गस्येति॥
यं जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदश्च।
योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम्॥
बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः।
यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिमिति च॥

ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं तथाच परस्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुपपत्तेः। मुक्तिस्तावत् सर्वतीर्थकरसम्मता। सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं वर्जनीयमजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः। तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते।

रसाङ्कमेशमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽस्त्यधर्मनः।
प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु॥
ज्ञानज्ञेयमिदं विद्धि सर्वमन्त्रेषु सम्मतम्।
न जीवन् ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽस्त्येव जीवनमिति॥

न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभिः नृपञ्चास्यशरीरस्य नित्यत्वोपपादनात्। तदुक्तं साकारसिद्धौ।

सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम्।
नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतमिति॥

नन्वेतत् सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न सहन्त इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षं सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिः, तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधमित्यादिपुराणलक्षणेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति। सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैः विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि। तस्मादस्मदिष्टदेहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकामुकैः पुरुषैरेष्टव्यम्। अतएवोक्तम्।

आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम्।
श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति॥

अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह।

एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुत इति।

किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यं दर्शनस्पर्शनादिनापि महत् फलं भवति। तदुक्तं रसार्णवे।

दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि।
पूजनाद्रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम्॥
केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्।
तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना॥

अन्यत्रापि।

काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम्।
प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतामरमिति॥

रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः।

प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्मरेत् सुधीः।

द्राक् त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभमिति ॥

तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तदा

भ्रूयुगमध्यगतं यत् शिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि।
केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः ॥
परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिः स्वभावमविकल्पम्।
विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम् ॥
तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्।
उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोतीति ॥

श्रुतिश्च।

रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति ॥

तदित्थं भवदन्यदुःखभ्रतरणोपायो रस एवेति सिद्धम्। तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः।

यः स्यात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः
सम्पन्नो सहते न दीव्यति परं वैश्वानरे जाग्रति।
जातो यद्यरसं न वेदयति च स्वस्मात् स्वयं द्योतते
यो ब्रह्मैव स दैन्यसंसृतिभयात् पायादसौ पारद इति ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे रसेश्वरदर्शनम्।

इह खलु निखिलप्राणिप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः।

तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः। यदाह,

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ॥

तत्र मननमनुमानाधीनं, अनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं, व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकसापेक्षम्। अतः पदार्थषट्कम्। अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि। तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमेऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि। तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणं, द्वितीयाह्निके जातिविशेषयोर्निरूपणम्। आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणम्। तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषणलक्षणं, द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम्। आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तःकरणलक्षणम्। तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम्, आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम्। तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं, द्वितीये शरीरविवेचनम्। आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनम्। तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम्। आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणम्। तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः, द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम्। तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनम्। तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तदपेक्षगुणप्रतिपादनं, सम-

वायप्रतिपादनञ्च। अष्टमे निर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम्। नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम्। दशमे अनुमानभेदप्रतिपादनम्। तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः। ननु विभागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति चेन्मैवं मंस्थाः विभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात्। तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षडेव ते पदार्था इत्युद्देशः। किमत्र क्रमनियमे कारणम् उच्यते समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः। अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात् कर्मणः पश्चात्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य अन्ते अवशिष्टस्य समवायस्येति क्रमनियमः। ननु षडेव पदार्था इति कथं कथ्यते अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्मैवं वोचः नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात्। तथापि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि नियमव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं निषेधः अप्रमितत्वे कथन्तरां, न हि कश्चित् प्रेक्षावान् मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते। ततश्चानुपपत्तेर्नो नियम इति चेन्मैवं भाषिष्ठाः सप्तमतया प्रमिते अन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिसंख्यादौ सप्तमत्वस्य च निषेधादिति कृतं विस्तरेण।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिजातिर्लक्षणम्। द्रव्यत्वं नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धासमवेतम्। गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्ता-

त्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः। कर्मत्वं नाम नित्यसमवेतत्वरहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः। सामान्यन्तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम्। विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः। समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति षसां लक्षणानि व्यवस्थितानि।

द्रव्यं नवविधं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति। तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्लक्षणम्। पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः। अप्त्वं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे सति सलिलसमवेतं सामान्यम्। तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम्। वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः। आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति, आकाशः कालो दिगिति। संयोगाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाकाशम्। विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणः कालः। अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक्। आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे। आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः। मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः। रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश च शब्दसमुच्चिताः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्त इत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः। तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम्। रूपत्वं नाम

नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः। अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि। कर्म पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात्। भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः। उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम्। तत्र उत्क्षेपणं नाम ऊर्द्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणसमवेतकर्मत्वापरजातिः। एवमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम्। सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च। परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता वा, अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम्। विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वाद्विभागो न सम्भवति। तल्लक्षणञ्च प्रागेवादर्शि।

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे।
यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति॥

आभाणकस्य सद्भावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते। तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं, ततोऽपेक्षाबुद्धिः, ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः। तदाह,

आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-
रेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते।
द्वित्वत्वप्रमितिस्ततोऽनूपरतो द्वित्वप्रमानन्तरं
द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति॥

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राहुराचार्याः। अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति 'व्यञ्जकत्वानुपपत्तेः। तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति। वयन्तु ब्रूमः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं न

भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते। अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारादिति। तथाच संग्रहश्लोकाः।

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः।
द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः॥
द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते।
अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः॥
गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः।
द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मत इति॥

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणं विवादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्य्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत्। द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभाग-जनककर्मसमकालमेकत्वसामान्य-चिन्तया आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति संक्षेपः।

अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम्।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते। नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः, नष्टे द्व्यणुके

परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः, निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः, उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ द्व्यारम्भणाय क्रिया, तया पूर्वदेशाद्विभागः, विभागेन पूर्वदेशसंयोगनिवृत्तिः, तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः, संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः, आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्य्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नवक्षणाः। दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते। इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसम्मता।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च। तत्र प्रथमः कथ्यते। कार्य्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशाद्विभागः। यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागः न तदावयवान्तरादिति स्थितिर्नियमः कर्मणो गगनविभागाकर्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजवदौ चैव व्यभिचारानुपलम्भात्। ततश्चावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् तस्माद्विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः। ततः कारणाभावात् कार्य्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः, निवृत्तेऽवयविनि तत्कारणयोरवयवयोर्वर्त्तमानो विभागः कार्य्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्य्यसंयुक्तादाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावात्। द्वितीयस्तु हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं

कुर्वत् आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते। ते कारणाकारणविभागाः कर्म यां दिशं प्रति कार्य्यारम्भाभिमुखं तामपेक्ष्य कार्य्याकार्य्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः। न चासौ शरीरक्रियाकार्य्यस्तदा तस्य निष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्य्यः व्यधिकरणस्य कर्म्मणो विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः। अतः पारिशेष्यात् कारणाकारणविभागस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम।

यदवादि अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति तदसङ्गतं तत्र चतुर्द्धाविवादसम्भवात्। तथाहि द्रव्यं तम इति भाट्टाः वेदान्तिनश्च भणन्ति आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्य्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः आलोकाभाव इति नैयायिकादयः इति चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते विकल्पानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारं द्रव्यानामन्यतममन्यद्वा नाद्यः यत्रान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणकत्वप्रसङ्गात् न च तमसो द्रव्यवहिर्भाव इति साम्प्रतं निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वासम्भवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसम्भवात्। ननु तमालश्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं स्यादिति नीलं नभ इतिवत् भ्रान्तिरेवेत्यलं द्रवीवधया। अतएव नारोपितरूपं तमः अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणारोपायोगात् वाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च। न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः तदनुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वात्। न च विधिप्रत्ययवेद्यत्वायोगोऽभावे इति साम्प्रतं प्रलयविनाशावधानादिषु व्यभिचारात्। अतएव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रि-

घटाद्यत्वनियमेन मानमत्वप्रसङ्गात्। तस्मादालोकाभाव एव तमः न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुरुपपादः दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात्। न चालोकाभावस्य घटाद्यभाववद्रूपवदभावत्वेनालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादित्येषितव्यं यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनालोकग्रहे आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभावात्। न चाधिकरणग्रहणावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणावश्यम्भावानङ्गीकारादपरथा निवृत्तः कोलाहल इति शब्दप्रध्वंसप्रत्यक्षो न स्यादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम्। तत्सर्वमभिसन्धाय भगवान् कणादः प्रणिनाय सूत्रं, द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम इति प्रत्ययवेद्यत्वेनापि निरूपितम्।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते। स चासमवायत्वे सत्यसमवायः संक्षेपतो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्। संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावभेदात्। तत्रानित्यो अनादिस्तमः प्रागभावः उत्पत्तिमान् विनाशी प्रध्वंसः प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यन्ताभावः अत्यन्ताभावव्यतिरिक्तत्वे सत्यनवधिरभावोऽन्योन्याभावः। नन्वन्योन्याभाव एवात्यभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः। अन्योन्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः यथा घटः पटात्मा न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति।

न चास्य पुरुषार्थौपयिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्य्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे औलुक्यदर्शनम्।

तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निःश्रेयसम्भवतीति समानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितं तदाह सूत्रकारः प्रमाणप्रमेयेत्यादि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति। इदं न्यायशास्त्रस्यादिमं सूत्रं, न्यायशास्त्रञ्च पञ्चाध्यायात्मकं, तत्र प्रत्यध्यायस्याह्निकद्वयम्। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गोतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपणं कृतम्। द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च। द्वितीये अर्थापत्यादेरन्तर्भावनिरूपणम्। तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणं, द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम्। चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणं, द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अवयव्यादिनिरूपणञ्च। पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणं, द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम्।

मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशे तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते। साधनाश्रयाव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम्। एवञ्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतं भवति। तदवोचत् सूत्रकारः मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति।

तथाच न्यायपारावारपारदृश्वा विश्वविख्यातकीर्त्तिरुदयनाचार्य्योऽपि कुसुमाञ्जलौ चतुर्थे स्तवके ।

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते इति ॥

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिव इति च ॥

तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । प्रमेयं द्वादशप्रकारम् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदात् । अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः । स त्रिविधः साधारणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात् । यमधिकृत्य प्रवर्त्तन्ते पुरुषास्तत् प्रयोजनम् । तद् द्विविधं दृष्टादृष्टभेदात् । व्याप्तिसंवेदनभूमिर्दृष्टान्तः । स द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः । स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमभेदात् । परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽवयवः । स पञ्चविधः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात् । व्याप्यारोपे व्यापकारोपस्तर्कः । स चैकादशविधः व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्धिकल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात् । यथार्थानुभवपर्य्यायाप्रमितिर्निर्णयः । स चतुर्विधः साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिशाब्दीभेदात् । तत्त्वनिर्णयफलः कथाविशेषो वादः । उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनाहीनः

कथाविशेषो वितण्डा। कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः। स पञ्चविधः सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमासिद्धकालातीतकालभेदात। शब्दावृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुश्छलम्। तत्त्रिविधमभिधानतात्पर्य्योपचारव्यत्ययवृत्तिभेदात्। स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः। सा चतुर्विंशतिविधा, साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्य विकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमभेदात्। पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम्। तद् द्वाविंशतिप्रकारं प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासन्यासहेत्वन्तरार्थान्तर-निरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनाधिकपुनरुक्ताननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपमतानुज्ञापर्य्यनुयोज्योपेक्षणनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तहेत्वाभासभेदात्। अत्र सर्वान्तर्गणिकम् विशेषस्तत्र शास्त्रे विस्पष्टोऽपि विस्तरभिया न प्रस्तूयते।

ननु प्रमाणादिपदार्थषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यते सत्यं तथाप्यसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्य्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते। तथाभाणि सर्वज्ञेन, सोऽयं परमो न्यायः विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति। पक्षिलस्वामिना च सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति ॥

ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्भवतीत्युक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते नेत्युच्यते किन्तु तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव इति। तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति। परस्परानुबन्धत्वाच्च रागादीनां मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढ़ कुप्यन्ति कुपितो मुह्यतीति। ततस्तैर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति, वाचा अनृतादीनि मनसा परद्रोहादीनि सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति। शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि वाचा हितसत्यादीनि मनसा अहिंसादीनि सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः। सेयमुभयी वृत्तिः ततः स्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः। तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनीयतया बाधनात्मकं दुःखं भवति। ते इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः। संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्त्तते। यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्य्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुध्यते। ततस्तन्निवृत्तिकमविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति, तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति कस्यचित्तस्मभिविद्यार्भाविभक्तं प्रमेयं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते, तत्त्व-

ज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते, सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः। निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति। तथाच पारमर्षं सूत्रं, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति।

ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुड़ायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवह्रियत इति चेन्मैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात्। नह्यत्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते। तथाहि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवादम्। अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः। किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदतिरिक्तो वा। प्रथमे न विप्रतिपत्तिः। कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत्। द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव। प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं, न खलु कश्चित् प्रेक्षावानात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते। सर्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति। नन धर्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुप-

पत्तिश्च। भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टम्। तत्र क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति। सोपप्लवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः। अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणं, धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेत् इष्टमेव। अथ देहमेवावरणं तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मनः सततोर्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा। प्रथमे निरवयवः सावयवो वा। निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत्। सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसजेताम्। अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादः ऐश्वर्यं चेत्सातिशयतया सदृक्षतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम् प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते। विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावदवशिष्यते। तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कूटस्थस्यावस्थानविरोधापातात् नापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात्

तस्याः। किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा। आद्ये अनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात्। द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्तमियात्। नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति। भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव। परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा ग्रावप्लावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुभवतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयतया प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेवमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात्। तथाहि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्वन्तु विदांवरा भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्॥

नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात्, नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात्, नागमः विकल्पासहत्वात् । किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः । द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायत इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं वा । नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् । न द्वितीयः तन्तुत्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात् । नाप्यनैकान्तिकः पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि कालात्ययापदिष्टः बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते । न हि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः । नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात । यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्यमपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कार-

कचकमवधीर्य्यामानमासादयेदित्येतदविवादम्। तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण।

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने।

साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव इति॥

यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः। तदुदितमुदयनेन।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धतेति॥

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्।

अत्रैतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा। आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा। नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित्तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यम्। तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः।

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते।
जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति॥

नास्तिकशिरोमणे तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद् वैषम्योपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येवं नहि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः। नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात्। नापि तदनित्यत्वज्ञप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात्।

तस्मान्निर्वर्त्तकधर्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेष्टसिद्धिरिति सर्वमवदातम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे अक्षपाददर्शनम्॥

ननु धर्मानुष्ठानवशादभिमतधर्मसिद्धिरिति जेगीयते भवता। तत्र धर्मः किंलक्षणकः किंप्रमाणक इति चेत्, उच्यते श्रूयतामवधानेन। अस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं प्राच्यां मीमांसायां प्रादर्शि जैमिनिना मुनिना। सा हि मीमांसा द्वादशलक्षणी। तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिना-

मविवेयार्थकस्य शब्दराशेः प्रामाण्यम्। द्वितीये (कर्मभेदो)पोद्घातप्रमाणापवादप्रयोगभेदरूपोऽर्थः। तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मानारभ्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमानचिन्तनम्। चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वजुहूपर्णतादिफलराजसूयगतजघन्याङ्गाच्व्युतादिचिन्ता। पञ्चमे श्रुत्यादिक्रमतद्विशेषवृद्ध्यवर्धनप्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता। षष्ठे अधिकारितद्धर्मद्रव्यप्रतिनिध्यर्थलोपनप्रायश्चित्तसत्रदेयवह्निविचारः। सप्तमे प्रत्यक्षवचनातिदेशशेषु नामलिङ्गातिदेशविचारः। अष्टमे स्पष्टास्पष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः। नवमे ऊहविचारारम्भसामोहमन्त्रोहतत्प्रसङ्गागतविचारः। दशमे बाधहेतुद्वारलोपविस्तारबाधकारणकार्य्यैकत्वग्रहादिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः। एकादशे तन्त्रोपोद्घाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनावापप्रपञ्चनचिन्तनानि। द्वादशे प्रसङ्गतन्त्रनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः।

तत्राथातो धर्मजिज्ञासेति प्रथममधिकरणं पूर्वमीमांसारम्भोपपादनपरम्। अधिकरणञ्च पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः। ते च पञ्चावयवाः विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तसङ्गतिरूपाः। तत्राचार्य्यमतानुसारेणाधिकरणं निरूप्यते। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतद्वाक्यं विषयः। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्य्ये च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनीयं धर्मशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं वेति सन्देहः। अध्ययनविधेरदृष्टार्थदृष्टार्थत्वाभ्यां तत्रानारभ्यमिति पूर्वः पक्षः। अध्ययनविधेरर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकत्वानुपपत्तेरर्थावबो-

धार्थमध्ययनविधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते किंवा पाक्षिकमवघातवन्नियम्यत इति। न तावदाद्यः विवादपदं वेदाध्ययनमर्थावबोधहेतुः अध्ययनत्वाद्भारताध्ययनवदित्यनुमानेन विध्यनपेक्षतया प्राप्तत्वात्। अस्तु तर्हि द्वितीयः यथा नखविदलनादिना तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पिष्टपुरोडाशादिकरणे अवान्तरापूर्वद्वारा दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वमुत्पादयतः नान्यथा अतः अपूर्वमवघातस्य नियमहेतुः प्रकृते लिखितपाठजन्येनाध्ययनजन्येन वार्थावबोधेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्त्येव। तस्मादर्थावबोधहेतुविचारशास्त्रस्य वैधत्वं नास्तीति। तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् स्वर्गफलकोऽक्षरग्रहणमात्रविधिरिति भवान् परितुष्यतु विश्वजिन्न्यायेनाश्रुतस्यापि स्वर्गस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्। यथा स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति विश्वजित्यश्रुतमप्यधिकारिणं सम्पादयता तद्विशेषणं स्वर्गः फलं युक्त्या निरणायि तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु। तदुक्तम्।

विनापि विधिनादृष्टलाभान्न हि तदर्थता।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति॥

एवञ्च सति वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरनुगृहीता भवति। अत्र हि वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोरव्यवधानमवगम्यते। तावके मते त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुले वस्तव्यं तथा सत्यव्यवधानं बाध्येत। तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण स्वर्गसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः।

सिद्धान्तस्त्वन्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तविधित्वं मास्तु नियमविधित्वपक्षस्तु वज्रहस्तेनापि नापहस्तयितुं पार्य्यते। तथाहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययः प्रेरणापरपर्य्यायां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभाव्यामभिधाभावनां प्रत्याययति। सा ह्यर्थभावनासहितमनुबद्धं भाव्यमाकाङ्क्षति न तावत्समानपदोपात्तमध्ययनभाव्यं परिरभते। अध्ययनशब्दार्थस्य स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वस्य वाङ्मनसव्यापारस्य क्लेशात्मकस्य भाव्यत्वासम्भवात्। नापि समानवाक्योपात्तः स्वाध्यायः स्वाध्यायशब्दार्थस्य वर्णराशेर्नित्यत्वेन विभुत्वेन चोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलानामसम्भवात्। तस्मात् सामर्थ्यप्राप्तोऽवबोधो भाव्यत्वेनावतिष्ठते। अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायेन दर्शपूर्णमासादिविषयावबोधमपेक्षमाणाः तदवबोधे स्वाध्याय विनियुञ्जते। अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्या अध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्यावगमयति। तथा च यथा दर्शपूर्णमासादिजन्यं परमापूर्वम् अवघातादिजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकं तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनताध्ययननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति। नियमादृष्टानिष्टौ विधिश्रवणवैफल्यमापद्येत। न च विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पनावकल्पते अर्थावबोधे दृष्टे फले सति फलान्तरकल्पनायाः अयोगात्। तदुक्तम्,

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना।
विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति॥

[illegible]यिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि साङ्गवेदा-

ध्यायिनः पुरुषस्यार्थावबोधसम्भवात्। विचारशास्त्रस्य वैफल्यमिति चेत्तदसमञ्जसं बोधमात्रसम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात्। तद्यथा, अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्यर्थनिर्णयो व्याकरणेन निगमेन निरुक्तेन वा न लभ्यते, विचारशास्त्रेण तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशादर्थनिर्णयो लभ्यते। तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम्। न च वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं गुरुकुलनिवृत्तिपरं व्यवधानप्रतिबन्धकं बाध्येतेति मन्तव्यं स्नात्वा भुङ्क्ते इतिवत् पूर्वापरीभावसमानकर्त्तृकत्वमात्रप्रतिपत्त्या अध्ययनसमावर्त्तनयोर्नैरन्तर्य्याप्रतिपत्तेः। तस्माद्विधिसामर्थ्याद्वैवाधिकरणसहस्रात्मकपूर्वमीमांसाशास्त्रमारम्भनीयम्। इदं चाधिकरणं शास्त्रेणोपोद्घातत्वेन सम्बध्यते। तदाह,

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षत इति॥

इदमेवाधिकरणं गुरुमतमनुसृत्योपन्यस्यते। अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेत्यत्राध्यापनं नियोगविषयः प्रतिभासते। नियोगश्च नियोज्यमपेक्षते। कश्चात्र नियोज्य इति चेदाचार्य्यककाम एव, सम्माननेत्यादिना पाणिन्यनुशासनेनाचार्य्यके स्वमाने नयतेर्धातोरात्मनेपदस्य विधानात् उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि तयोरेकप्रयोगत्वात्। अतएवोक्तं मनुना मुनिना।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
साङ्गञ्च सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षत इति॥

ततश्चाचार्य्यकलैकमध्यापनं माणवककर्त्तृकेणाध्ययनेन

विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानं सेत्स्यति प्रयोज्यकव्यापारमन्तरेण प्रयोजकव्यापारस्यानिर्वाहात्। तस्मादध्येतव्य इत्यस्य विधित्वं न सिध्यतीति चेन्मा सैत्सीत् का नो हानिः पृथगध्ययनविधेरभ्युपगमे प्रयोजनाभावाद्विधित्वस्य नित्यानुवादत्वेनाप्युपपत्तेः। तस्मादध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षौ प्रकारान्तरेण प्रदर्शनीयौ विचारशास्त्रमवैधत्वेनानारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः वैधत्वेनारम्भणीयमिति राद्धान्तः। तत्र वैधत्वं वदता वदितव्यं किमध्यापनविधिर्माणवकस्यार्थावबोधमपि प्रयुङ्क्ते किं वा पाठमात्रम्। नाद्यः विनाप्यर्थावबोधेनाध्यापनसिद्धेः। न द्वितीयः पाठमात्रे विचारस्य विषयप्रयोजनयोरसम्भावादापाततः प्रतिभातः सन्दिग्धोऽर्थो विचारशास्त्रविषयो भवति। तथा सति यत्रार्थावगतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा विचारफलस्य निर्णयस्य प्रत्याशा दूरत एव। तथाच यदसन्दिग्धमप्रयोजनं न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फुटालोकमध्यमध्यासीनो घट इति न्यायेन विषयप्रयोजनयोरसम्भवेन विचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः अध्यापनविधिनार्थावबोधो मा प्रयोजि तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो गृहीतपदपदार्थसङ्गतिकस्य पुरुषस्य पौरुषेयेष्विव प्रबन्धेषु आम्नायेऽप्यर्थावबोधः प्राप्नोत्येव। ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्ष्यते मास्य गृहे भुङ्क्था इति भोजनप्रतिषेधस्य मातृवाक्यविषयत्वात् तथाम्नायार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावदोषः प्राचीनः प्रादुःष्या-

दिति चेन्मैवं वोचः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यसम्भवात्। विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन मुख्यार्थपरिग्रहे बाधः स्यादिति विवक्षा नाश्रीयते। अपौरुषेये तु वेदे प्रतीयमानार्थः कुतो न विवक्ष्यते। विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयो भविष्यति तन्निर्णयश्च प्रयोजनं तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचारार्हत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वेन विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति राद्धान्तसंग्रहः।

स्यादेतत् वेदस्य कथमपौरुषेयत्वमभिधीयते तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्, ऊर्ध्वं मन्येथाः अपौरुषेयाः वेदाः सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदिति, तदेतन्मन्दं विशेषणासिद्धेः पौरुषेयवेदवादिभिः प्रलयसम्प्रदायविच्छेदस्य कक्षीकरणात्। किञ्च किमिदमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं नाम अप्रतीयमानकर्तृकत्वमस्मरणगोचरकर्तृकत्वं वा। न प्रथमः कल्पः परमेश्वरस्य कर्तुः प्रमितेरभ्युपगमात्। न द्वितीयः विकल्पासहत्वात्। तथाहि किमेकेनास्मरणमभिप्रेयते सर्वैर्वा। नाद्यः यो धर्मशीलो जितमान रोष इत्यादिषु मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात्। न द्वितीयः सर्वास्मरणस्य असर्वज्ञदुर्ज्ञानत्वात् पौरुषेयत्वे प्रमाणसम्भवाच्च। वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् वेदवाक्यान्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वात् मन्वादिवाक्यवदिति। ननु,

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यनुमानं प्रति साधनं प्रगल्भत इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे ।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

भारताध्ययनत्वेन साम्प्रताध्ययनं यथेति ॥

आभाससमानयोगक्षेमत्वात् । ननु तत्र व्यासः कर्त्तेति स्मर्य्यते ।

को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् महाभारतकृद्भवेत् ॥

इत्यादाविति चेत्तदसारम् ।

ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत इति ॥

पुरुषसूक्ते वेदस्य सकर्तृकताप्रतिपादनात् । किञ्चानित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति अस्मदादिवाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्घटवत् । नन्विदमनुमानं स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रतिहतमिति चेत् तदतिफल्गु लूनपुनर्जातकेशदलितकुन्दादाविव प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वेन बाधकत्वाभावात् । नन्वशरीरस्य परमेश्वरस्य ताल्वादिस्थानाभावेन वर्णोच्चारणासम्भवात् कथं तत्प्रणीतत्वं वेदस्य स्यादिति चेन्न तद्भद्रं स्वभावतोऽशरीरस्यापि तस्य भक्तानुग्रहार्थलीलाविग्रहग्रहणसम्भवात् । तस्माद्वेदस्यापौरुषेयत्ववाचो युक्तिर्न युक्तेति चेत् तत्र समाधानमभिधीयते । किमिदं पौरुषेयत्वं सिसाधयिषितं पुरुषादुत्पन्नत्वमात्रं, यथा अस्मदादिभिरहरहरुच्चार्य्यमाणस्य वेदस्य प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्प्रकाशनाय रचितत्वं वा,

यथा अस्मदादिभिरेव निबध्यमानस्य प्रबन्धस्य प्रथमे न विप्रतिपत्तिः, चरमे किमनुमानबलात् तत्साधनमागमबलाद्वा। नाद्यः मालतीमाधवादिवाक्येषु सव्यभिचारत्वात्। अथ प्रमाणत्वे सतीति विशिष्यत इति चेत्तदपि न विपश्चितो मनसि वैशद्यमापद्यते। प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं हि वाक्यं, वेदवाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थप्रतिपादकमिति साध्यमाने मम माता वन्ध्येतिवत् व्याघातापातात्। किञ्च परमेश्वरस्य लीलाविग्रहपरिग्रहाभ्युपगमेऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शनं न सञ्जाघटीति देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्रहणोपायाभावात्। न च तच्चक्षुरादिकमेव तादृक्प्रतीतिजननक्षममिति मन्तव्यं दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया आश्रयणीयत्वात्। तदुक्तं गुरुभिः सर्वज्ञनिराकरणवेलायाम्।

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितेति॥

अतएव नागमबलात्तत्साधनं तेन प्रोक्तमिति पाणिन्यनुशासने जाग्रत्यपि काठककालापतैत्तिरीयमित्यादिसमाख्या अध्ययनसम्प्रदायप्रवर्त्तकविषयत्वेनोपपद्यते तद्वदत्रापि सम्प्रदायप्रवर्त्तकविषयत्वेनाप्युपपद्यते न चानुमानबलाच्छब्दस्यानित्यत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञाविरोधात्। न चासत्यप्येकत्वे सामान्यनिबन्धनं तदिति साम्प्रतं सामान्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयते। क्वचिद्व्यभिचारदर्शनाद्वा तत्र क्वचिद् व्यभिचारदर्शने तदुत्प्रेक्षायामुक्तं स्वतः प्रामाण्यवादिभिः।

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा विनश्यतीति ॥

नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयं तासां प्रतिपुरुषं भेदोपलम्भादन्यथा सोमशर्माधीत इति विभागो न स्यादिति चेत्तदपि शोभां न बिभर्त्ति गादिव्यक्तिभेदे प्रमाणाभावेन गत्वादिजातिविषयकल्पनायां प्रमाणाभावात्। यथा गत्वमजानत एकमेव भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानवशात् भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव प्रथते तथा गव्यक्तिमजानत एकापि व्यञ्जकभेदात् तत्तद्धर्मानुबन्धिनी प्रतिभासते। एतेन विरुद्धधर्माध्यासात् भेदप्रतिभास इति प्रत्युक्तम्। तत्र किं स्वाभाविको विरुद्धधर्माध्यासो भेदसमधिकत्वेनाभिमतः प्रातीतिको वा। प्रथमे ऽसिद्धिः, अपरथा स्वाभाविकभेदाभ्युपगमदशगकारानुदचारयच्चैत्र इति प्रतिपत्तिः स्यात् न तु दशकृत्वो गकार इति। द्वितीये तु न स्वाभाविकभेदसिद्धिः। न हि परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते। मा भूत् नभसोऽपि कुम्भाद्युपाधिभेदात् स्वाभाविको भेदस्तत्र व्यावृत्तव्यवहारो नादनिबन्धनः। तदुक्तमाचार्य्यैः।

प्रयोजनन्तु यज्जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते।
व्यक्तिलभ्यन्तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथेति ॥

या च प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागर्त्ति निरवग्रहा।
अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते ॥

एतेनेदमपास्तम्। यदवादि वागीश्वरेण मानमनोहरे

अनित्यः शब्दः इन्द्रियविशेषगुणत्वाच्चक्षूरूपवदिति। शब्द-द्रव्यत्ववादिनां प्रत्यक्षसिद्धेः ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वाच्च अश्रावणत्वोपाधिबाधितत्वाच्च। उदयनस्तु आश्रयाप्रत्यक्षत्वेऽप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता प्रबन्धेन प्रतिपादयन् निवृत्तः कोलाहलः उत्पन्नः शब्द इति व्यवहाराचरणे कारणं प्रत्यक्षं शब्दानित्यत्वे प्रमाणयति स्म। सोऽपि विरुद्ध-धर्मसंसर्गस्य औपाधिकत्वोपपादनन्यायेन दत्तहस्तावलिनेव तालः समापोहि। नित्यत्वे सर्वदोपलब्ध्यनुपलब्धि-प्रसङ्गो यो न्यायभूषणकारोक्तः सोऽपि ध्वनिसंस्कृतस्यो-पलम्भाभ्युपगमात प्रतिक्षिप्तः। यत्तु युगपदिन्द्रियसम्ब-न्धित्वेन प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यभावानुमानं तदात्म-न्यनैकान्तिकमसति कलकले ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्काङ्कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्मे प्रामाण्य-मिति सुस्थितम्। स्यादेतत्,

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः।
नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः॥
प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः।
प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणतामिति॥

वादिविवाददर्शनात् कथङ्कारं स्वतः सिद्धं धर्मप्रामाण्य-मिति सिद्धवत्स्वस्य स्वीक्रियते? किञ्च किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम? किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म? आहो-स्वित् स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वम्? किमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्री-जन्यत्वम्? उताहो ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम्? किंवा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम्? तत्राद्यः

साद्यः कार्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्नसम्भवात्, नापि द्वितीयः गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात्, नापि तृतीयः प्रामाण्यस्योपाधित्वे जातित्वे वा जन्मायोगात्, स्मृतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्योपाधिः, न च तस्योत्पत्तिसम्भवः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमादतएव न जातिरपि अनियुज्यते, नापि चतुर्थः ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा विशेषसामग्र्याञ्च सामान्यसामग्री अनुप्रविशति शिंशपासामग्र्यामिव वृक्षसामग्री अपरथा तस्याकस्मिकत्वं प्रसजेत्। तस्मात् परतस्त्वेन स्वीकृताप्रामाण्यं विज्ञानसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्याप्तिरापद्येत। पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः, किं दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं, किं दोषा(भाव)सहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वम्। नाद्यः दोषाभावासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति परतः प्रामाण्यवादिभिरङ्गीकरणात्। नापि द्वितीयः दोषा(भाव)सहकृतत्वेन सामग्र्यां सहकृतत्वे सिद्धे अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य कारणताया वज्रलेपायमानत्वात्। अभावः कारणमेव न भवतीति चेत्तदा वक्तव्यम् अभावस्य कार्यत्वमस्ति न वा, यदि नास्ति तदा पटप्रध्वंसानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः, अथास्ति किमपराद्धं कारणत्वेनेति सेयमुभयतः पाशारज्जुः। तदुदितमुदयनेन।

भावो यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मत इति ॥

तथाच प्रयोगः विमता प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना. कार्य्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् प्रामाण्यं परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत्। तस्मादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परतस्त्वे प्रमाणसम्भवात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्यमित्येतत् पूतिकुष्माण्डायत इति चेत् तदेतदाकाशमुष्टिहननायते। विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसम्भवात्। अस्ति चात्रानुमानं विमता प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति अप्रमात्वानधिकरणत्वात् घटादिवत् न चोदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयं प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनग्रहग्रस्तत्वात् ज्ञानसामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसम्भवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च। ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वं दुर्निवारमिति चेत् न दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्।

तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः।
अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गो नयोदित इति॥

तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव जायते। न च संशयानुदयप्रसङ्गो बाधक इति युक्तं वक्तुं सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादिसमवधानात् तदनुपपत्तेः। किञ्च तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा। आद्ये अनैकान्तिकता, द्वितीये तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं

तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था स्यात्। यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुरप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वाभावमापादयता प्रत्यगादि । प्रवृत्तिर्हीच्छामपेक्षते तत्प्राचुर्य्यं चेच्छाप्राचुर्य्यम्, इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानं, तच्चेष्टजातीयत्वलिङ्गानुभवं, सोऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रामाण्यग्रहन्तु न क्वचिदुपयुज्यत इति तदपि तस्करस्य पुरस्तात् कक्षे सुवर्णमुपेत्य सर्वाङ्गोद्घाटनमिव प्रतिभाति । अतः समीहितसाधनज्ञानमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव स्फुट एव प्रामाण्यग्रहणस्योपयोगः। किञ्च क्वचिदपि चेदविचिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभावसम्भवात् प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात् अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभमिति प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं भवेत्। इत्यलमतिप्रपञ्चेन। यस्मादुक्तं,

तस्मात् सद्बोधकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत इति ॥

तस्माद्धर्मे स्वतःसिद्धप्रमाणभावे ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मके वेदे यजेतेत्यत्रत्यप्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरक्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युपगच्छतामभिहितान्वयवादिनां भट्टाचार्य्याणां सिद्धान्तो यागविषयो नियोग इति कार्य्ये व्युत्पत्तिमनुसरतामन्विताभिधानवादिनां प्रभाकरगुरूणां सिद्धान्त इति सर्वमवदातम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शनम्।

तत्त्वयं प्रकृतिभागः अयं प्रत्ययभाग इति प्रकृतिप्रत्ययविभागः कथमवगम्यत इति चेत् पीतपातञ्जलजलानामेतच्चोद्यं चमत्कारं न करोति व्याकरणशास्त्रस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपरतायाः प्रसिद्धत्वात्। तथाहि पतञ्जलेर्भगवतो महाभाष्यकारस्य इदमादिमं वाक्यम् अथ शब्दानुशासनमिति। अस्यार्थः अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते अधिकारः प्रस्तावः प्रारम्भ इति यावत् शब्दानुशासनशब्देन च पाणिनिप्रणीतं व्याकरणशास्त्रं विवक्ष्यते। शब्दानुशासनमित्येतावत्यभिधीयमाने सन्देहः स्यात् किं शब्दानुशासनं प्रस्तूयते न वेति तथा मा प्रसाङ्क्षीदित्यथशब्दं प्रायुङ्क्त अथशब्दप्रयोगबलेनार्थान्तरव्युदासेन प्रस्तूयत इत्यस्यार्थस्याभिधीयमानत्वात्। अनेन हि वैदिकाः शब्दाः शन्नोदेवीरभीष्टय इत्यादयः तदुपकारिणो लौकिकाः शब्दाः गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिरित्यादयश्चानुशिष्यन्ते व्युत्पाद्य संस्क्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्तया बोध्यन्त इत्यनुशासनशब्दशासनबलात् कर्मण्येषा षष्ठी विधातव्या। तथाच कर्मणि चेति समासप्रतिषेधसम्भवात् शब्दानुशासनशब्दो न प्रमाणपथमवतरतीति। अत्रायं समाधिरभिधीयते, यस्मिन् कृत्प्रत्यये कर्तृकर्मणोरुभयोः प्राप्तिरस्ति तत्र कर्मण्येव षष्ठीविभक्तिर्भवति न कर्त्तरीति बहुव्रीहिविज्ञानबलान्नियंस्यते। तद्यथा आश्चर्यो गवां दोहो शिक्षितेन गोपालकेनेति कर्त्तर्य्यपि षष्ठी भवतीति केचिद्ब्रुवते। अतएवोक्तं काशिकावृत्तौ, केचिदविशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्य वेति।

शब्दानामनुशासनमित्यत्र तु शब्दानामनुशासनं नार्थाना- मित्येतावतो विवक्षितस्यार्थस्याचार्य्यस्य कर्त्तुरुपादानेन विनापि सुप्रतिपादत्वादाचार्य्योपादानमकिञ्चित्करं तस्मा- दुभयप्राप्तेरभावादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येषा षष्ठी न भवति किन्तु कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठीविभ- क्तिर्भवतीति कृद्योगलक्षणा षष्ठी भविष्यति। तथा चेध्मप्र- व्रश्चनपलाशशातनादिवत् समासो भविष्यति अथवा शेष- लक्षणेयं षष्ठी तत्र किमपि चोद्यं नावतरत्येव। यद्येवं तर्हि शेषलक्षणायाः षष्ठ्याः सर्वत्र सुवचत्वात् षष्ठीसमास- प्रतिषेधसूत्राणामानर्थक्यं प्राप्नुयादिति चेत् सत्यं तेषां स्वरचिन्तायामुपयोगो वाक्यपदीये प्रादर्शि। तदाह महोपाध्यायवर्द्धमानः।

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः।
वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्त्तताम्॥
इति पाणिनिसूत्राणामर्थमत्राभ्यधाद् यतः।
जनिकर्त्तुरिति ब्रूते तत्प्रयोजक इत्यपीति॥

तथाच शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमा- रब्धं वेदितव्यमिति वाक्यार्थः सम्पद्यते। तस्यार्थस्य झटिति प्रतिपत्तये अथ व्याकरणमित्येवाभिधीयताम्। अथ शब्दानु- शासनमित्यधिकाक्षरं मुधाभिधीयत इति मैवं शब्दानुशा- सनमित्यन्वर्थसमाख्योपादने तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्र- योजनाख्यानसिद्धेः, अन्यथा प्रयोजनानभिधाने व्याकरणा- ध्ययने अध्येतॄणां प्रवृत्तिरेव न प्रसजेत्। ननु निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इति अध्येतव्यविधानादेव प्रवृ-

त्तिः सेत्स्यतीति चेन्मैवं तथाविधानेऽपि तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनानभिधाने तेषां प्रवृत्तेरनुपपत्तेः। तथाहि

पुरा किल वेदमधीत्याध्येतारस्त्वरितवक्तारो भवन्ति।

वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धाः लोकाच्च लौकिकाः॥

तस्मादनर्थकं व्याकरणमिति तस्माद्वेदाङ्गत्वं मन्यमानास्तदध्ययने प्रवृत्तिमकार्षुः। ततश्चेदानीन्तनानामपि तत्र प्रवृत्तिर्न सिध्येत्। सा मा प्रसाङ्क्षीदिति तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकं प्रयोजनमन्वाख्येयमेव। यद्यन्वाख्यातेऽपि प्रयोजने न प्रवर्त्तेरन् तर्हि लौकिकशब्दसंस्कारज्ञानरहितास्ते यज्ञे कर्मणि प्रत्यवायभाजो भवेयुः। धर्माद्धीयेरन् अतएव याज्ञिकाः पठन्ति, आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति, अतस्तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्वाख्यानार्थमथशब्दानुशासनमित्येव कथ्यते नाथव्याकरणमिति। भवति च व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनं (तस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तेः तस्य प्रयोजनं) यथा स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तस्य यागस्य स्वर्गः प्रयोजनं तस्मात् शब्दानुशिष्टिः संस्कारपदवदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम्। नन्वेवमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते तदुपायाभावात्। अथ प्रतिपदपाठ एवाभ्युपाय इति मन्येथाः तर्हि स ह्यनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत्। शब्दापशब्दभेदेनानन्त्याच्छब्दानाम् एव हि, समाम्नायते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपाठविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रोऽध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः।

न च पारावारमिरभूत्। विमुताद्य यश्चिरं जीवति अधीतित्
बोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिरुपायैर्विद्योपयुक्ता भवति। तत्रा-
ध्ययनकालेनैव सर्वमायुरुपयुक्तं स्यात्तस्मादनभ्युपायः शब्दा-
नां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं न सिध्येदिति
चन्मैवं शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठसाध्यत्वानङ्गीकारात्।
प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्यविशेषरूपा-
णां लक्षणाना पर्जन्यवत् सकृदेव प्रवृत्तौ बहूनां शब्दाना-
मनुशासनोपलम्भाच्च। तथाहि कर्मण्यित्येकेन सामान्यरूपेण
लक्षणेन कर्मोपपदाद्धातुमात्रादण्प्रत्यये कृते कुम्भकारः
काण्डलाव इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते।
एवमातोऽनुपसर्गे इति पदपाठस्याशक्यत्वप्रतिपादन-
परोऽर्थवादः। नन्वन्येष्वप्यङ्गेषु सत्सु किमित्येतदे-
वाद्रियते। उच्यते प्रधानञ्च षट्स्वाङ्गेषु व्याकरणम्।
प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। तदुक्तम्,

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।
प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधा इति॥

तस्मात् व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति।
साक्षात् प्रयोजनं पारम्पर्य्येण तु वेदरक्षादीनि। अत-
एवोक्तं भगवता भाष्यकारेण, रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः
प्रयोजनमिति। साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति।
तथाच कथितं कात्यायनेन, शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्त-
त्तुल्यं वेदशब्देनेति। अन्यैरप्युक्तम्, एकः शब्दः सम्यक्
ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। यथा,

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः।

अथ पक्षाधिणो यान्ति ये चोक्तमतभाषिणः ॥

नन्वचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्मैवं मन्येथाः महता देवेन साम्यश्रवणात् । तदाह श्रुतिः "चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश ।" व्याचकार च भाष्यकारः, चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपातास्त्रयो अस्य पादाः लडादिविषयाः त्रिधा भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाः द्वे शीर्षे द्वौ नित्यानित्यात्मानौ नित्यः कार्यश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात् सप्तहस्तासो अस्य तिङा सह सप्तसुब्विभक्तयः त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपणं क्रियते वर्षणात् वर्षणञ्च ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वं रोरवीति शब्दं करोति रौतिः शब्दकर्मा इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः महो देवो मर्त्याँ आविवेश महादेवः शब्दः मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेशेति महता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यादिति जगन्निदानं स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्म वेति । हरिणाभाणि ब्रह्मकाण्डे ।

अनादि निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत इति ॥

ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेन्मैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके ।

द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥

कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेलाराजो व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतव इति सम्बन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् ।

ननु भवता स्फोटात्मा नित्यः शब्द इति निजागद्यत तन्न मृष्यामहे तत्र प्रमाणाभावादिति । केचित् अत्रोच्यते, प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणं, गौरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः सर्वजनीनत्वात्र ह्यसति बाधके पदानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुं पदार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यापि स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । न च वर्णेभ्य एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परीक्षाक्षमं विकल्पासहत्वात् । किं समस्ता व्यस्ता वा अर्थप्रत्ययं जनयन्ति । नाद्यः वर्णानां क्षणिकानां समूहासम्भवात् । नान्त्यः व्यस्तवर्णेभ्योऽर्थप्रत्ययासम्भवात् । न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति । तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अतएव स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः । तथाचोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये । अथ गौरित्यत्र कः शब्दो येनोच्चरितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणानां सम्प्रत्ययो

भवति स शब्द इत्युच्यते इति । विवृतञ्च कैयटेन । वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गादित्यादिना तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापित इत्यन्तेन प्रबन्धेन ।

ननु स्फोटस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वं न घटते विकल्पासहत्वात् । किमभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययति अनभिव्यक्तो वा । न चरमः सर्वदा अर्थप्रत्ययलक्षणकार्य्योत्पादप्रसङ्गात् स्फोटस्य नित्यत्वाभ्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्त्वेन कार्य्यस्य विलम्बायोगात् । अथ तद्दोषपरिजिहीर्षया अभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययतीति कक्षीक्रियते तथाभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति संभूय वा पक्षद्वयेऽपि वर्णानां वाचकत्वपक्षे भवता ये दोषा भाषितास्त एव स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे व्यावर्त्तनीयाः । तदुक्तं भट्टाचार्य्यैर्मीमांसाश्लोकवार्त्तिके ।

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।
सोऽपि पर्य्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते इति ॥

विभक्त्यन्तेष्वेव वर्णेषु पाणिनिना ते विभक्त्यन्ताः पदमिति गौतमेन च पदसंज्ञाया विहितत्वात् सङ्केतग्रहणानुग्रहवशाद्वर्णेष्वेव पदबुद्धिर्भविष्यति तर्हि सर इत्येतस्मिन् पदे यावन्तो वर्णास्तावन्त एव रस इत्यत्रापि एवं वनं नवं नदी दीना रामो मारो राजा जारेत्यादिष्वर्थभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न क्रमभेदेन भेदसम्भवात् । तदुक्तं तौतातितैः ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

तस्माद्यथोभयोः समो दोषो न तत्रैकश्चोद्यो भवतीति न्यायात् वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पते इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पं विकल्पानुपपत्तेः। किं वर्णमात्रं पदप्रत्ययावलम्बनं वर्णसमूहो वा। नाद्यः परस्परविलक्षणवर्णमालायामभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना सूत्रं मालाप्रत्ययवदेकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः। नापि द्वितीयः उच्चरितप्रध्वस्तानां वर्णानां समूहभावासम्भवात्। तत्र हि समूहव्यपदेशः। ये पदार्था एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततया बहवोऽनुभूयन्ते यथा एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततयानुभूयमानेषु धवखदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशः, यथा वा गजनरतुरगादिषु न च ते वर्णास्तथानुभूयन्ते उत्पन्नप्रध्वस्तत्वात्। अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तौ समूहासम्भवात्। नापि वर्णेषु काल्पनिकः समूहः कल्पनीयः परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। एकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धौ तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिः तत्सिद्धावेकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धिरिति। तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः। ननु स्फोटवाचकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रसरेण घट्टकुटीप्रभातायितमिति चेत्तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणं वैषम्यसम्भवात्। तथाहि अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमं यथा स्वाध्यायः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यतेऽभ्यासेन तु स्फुटा-

समायः, यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति, चरमे चेतसि यथावदभिव्यज्यते।नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्य्यत" इति प्रामाणिकोक्तेः। तस्मादस्माच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इति व्यवहारवशाद्वर्णानां अर्थवाचकत्वानुपपत्तेः, प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्भर्तृहरिभिरभिहितत्वात् निरवयवमर्थ-प्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाभिधमभ्युपगन्तव्यमित्येतत् सर्वम्, परमार्थसंविल्लक्षणसत्ता जातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम्। यदि सत्तैव सर्वेषां शब्दानामर्थस्तर्हि सर्वेषां शब्दानां पर्य्यायता स्यात् तथाच क्वचिदपि युगपत्त्रिचतुरपदप्रयोगायोग इति महच्चातुर्य्यमायुष्मतः। तदुक्तम्,

पर्य्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते।
पर्य्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न संहता इति॥

तस्मादयं पक्षो न क्षोदक्षम इति चेत् तदेतद्गगनरोमन्थकल्पं नीललोहितपीताद्युपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव सम्बन्धिभेदात्। सत्तायास्तदात्मना भेदेन प्रतिपत्तिसिद्धौ गोसत्त्वादिरूपगोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः। तथाचाप्तवाक्यम्,

स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक् पृथक्।
नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यत इति॥

तथा हरिणाप्युक्तम्।

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥

तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।

सा सत्ता सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति ॥

आश्रयभूतैः सम्बन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिः। गोत्वादिकमपरं सामान्यं परमार्थतस्ततो भिन्नं न भवति। गोसत्तैव गोत्वं नापरमन्वयि प्रतिभासते। एवमश्वसत्ता अश्वत्वमित्यादि वाच्यम्। एवञ्च तस्यामेव गवादिभिन्नायां सत्तायां जातौ सर्वे गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः प्रातिपदिकार्थश्च सत्तेति प्रसिद्धम्। भाववचनो धातुरिति पक्षे भावः सत्तेवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रियावचनो धातुरिति पक्षेऽपि, "जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीमिति जातिपदार्थनयानुसारेणानेकव्यक्तिक्रियासमुद्देशे क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनात् धात्वर्थः सत्ता भवत्येव तस्य भावस्त्वतलाविति भावार्थे त्वतलादीनां विधानात् सत्तावाचित्वं युक्तं सा च सत्ता उदयव्ययवैधुर्य्यान्नित्या सर्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विवर्त्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात् सा सत्ता महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्दयार्थः। द्रव्यपदार्थसंविलक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमुद्देशे समर्थितम्।

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्य्यते ।

असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥

अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते इति ॥

भाष्यकारेणापि सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्येतद्वार्त्तिकव्या-

ख्यानावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन ग्रन्थेन असत्योपाध्यव-च्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं द्रव्यशब्दार्थ इति निरूपितम्। जातिशब्दार्थवादिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दाः भिन्नद्रव्यसमवेतजातिमभिदधति। तस्यामवगाह्यमानायां तत्सम्बन्धात् द्रव्यमवगम्यते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्सम्बन्धात्। प्रत्ययः द्रव्यसम्बन्धिसम्ब-न्धात् संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् शैशवकौमा-रयौवनाद्यवस्थादिभेदेऽपि स एवायमित्यभिप्रत्ययबलात् सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपगन्तव्या क्रियास्वपि जातिरा-लक्ष्यते सैव पठतीत्यादावनुवृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात्। द्रव्य-पदार्थवादिव्याडिनये शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभा-सते। जातिस्तूपलक्षणतयेति नानन्त्यादिदोषावकाशः। पाणिन्याचार्य्यस्योभं सम्मतं यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्यादिव्यव-हारः द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता-वित्यादिः व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्मतद्वयाभ्युपगमे न कश्चिद्विरोधः। तस्मात् इदं सत्यं पर ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थ इति स्थितम्। तदुक्तम्,

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः।
एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशत इति॥

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं सम्बन्धसमुद्देशे।

यत्र द्रष्टा च दृश्यञ्च दर्शनञ्चाविकल्पितम्।
तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रय्यन्तवेदिन इति॥

द्रव्यसमुद्देशेऽपि।

विकारोपगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा।
विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं परामिति॥*

अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः।

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक् ततः।
अपृथक्त्वेऽपि सम्बन्धस्तयोर्नानात्मनोरिवेति॥

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्याभावकल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः अभेदे च पारमार्थिके संवृतिवशाद्व्यवहारदशायां स्वप्नावस्थावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्त्तत इति कारिकार्थः। तदाहुर्वेदान्तवादनिपुणाः।

यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः।
एवं जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भित इति॥

तदित्थं कूटस्थे परस्मिन् ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिन्नेऽवगते अनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं निःश्रेयसं सेत्स्यति "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती"त्यभियुक्तोक्तेः। तथाच शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिद्धम्। तदुक्तम्,

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षत इति॥

तथा।

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिरिति॥

तस्माद् व्याकरणशास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाध्येतव्यमिति सिद्धम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शनम्।

अथ सांख्यशास्त्रे परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके कथङ्कारं विवर्त्तवाद आदरणीयो भवेदेष हि तेषामाघोषः। सङ्क्षेपेण हि साङ्ख्यशास्त्रस्य चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च, कश्चिदनुभय इति। तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः। प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात्। तदुक्तं, मूलप्रकृतिरविकृतिरिति। मूलञ्चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः। महदादेः कार्य्यकलापस्यासौ मूलं न तस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थापातात्। न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः। विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहङ्कारतन्मात्राणि। तदप्युक्तं, महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति। अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः। एवमहङ्कारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः,प्रकृतिश्च, तदेवाहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानां तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां

कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च, रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम्। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन।

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव॥
सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि।
वाक्पादपाणिपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः॥
उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यादिति।

विकृतञ्च तत्त्वकौमुद्यामाचार्य्यवाचस्पतिभिः। केवला विकृतिस्तु वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च। तदुक्तं, षोड़शकस्तु विकार इति षोड़शसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः षोड़शको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः। यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः। तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः सामानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते। इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता। तदुक्तम्,

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः।
तस्मादपि षोड़शकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीति॥

अनुभयात्मकः पुरुषः। तदुक्तं, न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः। एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम्। तदप्युक्तम्,

दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति।

इह कार्य्यकारणभावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते। नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति। वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु सदिति। सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति। तत्रासतः सज्जायत इति प्रामाणिकः पक्षः। असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च। नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत्सत्तासम्बन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः। न हि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्त्तुं पार्य्यते। ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तदचारु असति धर्मिणि तद्धर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः। तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्य्यं सदेव सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते। यथा पीड़नेन तिलेषु तैलस्य दोहेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते। किञ्च कार्य्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकम् असम्बद्धं वा। प्रथमे कार्य्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात्। चरमे सर्वं कार्य्यजातं सर्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात्। तदाख्यायि साङ्ख्याचार्य्यैः।

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति ॥

अथैवमनुष्ठेयासम्बद्धमपि तत् तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं, शक्तिश्च कार्य्यदर्शनोन्नेयेति तन्न सङ्गच्छते तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् । कार्य्यकारणयोरभेदाच्च कार्य्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्मत्वात् यदेवं न तदेवं यथा गोरश्वः तद्धर्मश्च पटस्तस्मान्नार्थान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्य्यं कुर्य्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः । यथोक्तं भगवद्गीतायाम् ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति ॥

ततश्च कार्य्यानुमानात् तत्प्रधानसिद्धिः । तदुक्तम्,

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यमिति ॥

नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात् अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जडयोः कलधौतरूप्यादिवत् सारूप्याभावेनारोपासम्भवाच्च । तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः विमतं भावजातं

सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् यद् येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मात्तथेति। तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं, या दुःखात्मकता तद्रजः, या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः। तथाहि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्, तत्सपत्नीनां दुःखम्, ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात्, तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति। तं प्रति तमोगुणसमुद्भवात्। एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति परैरपह्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः मुह वैचित्त्ये इत्यस्माद्धातोर्मोहशब्दनिष्पत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्। तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति ॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्याद्रजःसत्त्वतमोगुणत्रयप्रतिपादनपराः।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्ये न व्याप्रियते अतश्चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथाच सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्तव्यः स्यादिति चेत्तदसङ्ग-

तम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः। दृष्टञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते तथाच प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यति। तदुक्तम्,

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति॥

यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः। स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकाले वा। आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः। द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति। तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य सन्निधानेन लोहस्य व्यापारः तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते। पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद्बुद्धिच्छायापत्त्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। तत् प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयो-

गमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः ततः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति। पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः। यथोक्तम्,

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्ग इति॥

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यत इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्त्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि। यथोक्तम्,

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति॥

एतदर्थं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यदर्शनम्।

साम्प्रतं सेश्वरसांख्यप्रवर्त्तकपतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्त्तमानानां मतमुपन्यस्यते। तत्र सांख्यप्रवचनापरनामधेयं योगशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम्। तत्र प्रथमे पादे अथ योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षत् भगवान् पतञ्जलिः। द्वितीये तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च

बहिरङ्गानि साधनानि। तृतीये देशबन्धश्चित्तस्य धारणे-त्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावान्तरफलं विभूतिजातम्। चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपः-समाधिजाः सिद्धय इत्यादिना सिद्धिपञ्चकप्रपञ्चनपुरः-सरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम्। प्रधानानीति पञ्चविंशति-तत्त्वानि प्राचीनान्येव सम्मतानि षड्विंशस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणका-यमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदायप्रवर्त्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुग्राहकश्च।

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तापः कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽनुग्राहकतया कक्षीक्रियते इति चेदुच्यते तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं बुद्ध्यात्मना परिणमते इति सत्त्वे परितप्यमाने तदाकारानुरोधितमोवशेन तद्भेदाग्रहादिपुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते। तदुक्तमाचार्य्यैः।

सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं
भावा ये वा राजसास्तापकास्ते।
तप्याभेदग्राहिणी तामसी या
वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मेति॥

पतञ्जलिनाप्युक्तम्।

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे।
प्रतिसंक्रान्ते[१] तद्वृत्तिमनुभवतीति॥

भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्तिरुच्यते। सा चात्मैव परिणा-मिन्यर्थे बुद्धितत्त्वे प्रतिसंक्रान्ते[१] प्रतिबिम्बिते तद्वृत्ति-मनुभवतीति बुद्धौ प्रतिबिम्बिता या चिच्छक्तिर्बुद्धिच्छाया-

पत्त्या बुद्धिवृत्त्यनुकारवतीति भावः तथा शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रतिभासत इति। इत्थं तप्यमानस्य पुरुषस्यादरनैरन्तर्य्यदीर्घकालानुबन्धियमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वरप्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावनुपप्लवायां जातायामविद्यादयः पञ्च क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति। कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति। ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिद्धम्।

तत्राथ योगानुशासनमिति प्रथमसूत्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते। अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः स्वीक्रियते। अथशब्दस्यानेकार्थत्वे संभवति कथमारम्भार्थत्वपक्षे पक्षपातः सम्भवेत्। अथशब्दस्य मङ्गलाद्यनेकार्थत्वं नामलिङ्गानुशासनेनानुशिष्टं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेति। अत्र प्रश्नकार्त्स्न्ययोरसम्भवेऽपि आनन्तर्य्यमङ्गलपूर्वप्रकृतापेक्षारम्भलक्षणानाञ्चतुर्णामर्थानां सम्भवादारम्भार्थत्वानुपपत्तिरिति चेन्मैवं मंस्थाः विकल्पासहत्वात् आनन्तर्य्यमथशब्दार्थ इति पक्षे रतः कुतश्चिदानन्तर्य्यं पूर्ववृत्तिर्भावसाधारणात् कारणादानन्तर्य्यं वा। न प्रथमः, न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति न्यायेन सर्वो जन्तुः किञ्चित् कृत्वा किञ्चित् करोत्येवेति तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्ततया तदर्थाथशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसक्तेः। न चरमः, शमाद्यनन्तरं योगस्य प्रवृत्तावपि तस्यानुशासनप्रवृत्त्यनुबन्धतया शब्दतः प्राधान्याभावात्। न च शब्दतः प्रधानभूतस्यानुशासनस्य

शमाद्यानन्तर्य्यमथशब्दार्थः किं न स्यादिति वदितव्यम्। अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो योगो येन तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः। अनुशासनस्य च तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानन्तरभावित्वेन शमदमाद्यानन्तर्य्यनियमाभावात् जिज्ञासाज्ञानयोस्तु शमाद्यानन्तर्य्यमाम्नायते। तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादिना। नापि तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानन्तर्य्यमथशब्दार्थः तस्य सम्भवेऽपि श्रोतृप्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरनुपयोगेनानभिधेयत्वात् तथापि निःश्रेयसहेतुतया योगानुशासनं प्रमितं न वा। आद्ये तदभावेऽपि उपादेयत्वं भवेत्। द्वितीये तदभावेऽपि हेयत्वं स्यात्। प्रमितं चास्य निःश्रेयसनिदानत्वम् अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति श्रुतेः समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसीति स्मृतेश्च। अतएव शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्युपयोगानन्तर्य्यं पराक्रतम्। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र तु ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्य्यत्वेनाधिकार्य्यार्थत्वं परित्यज्य साधनचतुष्टयसंपत्तिविशिष्टाधिकारिसमर्पणाय शमदमादिवाक्यविहितच्छमादेरानन्तर्य्यमथशब्दार्थ इति शङ्कराचार्य्यैर्निरटङ्कि। अथ मा नाम भूदानन्तर्य्यार्थोऽथशब्दः मङ्गलार्थः किं न स्यात् न स्यान्मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात्। अगर्हिताभीष्टावाप्तिर्मङ्गलम्। अभीष्टं च सुखावाप्तिदुःखपरिहाररूपतयेष्टं योगानुशासनस्य च सुखदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वाभावान्न मङ्गलता। तथाच योगानुशासनं मङ्गलमिति न

संपद्यते मृदङ्गध्वनेरिवाथशब्दश्रवणस्य कार्य्यतया मङ्गलस्य वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरसंभवाच्च यथार्थिकार्थो वाक्यार्थे निविशते तथा कार्य्यमपि (निविशेत) अपदार्थत्वाविशेषात्। (पदार्थे पदार्थ एव) हि वाक्यार्थे समन्वीयते। अन्यथा शब्दप्रमाणकानां शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्य्यते इति मुद्राभङ्गकृता भवेत्। ननु प्रारिप्सितप्रबन्धपरिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहप्रशमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च शास्त्रारम्भे मङ्गलाचरणमनुष्ठेयम्। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते आयुष्मत्पुरुषकाणि वीरपुरुषकाणि च भवन्तीत्यभियुक्तोक्तेः। भवति च मङ्गलार्थोऽथशब्दः। ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्मृतिसम्भवात्। तथाच वृद्धिरादैजित्यादौ वृद्ध्यादिशब्दवदथशब्दो मङ्गलार्थः स्यादिति चेन्मैवं भाषिष्ठाः। अर्थान्तराभिधानाय प्रयुक्तस्याथशब्दस्य वीणावेणवादिध्वनिवच्छ्रवणे मङ्गलफलत्वोपपत्तेः। अथार्थान्तरारम्भवाक्यार्थधीफलकस्याथशब्दस्य कथमन्यफलकतेति चेन्न अन्यार्थंनीयमानोदकुम्भोपलम्भवत् तत्सम्भवात्। न च स्मृतिव्याकोपः माङ्गलिकाविति मङ्गलप्रयोजकत्वविवक्षया प्रवृत्तेः। नापि पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दः फलत आनन्तर्य्याव्यतिरेकेण प्रागुक्तदूषणानुषङ्गात्। किमयमथशब्दोऽधिकारार्थः अथानन्तार्य्यार्थ इत्यादिविमर्शवाक्ये पक्षान्तरोपन्यासे तत्सम्भवेऽपि प्रकृते तदसम्भवाच्च। तस्मात् पारिशेष्यादधिकारपदवेदनीयप्रारम्भार्थोऽथशब्द इति विशेषो भाष्यते। यथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरित्यत्राथशब्दः

क्रतुविशेषप्रारम्भार्थः परिगृह्णीते यथा अथशब्दानुशास-नमित्यत्राथशब्दो व्याकरणशास्त्राधिकारार्थः। तद्भाषि व्यासभाष्ये योगसूत्रविवरणपरे अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यत इति तद् व्याचख्यौ वाचस्पतिः। तस्मादयमथशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थश्चेति सिद्धमिति। तदित्थममुष्याथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे शास्त्रेण प्रस्तूयमानस्य योगस्योपवर्त्तनात् समस्तशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन शास्त्रस्य सुखावबोधप्रवृत्तिरास्तामित्युपपन्नम्। ननु हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातन इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः पतञ्जलिः कथं योगस्य शासितेति चेदद्धा अतएव तत्र तत्र पुराणादौ विशिष्य योगस्य विप्रकीर्णतया दुर्ग्राह्यार्थत्वं मन्यमानेन भगवता कृपासिन्धुना फणिपतिना सारं सञ्जिघृक्षुणा अनुशासनमारब्धं न तु साक्षाच्छासनम्। यद्ययमथशब्दोऽधिकारार्थः तदैवं काव्यार्थः सम्पद्येत योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति तत्र शास्त्रे व्युत्पाद्यमानतया योगः समाधानः सफलो विषयः तद्व्युत्पादनमवान्तरफलं व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं परमप्रयोजनं शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्धः योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धः। स च श्रुत्यादिप्रसिद्ध इति प्रागेवावादिषम्। मोक्षमपेक्षमाणाः श्रवणाधिकारिण इत्यर्थसिद्धम्। न चाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावधिकारिणोऽर्थतः सिद्धिराशङ्कनीया तत्राथशब्देनानन्तर्याभिधाने प्रमाणिकया अधिकारिसमर्पणसद्भावाधिकत्वशङ्कानुदयात्। अतएवोक्तं श्रुतिप्राप्ते प्रकरणादीनामनवकाश

इति । अस्यार्थः यत्र हि श्रुत्या अर्थो न लभ्यते तत्रैव प्रक-रणादयोऽर्थं समर्पयन्ति नेतरत्र । यत्र तु शब्दादेवार्थस्योप-लम्भः तत्र नेतरस्य सम्भवः श्रोत्रग्राहिण्या श्रुत्या बोधितेऽर्थे तद्विरुद्धार्थं प्रकरणादि समर्पयति अविरुद्धं वा । न प्रथमः विरुद्धार्थबोधकस्य तस्य बाधितत्वात् । न चरमः वैयर्थ्याप्ते-राह श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पार-दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ।

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानान्तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षयेति च ॥

तस्माद्विषयादिमत्त्वाद् ब्रह्मविचारकशास्त्रवद् योगानु-शासनं शास्त्रमारम्भणीयमिति स्थितम् ।

ननु व्युत्पाद्यमानतया योग एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्र-मिति चेत् सत्यं प्रतिपाद्यतया योगः प्राधान्येन प्रस्तुतः स च तद्विषयेण शास्त्रेण प्रतिपाद्यत इति तत्प्रतिपादने करणं शास्त्रं करणगोचरश्च कर्तृव्यापारो न कर्मगोचर-तामाचरति । यथा छेत्तुर्देवदत्तस्य व्यापारभूतमुद्यमन-निपातनादिकमं करणभूतपरशुगोचरं न कर्मभूतवृक्षादि-गोचरं तथा च वक्तुः पतञ्जलेः प्रवचनव्यापारापेक्षया योग-विषयस्याभिधानव्यापारापे-क्षया तु योगस्यैवेति विभागः । ततश्च योगशास्त्रस्यारम्भः सम्भावनां भजते । अत्र चानुशासनीयो योगश्चित्तवृत्तिनि-रोध इत्युच्यते । ननु युजिर्योग इति संयोगार्थतया परि-पठितात् युजेर्निष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचन एव स्यान्न तु निरोधवचनः । अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन ।

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरिति ।

मन्तव्यं जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादेरसम्भवादजसंयोगस्य कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिषेधाच्च । मीमांसकमतानुसारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यसिद्धस्य तस्य साध्यत्वाभावेन शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाध्यर्थत्वोपपत्तेश्च । तदुक्तम् ।

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति ॥

अतएव केचन युजिं समाधावपि पठन्ति युज समाधाविति । नापि याज्ञवल्क्यवचनव्याकोपः तत्रत्यस्यापि योगशब्दस्य समाध्यर्थत्वात् ।

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मन इति ॥

तेनैवोक्तत्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन । योगः समाधिरिति । यद्येवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टाङ्गानि योगस्येति । न चाङ्ग्येवाङ्गतां गन्तुमुत्सहते उपकार्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रयाजादौ भिन्नायतनत्वेनात्यन्तभेदादतः समाधिरपि न योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्तन्न युज्यते व्युत्पत्तिमात्राभिधित्सया तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो योगस्याभेदविवक्षया व्यपदेशोपपत्तेः । न च व्युत्पत्तिबलादेव सर्वत्र शब्दः प्रवर्त्तते तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः तिष्ठन् गौर्न

स्यात् गच्छती देवदत्तस्य स्यात् प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रागु-, क्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति तदुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति। ननु वृत्तीनां निरोधश्चेद्योगोऽभिमतस्तासां ज्ञानत्वेनात्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीय-स्तदाश्रयो भवेत् प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमाना-श्रयत्वनियमात्। ततश्चोपपन्नस्त्वयं धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायेनात्मनः कौटस्थ्यं विहन्येतेति चेत्तदपि न घटते निरोधानां प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपरपर्य्यायचित्तधर्मत्वाङ्गीकारात्। कूटस्थनित्या चिच्छक्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्माश्रयो भवितुं नार्हत्येव। न च चितिशक्तेरपरिणामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यं चितिशक्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा चित्तादि इत्याद्यनुमानसम्भवात् तथा यद्यसौ पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदाज्ञातत्वं नोपपद्येत चिद्रूपस्य पुरुषस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गनिर्मलं सत्त्वं तस्यापि सदैव स्थितत्वात् येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या भानोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं सम्भवति। ततश्च सिद्धं तस्य सदाज्ञातत्वमिति न काचित् परिणामित्वाशङ्कावतरति। चित्तं पुनर्येन विषयेणोपरक्तं भवति स विषयो ज्ञातः, यदुपरक्तं न भवति तदज्ञातमिति वस्तुनोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य ज्ञानाज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मित्वादयः सधर्मकं चित्तं परिणामि इत्युच्यते। ननु चित्तस्येन्द्रियाणां

चाहङ्कारिकाणां सर्वगतत्वात् सर्वविषयैरस्ति सदा सम्बन्धः तथाच सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत। सर्वगतत्वेऽपि चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत् तेन शरीरेण सह सम्बन्धो येषां विषयाणां तेष्वेवास्य ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गाभावादतएवायस्कान्तमणिकल्पा विषयाः अयःसधर्मकं चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति। तस्माच्चित्तस्य धर्मा वृत्तयो नात्मनः। तथाच श्रुतिः, कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिरित्येतत्सर्वं मन एवेति। चिच्छक्तेरपरिणामित्वं पञ्चशिखाचार्यैराख्यायि अपरिणामिनी भोक्तृशक्तिरिति पतञ्जलिनापि सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति। चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते। चित्तं परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् श्रोत्रादिवदिति। परिणामश्च त्रिविधः प्रसिद्धः धर्मलक्षणावस्थाभेदात्। धर्मिणश्चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः। यथा कनकस्य कटकमुकुटकेयूरादिधर्मस्य वर्त्तमानत्वादिर्लक्षणपरिणामः। नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः कनकादेस्तु नवपुराणत्वादिरवस्थापरिणामः। एवमन्यत्रापि यथासम्भवं परिणामत्रितयमूहनीयम्। तथाच प्रमाणादिवृत्तीनां चित्तधर्मत्वात्तन्निरोधोऽपि तदाश्रय एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे सुषुप्त्यादौ विक्षिप्तमूढादिचित्तवृत्तीनां निरोधसम्भवाद्योगत्वप्रसङ्गः। न चैतद्युज्यते क्षिप्तावस्थासु क्लेशप्रहाणादेरसम्भवान्निःश्रेयसपरिपन्थित्वाच्च। तथाहि चित्तं नाम तेषु तेषु विषयेषु

क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तमुच्यते। तमःसमुद्रे मग्नं निद्रा-वृत्तिमच्चित्तं मूढमिति गीयते। क्षिप्तादिविशिष्टं चित्तं विक्षिप्तमिति गीयते। विशेषो नाम चञ्चलं हि मनः क्षणप्रमाथि बलवद्दृढमिति न्यायेनास्थिरस्यापि मनसः कादाचित्कसमुद्भूतविषयस्थैर्यसम्भवेन स्थैर्यम्। अस्थिरत्वञ्च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं वा। तदाह व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तराया इति। तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिर्व्याधिः, चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्त्यानं विरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानं संशयः समाधिसाधनानाम भावनं प्रमादः शरीरवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यं विषयाभिलाषोऽविरतिः अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिदर्शनं कुतश्चिन्निमित्तात् समाधिभूमेरलाभोऽलब्धभूमि इत्याद्युक्तानामपि तस्यां चित्तस्याप्रतिष्ठा अनवस्थितत्वमित्यर्थः। ... मस्य वृत्तिनिरोधो योगपक्षनिक्षेपमर्हति इति चेन्मैवं बोधः; हेयभूतक्षिप्ताद्यवस्थात्रये वृत्तिनिरोधस्य हेयत्वसम्भवेऽप्युपादेययोरेकाग्रनिरुद्धावस्थयोर्वृत्तिनि... योगत्वसम्भवात् एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति भण्यते।

स च समाधिर्द्विविधः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदात्। तत्रैकाग्रचेतसि यः प्रमाणादिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स सम्प्रज्ञातसमाधिः सम्यक् प्रज्ञायतेऽस्मिन् प्रकृतेर्विविक्तया चित्तमिति व्युत्पत्तेः। स चतुर्विधः सवितर्कादिभेदात्। समाधिर्नाम भावना। सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरि-

शरीरे चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं भाव्यञ्च द्विविधम् ईश्वरस्तत्त्वानि च। तान्यपि द्विविधानि जडाजडभेदात्। जडानि प्रकृतिमहदहङ्कारादीनि चतुर्विंशतिः अजडः पुरुषः। तत्र यदा पृथिव्यादीनि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखसम्भेदेन भावना प्रवर्त्तते स समाधिः सवितर्कः, यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्त्तते तदा सविचारः, यदा रजस्तमोलेशानुविद्धं चित्तं भाव्यते तदा सुखप्रकाशं यस्य सत्त्वस्योद्रेकात् सानन्दः, यदा रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्त्तते भावना तदा तस्यां सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकाच्च सत्त्वमात्रावशेषत्वेन सास्मितः समाधिः वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञात इति सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिः। ननु सर्ववृत्तिनिरोधो योग इत्युक्तासम्प्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् तत्र सत्त्वप्रधानायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्तदेतद्वार्त्तं क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारात्। क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः।

नन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते पूर्वपदार्थप्राधान्यम् अमक्षिकं वर्त्तत इतिवत् उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थप्राधान्यं वा अमक्षिको देश इतिवत्। तत्र न पूर्वः पूर्वपदार्थप्रधानत्वे अविद्यायां प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकत्वानुपपत्तेः अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावापत्तेश्च, न द्वितीयः कस्यचिदभावेन विशि-

ष्टाया विद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्बीजत्वानुपपत्तेः, न तृतीयः नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोप इति वृत्तिकारवचनानुसारेण अविद्यमाना विद्या यस्याः सा अविद्या बुद्धिरिति समाधिसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्लेशादिबीजत्वानुपपत्तेः विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिसम्पन्नायास्तस्यास्तथात्वाप्रसङ्गाच्च। उक्तञ्च, अस्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम्। अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति। तत्र प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकार्य्यभावेनानभिव्यक्तिः तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणविच्छिन्नत्वबलवता क्लेशेनाभिभवः उदारत्वं सहकारिसन्निधिवशात् कार्य्यकारित्वम्। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम्।

प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धाश्च योगिनाम्।
विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनामिति॥

इन्द्रवत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्रधानत्वं नाशङ्कितम्। तस्मात् पक्षत्रयेऽपि क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं हीयेतेति चेत् तदपि न शोभनं विभाति पर्य्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्याशब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्य्ययज्ञानस्याभिधानमिति स्वीकारात्। तदाह,

नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः।
वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति॥
तत्प्रयोगगम्या हि शब्दार्थाः सर्व एव नः।
तेन यत्र प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयत इति च॥

वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तं लोकाधीनावधारणो हि शब्दा-

र्थयोः सम्बन्धः लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ उत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्य तद्विरुद्धतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे प्रवृत्तिरिति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति। अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्य्ययः इत्युक्तं भवति। तद्यथा अनित्ये घटादौ नित्यत्वाभिमान अशुचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः।

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःष्यन्दान्निधनादपि।

कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुरिति॥

परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिनिरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति न्यायेन दुःखे स्रक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः। तदुक्तम्,

अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम्।

अविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्नाशे मोक्ष उच्यत इति॥

एवमियमविद्या चतुष्पादा भवति। नन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किञ्चिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम् अन्यथा विशेषस्यासिद्धेः। तथाचोक्तं भट्टाचार्य्यैः।

सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम्।

न शक्यं केवलं वक्तुमङ्गोऽप्यस्य न वाच्यवेति॥

तदपि न वाच्यमतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति सामान्यलक्षणाभिधानदत्तोत्तरत्वात्। सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तभिन्नयोरेकताभिमानोऽस्मिता। तदप्युक्तं, दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मताभिमानोऽस्मितेति। सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्द्धो रागः। दुःखज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरःसरस्तत्साधनेषु निन्दा द्वेषः। तदुक्तं, सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेष

इति। किमत्रानुशयिशब्दे ताच्छील्यार्थे णिनिरिनिर्वा मत्वर्थीयोऽभिमतः। नाद्यः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इत्यत्र सुपीति वर्त्तमाने पुनःसुब्ग्रहणस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्धातोर्णिनेरनुत्पत्तेः यथाकथञ्चिदङ्गीकारेऽपि अचोऽञ्णितीति वृद्धिप्रसक्त्यावर्तिशय्यादिपदवदनुशायिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात्। न द्वितीयः

एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृताविति।

तत्प्रतिषेधादेव चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन कृदन्तत्वात्। तस्मादनुशयिशब्दो दुरुपपाद इति चेत् नैतद्भद्रं भावानवबोधात् प्रायिकाभिप्रायमिदं वचनम्। अतएवोक्तं वृत्तिकारेण।

इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसम्बध्यत इति।

तेन क्वचिद्भवति कार्य्यं कार्य्यिकास्तण्डुली तण्डुलिक इति। तथाच कृदन्तात् जातेश्च प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम् अनुशयशब्दस्य कृदन्ततया इनेरुपपत्तिरिति सिद्धं पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलात् सर्वस्य प्राणभृन्मात्रस्या कृमेश्च विदुषः सञ्जायमानः शरीरविषयादेर्मम वियोगो मा भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्त्तमानो भयरूपोऽभिनिवेशः पञ्चमः क्लेशः। मा च भूवं हि भूयासमिति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभवसिद्धत्वात्। तदाह स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेश इति। ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिश्नन्तीति क्लेशाः प्रसिद्धाः।

कर्माणि विहितप्रतिषिद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्मह-

त्यादीनि विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः आफलवि पाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशयाः धर्माधर्मसंस्काराः तत्प्रतिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योगः निरोधो नाभावमात्रमभिमतं तस्य तुच्छत्वेन भावरूपसंस्कारजननक्षमत्वासम्भवात्, किन्तु तदाश्रयो मधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थाविशेषः निरुध्यन्तेऽस्मिन् प्रमाणादिवृत्तय इति व्युत्पत्तेरुपपत्तेः। अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। एकाग्रप्रवृत्तिरूपवृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामविशेषः स्थितिः। तन्निमित्तीकृत्य यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः। चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवन्निमित्तार्थेयं सप्तमीत्युक्तं भवति। दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्। ऐहिकपारत्रिकविषयादौ दोषदर्शनाद्विरभिलाषस्य ममैते विषया वश्याः नाहमेतेषां वश्य इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति। समाधिपरिपन्थिक्लेशतनूकरणार्थं समाधिलाभार्थञ्च प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यं क्रियायोगसम्पादने अभ्यासवैराग्ययोः सम्भवात्। तदुक्तं भगवता।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इति॥

क्रियायोगश्चोपदिष्टः पतञ्जलिना। तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इति। तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन।

विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः।

शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तममिति ॥

प्रणवगायत्रीप्रभृतीनामध्ययनं स्वाध्याय इति। ते च मन्त्रा द्विविधाः वैदिकास्तान्त्रिकाश्च। वैदिकाश्च द्विविधाः प्रगीता अप्रगीताश्च। तत्र प्रगीताः सामानि, अप्रगीताश्च द्विविधाः छन्दोबद्धास्तद्विलक्षणाश्च। तत्र प्रथमा ऋचः द्वितीया यजूंषि। तदुक्तं जैमिनिना। तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्द इति। तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः। ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः स्त्रीपुंनपुंसकभेदात्तताश्च,

स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रजातयः।
स्त्रीमन्त्रा वह्निजायान्ताः नमोऽन्ताः स्युर्नपुंसकाः ॥
शेषाः पुमांसस्ते शस्ताः सिद्धा वश्यादिकर्मणीति ॥

स्नापनादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतुत्वात् सिद्धत्वम्। स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदातिलके।

मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः।
निर्दोषतां प्रयान्त्याशु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः ॥
जननं जीवनं चैव ताडनं बोधनं तथा।
अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुनः।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥
मन्त्राणां मातृकावर्णादुद्धारो जननं स्मृतम्।
प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ॥
मन्त्रार्णसंख्यया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते।
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा ॥

प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम् ॥
विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रसूनैः करवीरजैः ।
मन्त्राक्षरेण सङ्ख्यातैर्हन्यात्तद्बोधनं मतम् ॥
स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया ।
अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये ॥
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत् ।
मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत् ॥
तारव्योमाग्निमनुयुक् ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः ॥
कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः ।
वारिबीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम् ॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम् ॥
तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ।
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥
संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
यत् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥
रुद्धकीलितविच्छिन्नसुप्तशप्तादयोऽपि च ।
मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिरुत्तमैरिति ॥

तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन ।

ईश्वरप्रणिधानं नामाभिहितानामनभिहितानाञ्च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम् । अत्रेदमुक्तम् ।

कामतोऽकामतो वापि यत्करोति शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति ॥

क्रियाफलसन्न्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्य्यायं प्रणि-

त्यानमेव फलाभिसन्धानेन कर्मकरणात्। तथाच गीयते गीतासु भगवता।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणीति॥

फलाभिसन्धेरुपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभारतीश्रीचरणैः।

अपि प्रयत्नसम्पन्नं कामेनोपहतं तपः।

न तुष्टये महेशस्य श्वलीढमिव पायसमिति॥

सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वाद्योग इति शुद्धसारोपलक्षणावृत्त्याश्रयणेन निरूप्यते यथायुर्घृतमिति। शुद्धसारोपलक्षणा नाम लक्षणाप्रभेदः। मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा। सा द्विविधा रूढिमूला प्रयोजनमूला च। तदुक्तं काव्यप्रकाशे।

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रियेति॥

तच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परामृश्यते। सा लक्षणेति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः। तदुक्तं कैयटैः। निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्य्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददत इति। तत्र कर्मणि कुशल इत्यादिरूढिलक्षणाया उदाहरणं कुशान् लातीति व्युत्पत्त्या दर्भादानकर्त्तरि यौगिकं कुशलपदं विवेचकत्वसारूप्यात् प्रवीणे प्रवर्त्तमानम् अनादिवृद्धव्यवहारपरम्परानुपा-

तित्वेनाभिधानवत् प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रवर्त्तते। तदाह,

निरूढालक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवदिति ॥

तस्मात् रूढिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति। यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः प्रथमे मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यत इति अर्थधर्मोऽयं लक्षणा तथापि तत्प्रतिपादके शब्दे समारोपितः सन् शब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं लक्षणारोपिता क्रियेति। प्रयोजनलक्षणा तु षड्विधा उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा गौणसारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसाना चेति। कुन्ताः प्रविशन्ति मञ्चाः क्रोशन्ति गौर्वाहीकः गौरयं आयुर्घृतं आयुरेवेदमिति यथाक्रममुदाहरणानि द्रष्टव्यानि। तदुक्तम्,

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥
सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा।
विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॥
भेदाविमौ च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतस्तथा।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधेति ॥

तदुक्तं काव्यमीमांसामर्मनिर्मन्थनेन।

स च योगो यमादिभेदवशादष्टाङ्ग इति निर्दिष्टः। तत्र यमा अहिंसादयः। तदाह पतञ्जलिः, अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति। नियमाः शौचादयः। तदप्याह, शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति। एते च यमनियमा विष्णुपु[illegible] दर्शिताः।

ब्रह्मचर्य्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान्।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन्॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियमात्मवान्।
कुर्वीत ब्रह्मणि परं परस्मिन् प्रवणं मनः॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः।
विशिष्टफलदाः कामे निष्कामानां विमुक्तिदा इति॥

स्थिरसुखमासनं पद्मासनभद्रासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासनसोपाश्रयपर्य्यङ्कक्रौञ्चनिषदनोष्ट्रनिषदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम्।

पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु।
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र! कृत्वा पादतले उभे।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामभिपूजितम्॥

इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मासनादिस्वरूपं निरूपितवान् सत्वं तत एवावगन्तव्यम्। तस्मिन्नासनस्थैर्य्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति। स च श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपः। तत्र श्वासो नाम वाह्यस्य वायोरन्तरानयनम्। प्रश्वासः पुनः कौष्ठस्य वहिर्निःसारणम्। तयोरुभयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणायामः। ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणं तद्विशेषेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदनुगतेरयोगादिति चेन्नैष दोषः सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतिविच्छेदसम्भवात्। तथाहि कौष्ठस्य वायोर्वहिर्निःसरणं रेचकः प्राणायामः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः। वाह्यवायोरन्तर्धारणं पूरकः यः श्वासरूपः। अन्तःस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः। यस्मिन् जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुरवस्थाप्यते

तत्र सर्वत्र श्वासप्रश्वासद्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः। तदुक्तं, तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इति। स च वायुः सूर्य्योदयमारभ्य सार्द्धघटिकाद्वयं घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेन एकैकस्यां नाड्यां भवति। एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते। अतएवोक्तं मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे।

षट्शतानि गणेशाय षट्सहस्रं स्वयम्भुवे।
विष्णवे षट्सहस्रञ्च षट्सहस्रं पिनाकिने॥
सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने।
सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपमिति॥

तथा नाडीसञ्चरणदशायां वायोः सञ्चरणे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि वर्णविशेषवशात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि। तदुक्तमभियुक्तैः।

सार्द्धं घटीद्वयं नाडीरेकैकार्कोदयात् वहेत्।
अरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायो नाड्योः पुनः पुनः॥
शतानि तस्य जायन्ते निःश्वासोच्छ्वासयोर्नव।
खखषट्कद्विकैः सङ्ख्याहोरात्रे सकले पुनः॥
षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भणने भवेत्।
सा वेला मरुतो नाड्यन्तरे सञ्चरतो भवेत्॥
प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाड्योश्च वहमानयोः।
वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः॥
ऊर्ध्वं वह्निरधस्तोयं तिरश्चीनः समीरणः।
भूमिमध्यपुटे व्योम सर्वगं प्रवहेत् पुनः॥

वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या व्योम्नस्तत्त्वं वहेत् क्रमात्।
वहन्त्योरुभयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं यथाक्रमम्॥
पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशच्चत्वारिंशत् तथाम्भसः।
अग्नेस्त्रिंशत् पुनर्वायोर्विंशतिर्नभसो दश॥
प्रवाहकालसंख्येयं हेतुर्विङ्गलयोरथ।
पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः॥
त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत्।
गुणं प्रति दशपलान्युर्व्यां पञ्चाशदित्यतः॥
एकैकहानिस्तोयादेस्तथा पञ्च गुणाः क्षितेः।
गन्धो रसश्च रूपञ्च स्पर्शः शब्दः क्रमादमी॥
तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्यात् शान्तिकार्य्ये फलोन्नतिः।
दीप्ता स्थिराधिका कृत्ये तेजो वाय्वम्बरेषु च॥
पृथिव्यप्तेजोमरुद्व्योमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते।
आद्ये स्थैर्य्यं स्वचित्तस्य शैत्ये कामोद्भवो भवेत्।
तृतीये कोपसन्तापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता।
पञ्चमे शून्यतैव स्यादथवा धर्मवासना॥
श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये।
सृक्कणोः प्रान्त्यकोपान्त्याङ्गुली शेषे दृगन्तयोः॥
न्यस्यान्तर्भूपृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात्।
पीतश्वेतारुणश्यामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खम्।

इत्यादिना यथावद्वायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमनं विधीयमानं विवेकज्ञानावरणकर्मक्षयो भवति। तपो न परं प्राणायामादिति।

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः।

प्राणायामैस्तु दह्यन्ते तद्वदिन्द्रियपन्नगा इति च ॥

तदेवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः संयमप्रत्याहारः कर्त्तव्यः। चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। ननु तदा चित्तमभिनिविशते नेन्द्रियाणि तेषां बाह्यविषयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावादतः कथं चित्तानुकारः सत्यं अतएव वस्तुतस्तस्यासम्भवमभिसन्धाय साद्दश्यार्थमिवशब्दञ्चकार सूत्रकारः स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार इति। साद्दश्यञ्च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासम्प्रयोगः। यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयं यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्त्तन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तमिति। तदुक्तं विष्णुपुराणे।

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण इति ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनः।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्योगी योगस्य साधक इति च ॥

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनासाग्रादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिभूतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धारणा। तदाह देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति। पौराणिकाश्च,

प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम्।
वशीकृत्य ततः कुर्य्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रयमिति ॥

तस्मिन् देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रहाणेन प्रवाहो ध्यानम्। तदुक्तं, तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति। अन्यैरप्युक्तम्।

तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते तथेति॥

असङ्गात्त्वरममङ्गं प्रागेव प्रात्यपीपदाम:।

तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन समाधिप्रतिपक्षक्लेशप्रशमयेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसमाधिलाभो भवति।

अथ किमेवमकस्मादज्ञानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिद्धाभि: कर्णाटगौडलाटभाषाभिर्भीषयते भवान्। नहि वयं भवन्तं भीषयामहे किन्तु मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयाम:। ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन। तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोलेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनयानवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपऋतम्भरप्रज्ञाख्यासमाधिसिद्धि:। तदुक्तम, ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञेति। ऋतं सत्यं बिभर्त्ति कदाचिदपि न विपर्य्ययेणाच्छाद्यते तत्र स्थितौ दार्ढ्ये सति द्वितीयस्य योगिन: सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थ:। चत्वार: खलु योगिन: प्रसिद्धा: प्रथमकल्पिको मधुभूमिक: प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तिमात्रज्योति: प्रथम:। न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं वै ज्योतिर्वशीकृतमित्युक्तं भवति। ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीय:। भूतेन्द्रियजयी तृतीय:। परवैराग्यसम्पन्नश्चतुर्थ:। मनोजवीत्वादयो मधुप्रतीकसिद्धय:। तदुक्तं

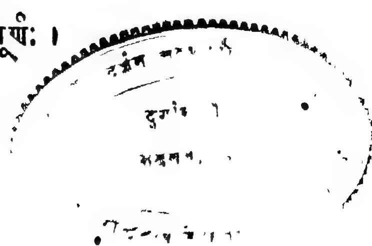
मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्चेति। मनोजवित्वं नाम कायस्य मनोवदुत्तमो गतिलाभः। विकरणभावः कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणामभिमतदेशकाल-विषयापेक्षवृत्तिलाभः। प्रधानजयः प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम्। एताश्च सिद्धयः करणपञ्चकस्वरूपजयात् तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति। यथा मधुन एकदेशोऽपि स्वदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीका सर्वभावाद्यधिष्ठातृत्वादिरूपादिरूपा विशोका सिद्धिः। तदाह, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति। सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्मकानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम्। तदुक्तं विशोका वा ज्योतिष्मतीति। सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादिबीजानां क्लेशानां निरोधसमर्थो निर्बीजः समाधिः असम्प्रज्ञातपदवेदनीयः संस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थाविशेषः। तदुक्तं, विरामः प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्य इति। एवञ्च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधौरेयस्य क्लेशबीजानि च निर्दग्धशालिबीजकल्पानि प्रसवसामर्थ्यविधुराणि मनसा सार्धं प्रत्यस्तं गच्छन्ति। तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपप्लवविवेकख्यातिपरिपाकवशात् कार्यकारणात्मकानां प्रधाने लयः चितिशक्तिस्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वाभिसम्बन्धविधुरा कैवल्यं लभते इति। सिद्धिद्वयी च मुक्तिकला पतञ्जलिना। पुरुषार्थशून्यानां प्रति-

प्रसवस्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति। न चास्मिन् सत्यपि कस्मान्न जायते जन्तुरिति वदितव्यं कारणाभावात् कार्य्याभाव इति प्रमाणसिद्धार्थे नियोगानुयोगयोरयोगात्। अपरथा कारणाभावेऽपि कार्य्यसम्भवे मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः तथाचानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थो भवेत्। तथाच श्रुतिः, अन्धो मणिमविन्दत् अविध्यत् तमनङ्गुलिरावयत् गृहीतवान् अग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् पिनद्धवान् तमजिह्वो वा असंश्चत अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति यावत्। एवञ्च चिकित्साशास्त्रवद्योगशास्त्रं चतुर्व्यूहम्। यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेषजमिति तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति। तत्र दुःखमयः संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयभोगहेतुः तस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानं तदुपायः सम्यग् दर्शनम्। एवमन्यदपि शास्त्रं यथासम्भवं चतुर्व्यूहमूहनीयमिति सर्वमवदातम्।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनम्।

इतःपरं सर्वदर्शनशिरोमणिभूतं शाङ्करदर्शनमन्यत्र लिखितमित्यत्रोपेक्षितमिति।

सम्पूर्णः।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

महामहोपाध्याय श्रीहर्ष विरचितम् ।

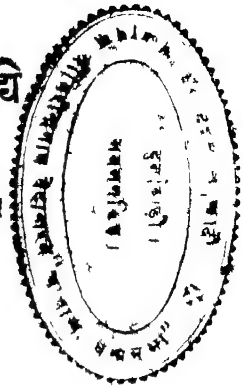
कलिकातानगरे

श्रीयुक्त बाबु भुवनचन्द्रवसाक-संस्थापित संवाद-ज्ञान-
रत्नाकराख्य यन्त्रे मद्द्वारैव मुद्रितं
प्रकाशितञ्च ।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।

सन् १२८४ साल ।

खण्डनखण्डखाद्ये

प्रथमः परिच्छेदः ।

अविकल्पविषय एकः स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु । ईश्वरमुमया न परं वन्देऽनुमयापि तमधिगतम् ॥

मानोपनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोरुचितस्तदिन्दोः ।
भेत्तुं भवानिशचितं दुरितं भवानि
भृङ्गीभवानि घनभक्तिसरोजयोस्ते ॥

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमावहध्वम् ॥

अथ कथायां वादिनोनियममेवाद्यां मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वे तत्त्वसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं । तदपरे

न क्षमन्ते। तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यद-भ्युपेयं कथकेन तत् कस्य हेतोः किं तदनभ्युप-गच्छद्‌भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसा-हित्यनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयं वाग्व्यवहारं प्रति हेतु-भावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथ वा तदनभ्यु-पगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात्। न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्व्वाक-माध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासा-नुपपत्तेः। सोयमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युप-गमात्मा वाक्सम्भवप्रत्यो भवताभ्यूहितो नूनं यस्य प्रमाणाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसू-त्राणि न प्रणीतानि तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि। प्रमाणाद्यनभ्युपगमेपि प्रवर्त्तमाना तत्कथा बाधोभङ्गाः तास्तु साधनबाध-नक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमहति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधन-बाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचना-

भासलक्षणो नित्यमित्यवश्याभ्युपेयं। भवता येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारादिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते। यदि त्वमिदृशमसद्व्यवहाराभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्तितोयं व्यवहार इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्माकमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव। ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहार एव अयं कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्व विधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्। मैवं। न भूमोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति। किन्नाम सन्ति न वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनै र्यथा स्वीकृत तानि भवता व्यवह्रियन्ते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मत मस्माकमारोप्य यदिद-

अथवा दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्य्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायाम् उत सत्त्वमनभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये तु स्वतोऽप्राप्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्रागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य नो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात् तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरत तस्मिन् पराभिमतत्वानावधारणप्रत्याशा । अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं त्वामस्मान् बोधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते भिन्नहृदयस्तु तस्य

कथानधिकारं ज्ञाप्यते अतएव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि पद्यतइत्याह ननु प्रतिपद्यसइति । मैवम् । शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्दोष्यत्वमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशात्तयोस्तद्बाधाच्चम-त्वात्कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्य-वहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्त्वान-भ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्त्वानभ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः । उक्तञ्चाहमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपाप-लापो न शक्यत इति । अथ मन्यसे कथकवाग-व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्वं सत्वाच्चाभ्युपगमः यत्सत्तदभ्युपगम्यद्दृष्टिस्थितेः-रिति । मैवं । कथापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्वं सत्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः कथनारपूर्व्वं तत्तत्त्वावधारणं वा पर-म्पराजयं वा अभित्तगड्डो कथकाभ्यां यावता

विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनु-
रोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव
द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहार
नियमसमयमेव बध्नीतः सच प्रमाणेन तर्केण
च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथा-
ङ्गतत्वज्ञानविपर्य्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं
निग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तद्व्युत्पादने प्रथ-
मस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्य नियमवत्वेपि हेतुर्वक्तव्यः
तथा च सोपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभि-
धातुं युक्तइति प्रमाणसत्वाभ्युपगमहेत्वभि-
धानवत् प्रत्यवस्थान मनवकाशं द्वाभ्यामपि
वादिभ्यां विचारप्रवृत्तत्राभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्था-
श्रयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परि-
गृहीतत्वात्। नचैवं प्रमाणानुपपन्नस्वेच्छामात्र-
गृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्व्व वि-
चारविचार्य्यतत्फलविप्लवापत्तिः स्यात्। स्या-
वेद्यमानादिपारम्पर्य्यायातस्य लोकव्युत्पत्ति-
गृहीतत्वादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यता
लक्षणस्वतःसिद्धियुक्तत्वात्। नच प्रमाणादीनां
सत्तापीत्थमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता तथच-

व्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथा प्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिलषितस्य कथककयोरपर्य्यवसानात् । नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्ति मन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यता पातात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः यादृशोभवताप्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहार नियमः

तस्यैव प्रमाणादितत्त्वा-

सत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रतिफलास्ति प्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्तामुपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणकारणभावस्य नियमात् तद्भावस्य नियतपूर्व्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय न पर्य्यवस्यात्। दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कारणत्वमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमितिरिक्तमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः प्रवर्त्तन्त इति। नैवम्। एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्व्वोक्तबाधायामनिस्ताराात्। ननु व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकल्पनस्यैव प्रमाणादि सत्तास्वीकारपर्य्यवसायित्वथा नायं दोषः स्यात् यतः सत्ताभ्युपगमस्य तथाकृत्वं ननु सत्ताधीः। तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्यत इति मन्यसे य-

बाधितात्तत्त्वमात्रम् । न तावदाद्यः मरुमरी-
चिकादौ जलस्वरूपतामङ्गावाभ्युपगमप्रसङ्गात् ।
द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादि मध्यस्थमात्रस्य
तस्यापि कथाकालमात्र एव बाधितत्वावगमाभा-
वात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च
बाधितबोधविरहात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात्
पुरुषत्रयावगतस्यापि एकक्षणावगतस्य च
पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुत्वं बाध्य-
तादर्शनादिति । न चासावर्थोऽसन्नपि द्वित्वा-
दिपुरुषप्रमात्रपूर्व्वज्ञाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधद-
र्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते तस्मात्-
द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्व्वप्रकारेण
बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।
तदिदं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य
दूषणादिसत्ताविगमः कथा कालमात्रे तैरब-
ध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं
सर्व्वप्रकाराबाधितत्तत्त्वावगमाय तत्तत्त्व-

तिपक्षकृतिप्रयुक्तकथात्वावस्थापनेन च प्रायेण
लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशञ्चायं सत्त्वा-

वगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति। तस्मात्सद्व्यवहारनियमः स्रतः तन्मर्य्यादावेन नोल्लङ्घितेति। यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः यत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्त्वावगमः स निगृहीतः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियमएव कथारम्भाय ग्राह्यः अनेन नियमेन व्यावहर्त्तव्यमित्यस्य त्वयमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयो भवितव्यमिति। नच वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति। तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्। नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् एवं विचतुरमानजन्मनोनाधिकमतिरिति न्यायात्। नचान्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिस्तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम्। अस्त्वेव हि तथा विचतुरमानकक्षानवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततःपरमननुसरणरमणीयेनैव समर्थं बुद्धा कथाया

मिथःसम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्। अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात्। नच वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति। स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्त्वैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता एवमेवासत्त्वाविशेषेपि ज्ञातमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत्। असत्त्वोपपादकत्वेति व्याहतमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम्। नहि सदुपपादकमसच्च नेति क्वचिदावयोः सिद्धम्।॰ ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः न कार्य्यस्याद्यसत्ताप्रसङ्गवान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथाच्चमात

तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्वं तदा-तनकार्य्यजन्मनोनियामकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्व तदा कार्य्यनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाद्याविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदा-स्थाया एव सामग्र्या स्तदा कार्य्यनियमोभ्यु-पेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः तथापि कार्य्यजन्मकालस्य को-विशेषः। कार्य्यजन्मैव। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अप-र्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत् तथापि तत्कालस्यानु-गतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तर वतोपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च

"अन्तर्भावित सत्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः।
नान्तर्भावितसत्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः।"

तथाह्यन्तर्भूतसत्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-विशिष्टे स्वंवृत्तिरसतः स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेपि च तस्मिन् सद्वृत्ति व्यतिरेकावत् स्वविशिष्टे सद्वृत्तिव्यतिरेक-नियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति

अन्यथा सत्तावैशिष्ट्यत्राभ्युपगमे तामसन्नि-
वेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैव कारणमस-
त्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य्यव-
सानमेव। नच सत्ताभेदानन्तप्रसक्तेरत्रेत्यपि पाद-
प्रसारिका निस्ताराय सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यव-
हारानुगमननिबन्धनलक्षिनः प्रथमापि सत्ता
न स्यादिति सत्वबुद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्ट-
मिति कष्टतरम्। नच स्वरूपसत्तोपगमाय
स्वस्ति भिन्नानत्यनुगत बुद्ध्याद्याधानपदेऽभि-
षिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्व्वितो-
र्य्येत। माभूदनुगतिः स्वरूपसत्वस्येति च वदन्
तद्धर्म्मिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति।
किञ्च स्वरूपसत्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो ना-
धिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन्
घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नेत्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्ता
नमन्तर्भाव्य कारणं तदानीमसदपि तत्तयास्तु
सत्तासत्तयोः कारण कोट्यप्रवेशाविशेषात्।
अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु कार-
णत्वं सत्वं नियतपूर्व्वसत्तां हि कारणताम्मन्य

इति मन्यसे तर्हि मन्यसे नैव कारणतास्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति [illegible] प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्युपगतैव । अन्यथा कामासवसतीति त्वमपि किं सत्तान्तरसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् । असत्ताविशेषात्कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेपि तुल्यत्वात् । सत्वेऽस्त्वन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षेत्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोप्यनियतो यदा कारणाभाव स्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् । अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन "मायामोहककरम् ये चोपार्जित मोदकाः । रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तत्त्वं न पच्यते," इत्यस्यापि बाधकत्वमायामोदमावते । सत्तान्तर्भा-

वान्तर्भावाभ्यां प्रकारद्वयात् प्रागभावोऽकारि-
नापि च सामग्रीर्य्यविपाकादिजननात्। तदेव-
त्कथं कार्य्यं स्यादिति चेन्न तत्तामन्तर्भाव्य
कार्य्यत्वोपगमे कारणत्वकार्य्येऽपि तत्ताद्योपस्था-
नन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्ववदापत्तेः तस्मात्
''पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतु-
तत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा।,, आस्तां
प्रतिबन्दिग्रहग्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमव-
सेयं प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्
असत्त्वस्य चाविशेषादिति चेन्न इदमस्मान्नियतं
प्राक्सदितिबुद्ध्याविशेषात्। भ्रान्त्यैव बुद्धिगोच
रेतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया विच-
तुरकथा बाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनि-
श्चयस्ते तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारण-
तानिश्चयः केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात्
पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं
वयं मन्यामहे इति विशेषः। परदर्शनसिद्धा-
न्तस्य पूरिकक्षाबाधाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्य
मानत्वेनाकथाभावोपगमात् अन्यथैकदर्शन-
परिप्लवः स्यात्। एतेन सत्त्वाविशेषात् कथं

कस्यचिदपरस्य विपक्षुरकथाभावित्वाभ्यासा-मित्यपि निरस्तम्। अनेन बुद्धिविषयता-दृष्टायां कोविशेष इति चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव अन्यथा कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् तदा सत्त्वमन्यदाव्येन गृह्यत इति चेत् अल्पकालिकमेव तर्हि तत्तदानकारणचोपयो-गीति समानं तदेतत् सम्वितिसत्त्वमिति मी-यतो असती सा न विशेषिका सती सा नेष्ट-त्यभिसन्धानेन सम्वितिरपि सती नवेति पृच्छन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां विचतुर कथाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भवि-ष्यति तदा सत्ता तेनेदमुपपादितम्भविष्यति। अकासत्ता तस्य पर्य्यवस्यति तदा असतैव ते-नेदमुपपाद्यत इति स्वीकर्त्तव्यं समविशेषणेव असे विशिष्टताव्यवहारः। अविचार्य्यैव तात्-त्वस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः अन्यथा प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमप्यसमाप्तेत सोऽहतञ्च भवतापि भनिश्वरादिविषये विज्ञाने

विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य कारण शक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्य्यं नच कालान्तरसम्बन्धिनो सत्ता तस्या एकत्रान्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति वक्तव्यं विशिष्टव्यवहार प्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्त्वाविशेषात्। प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोवस्थानं पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतस्य व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभावबलात्स्वविशेषणत्वेनोपादीयते। नन्वेवमत्यन्तासद्भवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतस्य व्यवच्छिन्नतया नङ्गीकारात्कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्यते न उक्तमत्र असतोपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपतैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्यथातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तारेण।

अपरे पुनश्चेतसोपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययमनासादयन्तः सर्व्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं नोत्सहन्ते स्वसामर्थ्यान्ते ज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं स्वतएव सिद्धरूपं न खलु चि-

ज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्यचिज्जानामि न वेति संशयः न जानामीति वा विपर्य्ययो व्यतिरेकप्रमा वा तेन जिज्ञासितस्यातत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः स्वाव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति अन्यथा हि जिज्ञासित प्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोऽपि ज्ञानमविमित जिज्ञासस्य स्यादतः सर्व्वजनस्वात्मसम्वेदनसिद्धं बोधस्य स्वरूपम् व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमात् न तत्र संशयादिरिति चेन्न यत्रैवानुव्यवसायेयत्ता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्य्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्। विषयिसद्भावसंशये च तद्विषयेपि संशयस्य सम्भवात् एवं हि त्रिचतुरसम्वेदन कक्षाज्ञानध्रौव्यनियमाभ्युपगमोपीति स्वप्रकाशनुमानमेव व्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव नः सिद्धेत् यदि हि विज्ञानं परतः सिद्धेत्तदा अनवस्था स्यात् तत्र मा स्वसम्वेद्यता वित्तेरभ्युपेयते स्वार्थव्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया

प्रसूयत इति ज्ञानवस्थेति यतस्तस्यां प्रमाणा-
नुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतो यथा व्यवहारोप-
पत्तिः को ब्रूते सती सा वित्तिरसत्येव न
कुतः सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविधावपेक्षित
सिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः
तदा तत्र सत्वसाधनम् । सत्वेपि जिज्ञा-
सायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्त्वैव वा अन्यद्वा
प्रमाणमस्त्वेवेति चेन्न तस्यापि सत्वं कथ-
मित्यनवस्था स्यात् शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा
प्रसज्येतेत्यर्थासिद्धिपर्य्यन्तस्य व्यसनस्य दुरु-
त्तरत्वात् सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः
प्रसिद्ध्यतीति । घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामा-
णिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः यदि प्रमाण-
मनुपन्यस्य सास्तीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव
किन्न स्यात् ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता
दर्शनीया । तथा च प्रमाणसत्तापि तत्प्रमाण-
सत्तामन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकाराद्वा
सर्वप्रमाणसत्तानिष्ठस्वेष्टसत्तानिष्ठत्वनियत-
त्वात् । अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेरिति
व्यक्तमनवस्थादोषग्रस्तमप्रमाणवादिनः स्यात् ।

यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां परोक्ताक्कीकार्य्येत तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्य्यमिति घटेपि इथा प्रमाणोपन्यासायासः। अथ नाव्यवधान-लग्नवित्तितद्वित्तिधाराभ्युपगम्यते किन्नाम कदाचित् कुतश्चित् वित्तिः प्रमीयत इति सर्व्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयत इति चेन्न स्याद-प्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोधिका घटवित्तितद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमन्थरा वित्तिरस्मदादेरु-त्पद्यमानानुभूयत। यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदा यस्या अपि वित्ते तावद्वि-षयगर्भिताधी विषयः साप्यन्यया कयाचिदुल्ले-ख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्चानिर्मोक्षापत्तिश्च। नहि स्वमनन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स्वप्रवाहो ग्राह्यः तथा सति स्वप्रकाशसिद्धेः अतएवान्योन्यविषयं-तापि निरस्ता सविषयकान्योन्यग्रहे स्वप्रका-पत्तेः। नच पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते नतु वद-भाव इति ते प्रमासि तदर्थमपि प्रमाणान्तर सद्भावपरम्परापत्तेः। नचैवं घटसामग्री तत्सा-मग्रीमवेषणेप्यनवस्था स्यात् वैयर्थ्यात् यदि घट-

सामग्री तत्सामग्रीधारा कुर्वद्रूपविच्छेदेन तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्री-परम्पराविच्छेदविरहित एव प्रतीयते यदि तु ज्ञानेष्वेवं स्यात्तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशा-प्राप्तिः प्रवेशादनवस्था अवेदने शेषासिद्ध्या सर्वा-सिद्धिरिति व्यसनं दुरुत्तरमेव । ये च मानमेय-भावाश्रया दोषाः कीर्त्तनीयास्तेपि प्रसज्येरन् । नच तैर्दोषै नास्त्येव ज्ञानमित्याख्येयं स्वतः सर्व्वसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् स्वप्रकाशाङ्गीकारा-देव चानुभवस्य सर्व्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणत्वात् प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः सिद्धिसम्भवे जडा-त्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः अतएव धर्मोपग्रहप्रवर्त्तितु वाग्व्यवहारविषयत्वं कालानवच्छेदमादाय नित्यतोपचारः देशानव-च्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः प्रकारानवच्छेद-विरहनिबन्धनश्च सर्व्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः सौगतप्रभाकरवत् अभावे अभावं प्रति नैया-यिकवत्स्वभावानतिरेकस्वीकाराद्वाद्वैता व्या-घातः अदकियपनिषेधस्य प्रतियोगिनः सर्व्वथै-वासत्त्वापि न काचित् क्षतिः । तदेतत् युक्ता

प्रमाणेनोपपादयन्नाबाहृतात्पर्य्यकः प्रकाश्यते येन परमार्थतोऽप्रमयाज्ञानिषेधभावविरहे शास्त्र-र्थतः श्रुतिसन्निधानविद्यादेशाची पराभ्युपगम-रोक्ता प्रमाणमभ्युपेयते वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम्। ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः कार्य्या क्रिया हि कर्मणो भवति कर्म च कारकं क्रियायाः नच स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यं पूर्वापरभावविशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्। नच तस्मादेव तदेव पूर्वमपरञ्च सम्भवति तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात् तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नोऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात्। मैवम्। क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात् सर्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात्। क्वचिज्जन्यतामादाय कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात् कारकव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् विनापि क्रियाजन्यत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः। किञ्च तत्कर्मत्वं यत् स्वं प्रति विरुध्यते परसमवेतक्रियाफलभागित्व-

मिति चेन्न अपादानस्यातिव्याप्तेः अपादानं कर्मापीति चेन्न वृक्षात्पर्णं पतति वृक्षं पर्णं पततीत्यपि स्यात् विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति चेन्न वस्तुसतस्तादृप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् अपादानस्य कर्मत्वं न विवक्ष्यत इति शाब्दिकसम्प्रदाय इति चेत् तर्हि निहत्तसर्व्वकर्म्मव्यवहारेपि स्वसतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् कथञ्च लोकोत्तरप्रज्ञेन निहत्तसर्व्वकर्म व्यवहारेपि कर्मत्वमस्तीति ज्ञातम् अपादानेतरदीप्सितं कर्मेति चेन्न तत्रापि नदी वर्द्धत इत्यादौ तद्वृद्धेरप्राप्ततीरभागप्राप्तिफलायाः सकर्मत्वापत्तेः अपादानेतरदित्यस्य स्थाने क्रियानाशकेतिकरणेऽप्यस्य तदवस्थत्वात् विभागलक्षणायां हक्षौ तदयोगाच्च वृक्षं त्यजतीत्यादावकर्मकत्वप्रसङ्गाच्च । आत्मानं जानामीत्यत्र च परत्वाभावादकर्मकत्वापत्तेः । तत्राप्युपादिभेदात्परत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति चेन्न कतोऽस्तु तावदेवं यथा कथ-

ञ्चिन्तथाप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानतोज्ञानं नात्मकर्मकं स्यात्। पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् सर्व्वज्ञमीश्वरमन्यमानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति फलनाश्रयत्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धिः तस्माद्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी वृद्ध्यादिवत्कर्म्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया शेषञ्चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्व्वक्ष्यामः।

ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम्। विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता सम्बन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः सम्बन्धमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात्। नैवम्। विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः तथाभूतत्वेऽपि च अन्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकात्वमभ्युपेतव्यमनवस्थाभयात् तथा सति च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्तत्सम्बन्धिनोर्भेदमनाद्यायैव पर्य्यवसितावभ्युपगन्तव्यं समावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्य्यादाविश्रामित्वात् तथा

विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्मायं सम्बन्धः पर्य्यवसास्यति तदवगमोपि तदवगमाव्यतिरेकेणैव भविष्यति को विरोधः। नचैवं घटतज्ज्ञानयोर्यादृग्विषयविषयिभाव स्तन्मात्रयापि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतैकत्र स्यात् अस्तेरवच्छ्यविद्याविद्यमान घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वं परमार्थे सति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरननुगमेपि न दोषः। अथ वा स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव यथा तु भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था सत्ता स्वयमेव सद्रूपा नच तावता स्वात्माश्रयता तस्यास्तथा ज्ञानमपि स्वतएव सिद्धस्वरूपम्। अथवा यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसम्विज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनं समर्थ्यतांसोयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशता तत्र विषयाभावात् एतावन्मात्रेण तु स्यात् यथा स्वविषयेपि कुटादौ

बहुव्रीहि वाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा ज्ञानमविषयेप्यात्मन्यविद्यादशायामिति। तदेवं यद्यन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्य्यवस्यति तत् सर्व्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयति। तद्यथा अन्योज्ञाता अन्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं सर्व्वतोबलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते तदिदमाहुः। “प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशतभागोपि न कल्प्यो निष्प्रमाणक इति।,, तस्मात् “अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका। पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्व्वबलाधिका। याच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति।,, तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवं विधैर्व्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा। अस्माभिस्तु स्वसम्वेदनबलादेव स्वतःसिद्धिरूपं विज्ञानमाश्रियत इति एवञ्च

सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः सर्वमेवानिर्व्वचनीयं वर्णयति। यदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते। अतो निरभिलाप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिता इति।" ज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते। तथा हि नेदं सद्भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात् नाप्यसदेव तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः। यदपि निर्वक्तुमसामर्थ्य गुरव उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्त इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभते यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्व्वचनीयतेति नब्रूयु र्वक्तृदोषादिति च वदेयुः। यस्तु यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तु न तु शक्ष्यति वक्तव्यदोषात्। नच ते दोषाःस्वोक्तिमपि भक्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यं यतोनिर्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव अनिर्वचनीयैरपि च तैर्व्यवह्रियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात् तज्जातीयत्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात्। ननु

सदसत्त्वपक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयतेति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः किम्बा सदसत्त्वपक्षवहिर्भावाभ्युपगमः। आद्ये भवितव्य सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकस्याभासत्वं तच्च सत्त्वपक्षदोषस्यैवाभ्युपेयभावावश्यकत्वात् यदि तावत् सत्त्वपक्ष स्तदा सत्त्वपक्षे दोषः कथं सङ्गच्छते अथासत्त्वपक्ष स्तदा सर्वासत्वे तद्दोषः कथं सद्भावमनुभवितुं प्रभवेत द्वितीयस्तु व्याघातादेवासम्भवी परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर स्थितिरिति तदेतदनाकलितपराभिसन्धे प्रत्यवस्थानम्। यो हि सर्व्वमनिर्वचनीय सदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्व्वचनीयतासत्वव्यवस्थित्यै पर्य्यनुयुज्यते सापि हि शास्त्रप्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव परस्यैव तु व्यवस्थयैवं पर्य्यवस्यति निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वं विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्य्यवसायिताया स्तेनाभ्युपेयत्वात्ततः परकीयरीत्येदमुच्यते अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्य्यवस्यतीति। वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्वे केवले भरमवलम्ब्य

चरितार्थाः सुखमास्महे ये तु स्वपरिकल्पित-साधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमो न साध्वीयम्भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् । अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषण-स्थितिविषयाः पर्य्यनुयोगा निरवकाशाः त्वद्व्यवस्थाया एव व्याहत्युपन्यासात् नचोपन्यास एव निर्बन्धकरणं विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमौदासीनैर्विचार्य्यमित्यभ्युपेत्यैव परं विचार-प्रवर्त्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात्। यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्य-मित्युच्यते तदा प्रमाणमव्यापार्य्य न तदीय-सत्त्वाभ्युपगमोपि शक्यते अतिप्रसङ्गादिति वि-चारस्यापि विचार्य्यग्रहणेऽनवस्थया विचारा-रम्भ एवाशक्यः स्यात्। नच पूर्व्वपूर्व्वसिद्धत्वाद्वि-चारे विचारान्तरमिदानीं गवेषणीयमिति वाच्यम् विचारस्य पूर्व्वसिद्धत्वे विचार्य्यरूपस्व-विषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचार्य्यमपि पूर्वपूर्व-मेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य अथ विचार्य्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थं विचारारम्भ

स्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्व्वमसिद्धेरेवेति वृथाशुष्कचर्व्वणं यदि च तद्दर्शनरीत्याभिधीयमान मस्माभिर्बाधं विधत्से तदा स्वाभ्युपगमरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् अस्माभिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वयाखण्डनयुक्त्यैव बाधे अस्माकमेव जैत्रता खण्डनयुक्तयोऽबाधिका निर्वाह्यपक्षस्य बाध्य इत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्व्वाहात् तस्मात् त्वया निर्वाह्यमप्यस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्व्वाहेतव जयो नान्यथेति तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमार्थसदद्वयमिति स्थितम्।

नचाद्वैते किं प्रमाणं प्रश्नएव तावदयमद्वैतमनङ्गीकुर्व्वतो नोपपद्यते प्रमाणं यन्नाम द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः सङ्गच्छते न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते किन्नाम विषयविशेषनियतं तच्च तदैवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषय नियतत्वात् अन्यथा व्यवहाराणां

विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवत्वापत्तेः। यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्ते प्रमा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तवापि सत्प्रतिपन्नमिति वृथा तस्य प्रश्नः । नच वाच्यं सामान्येनाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे प्रश्नः यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषाय विचारः काकदन्तविचारवत् स्यात् सामान्यसिद्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवतीति किमन्यत्प्रश्नेन परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु सर्व्वेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः। यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्व्वेष्वेव दोषं प्रमिणोषि तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसाविति प्रश्नार्थः परिभाष्यते तदा सर्वा व्यक्ति विशेषतो न निर्द्देष्टुं शक्यत इति तदनिर्द्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते । यदि च द्वितीयस्तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमाममन्यमानस्य तव

अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते। अथ अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छ्यसे इति ब्रूषे नैतदभ्युपपद्यते तवाद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममानियमात्। यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात् वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्व्वते यदि कश्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोति तावता वाष्पविषयं धूमज्ञानं तत्करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति। अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथा तथा श्रुतिरद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः श्रूयते खल्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ प्रसाधयिष्यते सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामनन्यपरीभवनात्। धियः स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात्। ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्यक्षादिबाधात् ततस्तान्यत्वैव

क्वचित्सात्यर्थ्यं कल्प्यम्। मैवम्। यदद्वैतश्रुते बोधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्येत नतु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्वज्ञं तदा तव श्रद्दध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति। यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते स्वविषयमात्रे प्रमयाविपरीतविषयज्ञानबाधनात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। माभूदग्नीषोमीयपश्वालम्भनविधिना सर्व्वभूताहिंसाश्रुतेर्न्नैरर्थ्यं यदा चैवं तदा बाधिकाया धियो बाध्याया स्वाद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत घटेन पटेन तद्भेदेनच स्वविषयेण सह तस्याएव धियः स्तुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यं तत्राबाध्यमानत्वात् नहि तस्याधियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोपि

विषयः घटपटौ भिन्नावित्येवमाकारा हि सा जायते नत्वहं घटात् पटाच्च भिन्नः मत्तो वा तौ भिन्नाविति। स्वप्रकाशतापि स्वभावे साक्षिणी नतु यतो यतः प्रकाशोभिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि अन्यथा तत्तदपि प्रकाशकृत्तौ निक्षिपन्तो न कथमद्वैतएव पर्य्यवस्यति। नच तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशितएव स्यादिति वाच्यं पुरोवर्त्ति रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात्। आत्मवदात्मधर्ममपि सन्निकर्षानपेक्षा सेति चेन्न ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदप्रमात्वाभावावगमादगत्या श्रुतिस्तत्र तत्प्रतिद्वन्द्वितया। असङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबल-

लब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्ति सहायसम्पदजेया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं शक्येति न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्व्वाद्वैत-प्रमापिकेति। भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैप-रीत्यचमशक्यम्। तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमा-नस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः भेदधीयमानस्य च द्वि-चन्द्रादिज्ञानवदन्यथाप्युपपत्तेः एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेदमिति सूपा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदे-नाप्यशक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहि प्रत्य-चादिप्रामाण्यमिति वुद्धेर्ब्बिरख्य व्यापाराभावात् कथमित्थमिति चेन्न श्रुतितोद्रागेव जातायाः सर्व्वविषया या अद्वैतधियोऽस्मद्बुद्धय एवंविध-विचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविष-येषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठन्ती-त्यच्यमानत्वात्। ननु यदि नाम प्रत्यचव्यक्त्या तया घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घट-पटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावतैव कथं तस्याः स्वविषयेन सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्य-मासादयितुमीष्टे वुद्ध्यन्तरेण तया सार्द्धं घट-

पटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधा- देव। मैवं तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य ययैवा परया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धे- र्घटात्पटाच्च भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविष- येण सहा भेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्य्यवस्यन्ती सर्वेषामेवं तेषामभेदे विश्राम्यति। एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाध- बुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेद- भयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव बुद्धौ पद- मारोप्याद्वैत श्रुतिः सर्व्वं तत्तद्विषयविषयि- प्रवाहमद्वैते स्थापयन्ती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बाधितुं शक्या तस्मात् "सुदूरधावन- श्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा। निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहै र्विजीयते।,, नच यत्र तस्य प्रति- पत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्ति स्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिभेदे प्रमाणं स्यात् तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया प्रमीयते सेत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यं नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव नच समाख्यमेवं स्रौतेन निश्च- येन तन्निवर्त्तनात्तथाप्यनवस्थानादिति। अथ

न्रूषे यदा कियद्दूरं बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुति स्तदा तन्न्यायाद् यापि बुद्धिः शेषं गत्वा नानुव्यवसास्यते तत्रापि तद्बाधा गम्यते यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति। मैवम्। किञ्चियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापककोटिमवलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधनं व्युत्पादयसि त्वमद्वैतश्रुतेः किम्बा बुद्ध्यान्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्मे हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्यान्तिमबुद्धिविषयया। नाद्यः। व्याप्तिबुद्धिर्यदि विशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया। अथैवमनुमिति मभ्युपैषि तदा सा नात्मानमपि पक्षीकृत्य प्रवर्त्तत इति तत्रैव दत्तपदा सर्व्वामद्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बत इत्युक्तमावर्त्तते। अथ सर्व्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्योभिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति मन्यसे। मैवम्। एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्त्यो श्रुतिरनुमान-

मप्यनवकाशयति। विषयिस्वविषयोर्मिथोभेदे-ऽपि साध्ये अस्तु हेत्वनुयोगः परबुद्धीस्तद्विष-यांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्याबुद्धे-र्विषयादपरामपरस्याश्च परामभेदबोधाय धा-वन्ती सर्वाद्वैतएव पर्य्यवस्यतीति। नच शक्य-मनुमातुं सर्व्वस्याबुद्धे र्विषयात् सर्वा बुद्धिर्भि-न्नेति नाभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भि-न्नेति नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तोऽपि निस्तारः स्यात् अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छतः क्वचि-दपि तदसिद्धा विशेषणाप्रसिद्धेरिति एतेन सर्व्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतःप्रमा णेन सप्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनव-काशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम्। यस्मात् कस्मा-दपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन सिद्धसा-धनात् सर्व्वस्मादिति स्वस्मादप्यापत्तेः। स्वव्यति-रिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकं तदेवं "हेत्वाद्यभावसार्व्वत्ते सर्व्वं पक्षतया स्थितम्। किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः।" अतएव च "आद्यधीवेद्यभेदोयाप्यन्यथानुप-पन्नता। स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वय-

श्रुतिम्।,, नच संस्काराऽरूढ़ढ़दृढ़ान्वयव्यतिरेकान्वय व्यतिरेकोऽद्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः अतः "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि। अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम्। असंसर्गाग्रहस्यापि मता प्रांसत्यबाधिते। अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलक्षकम्। अनौचित्या हि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः। अनारोपितमूलत्वाद्बलाहं युरताटशा। प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्याच्च नात्र तत्।,, ननु यद्यद्वैतादाह्रियते त्वया नेतरोऽस्य भेदोगृहीत इति ततोऽस्याद्वैताम्नायेरभेदबोधनेन तद्द्वारा सर्वाभेदे पर्य्यवसातव्यमिति। ततस्ततस्तस्य भेदस्तदैव गृह्यते मया तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायान्न कस्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थाने इति। मैवम्। अन्तिमबुद्धेरद्वैत श्रुतिजबुद्ध्यादितोभेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्तदीय स्ततोभेदस्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण तत्कालमन्तिमबुद्धे-

रनुपस्थितेः। यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात्तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याद्यविशिष्टतयानुपपत्तेः येन विना सा तदविशिष्टतया न ततः कथमाभासात्प्रमोदयः स्यात्। नच वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इति नास्ति पाक्षिकोपि मां प्रत्यसिद्ध्यादिरिति। यतोस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् वचनस्य परार्थत्वात् मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानञ्च भवानप्रतिभातो न मुच्यते। नच स्वयं प्रमितोभेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यत इति वाच्यं त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात्। विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तदर्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रतिमुत्पादनपर्य्यवसायितयोपयुक्तम्। नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्त्तुं शक्यते तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात्। नच वाच्यं मम वचनात् सन्देहेनापि स्पृत्या तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटत इति यस्मादद्वैतं मन्यमानेत भेदासिद्ध्या सर्व्वत्र साध्याविशेषादिदोष प्रतिसन्धायिना संशय-

स्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् तस्मात् "एकं ब्रह्मास्त्रमादायनाद्यं गणयतः क्वचित्। आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ।,, अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतो यन्नाम किञ्चिन्नरश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा 'यो विशेषतो विनिगमनं विनैव न प्रतीयते ततोऽन्लिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात् स्वस्मात् स्वस्य भेदाभावात् ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्य्यवस्यन्तीत्वया शक्यबाधा स्यात्। तस्मात् "नैव सामान्यतोज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः। पदरोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ।,, ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्री व्यवहारो न व्याहन्यते कथं व्याहन्यते प्रति वच्यते हि तत्। किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोपि कस्माच्चिदापादकात्। नचापाद्यापादकमभिद्यमानमापत्तेर प्रभवेदिति। तस्मात् "नानात्व-

मवतस्यापि वदत्यद्वैतवादिनि। असिद्धभेदात् व्याघातः पतेदापादकात् कुतः।

इदमपि विचारमर्हति यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे पर्य्यवस्यतु। तथाहि प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं स्वरूपभेदः किमन्योन्याभावः किं वैधर्म्यम् अन्यदेव वा। यदि तावत्स्वरूपभेदः स नाम घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेद स्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति भेदो हि भवन् कस्मादपि भवति। अन्यथा स्वरूप भेद इति पारिभाषिकं नाम स्यात्। यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते। ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखेपि दीयतामस्यां दृष्टिरभेदे हि घट इत्येव पट इत्येव वा बुद्धिः स्यात् न तु घटाद्भिन्नः पट इति चेत् स्यादप्येष पर्य्यनुयोगः यद्यविद्यमान भावभेदं

पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोपि प्रत्यादिशामः। तस्मात् "अभेदेनोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा। तथाचाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्षवैशसात्।" अथ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं घटादिति तद्घटेन प्रतियोगिनान्येनैव निरूप्यते तदपि नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् नित्यं प्रतियोगिघटित एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात्। का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासमाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन निरूप्यमाणं ततोभेदोभवतीति। नहि यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं भवतीति यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं किं वा धर्म्मः कश्चित् यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थोघटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्य्यवस्यति तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा पटं प्रतीति च घटापेक्षित्वमन्यदेव तदप्यनुपपन्नम् अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रति-

योगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात् पटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोषएव। नापि द्वितीयः योसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्न स्तदा घटोपि पटधर्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् न हि पटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात्। नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट इति। किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः। सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था प्रथममन्ततो वा गत्वा स्वभावसम्बन्धोपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेद एव पर्य्यवसानं स्यादिति एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्प इति तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणाभवत् प्रत्यक्षमद्वैतएव प्रमाणं भवति। ननु घटादिकमेव यदान्यानपेक्षं वोच्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना निरूप्यते तदा ततोभेद इति प्रतीयते। मैवम्। घटादिकमित्येवम्भूतप्रतीते

स्तावद्भेदप्रतीतिर्लक्षणा सा च न घटादिमात्रेण विषयेणान्याकारा भवितुमर्हति तेन पटादिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः स्यात् घटपटविषयप्रतीतितोपि वैलक्षण्यात् । न हि घटः पटश्चेति घटात्पटोभिन्न इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति तत् कस्य हेतोः, पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकनिर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् न हि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद्घटात्पट इति प्रत्येति तस्मात् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा । नच यत्प्रतीति र्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मादयमिति कृत्वा कार्य्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते माभून्निर्व्विकल्पार्थोदेव सविकल्पकार्थस्य प्रतीतिः सा च सादृश्यादेरेवं स्मर्य्यमाणादिः स्यात् तस्मात्पटोघटाद्भिन्न इत्याद्याकारेण पटादेर्भेद एव भेदावधिभूत घटादिसङ्घटितः स्फुटं सर्व्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्य प्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति । अतएवान्योन्याभावभेद-

मवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम् अन्योन्याभावोपि हि यस्माद्भेदएष्टव्य स्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्ता युक्तिभिः। किञ्च घटपटयोस्तत्तदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यं तद्यदि सर्व्वथा नेष्यते तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वान्योन्याभावोपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः। न हि शशविषाण-विशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति तत्कस्य हेतोः तस्मिन्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिख्य द्भवितुं प्रभवति तस्मिंश्चात्यन्तमसत्येवालम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्य-समर्थनम्। नच वाच्यं पटप्रतियोगिको घट-माश्रितोऽसावभावोऽभ्युपगम्यमान एको घट-प्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरोनात्यक्तासत्-प्रतियोगितादोषमारोच्यतीति। तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य कोविशेषः स्यात् तर्हि यथा घटाभावस्य पटसंसर्गवति घटसंसर्गा-भावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक

इति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि तस्मात्तादात्म्यं संसर्गञ्च प्रतियोगि कोटावन्त-र्भाव्यान्योन्याभाव संसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमुपेयं तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्व्वारा। नच वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्य्यवसितैवान्योन्याभाव व्यव-स्थामन्तव्येति यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चित्ताद्दृशोधर्मोऽभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मि-न्निषेद्धुं योग्य इति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वं पटे च घटत्वं निषेधात्प्रमाणं घटत्व-पटत्वशून्यद्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्यस्य स्वरूप-भेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगि किञ्चाल-म्बनं विधाय घटपटान्योन्याभावोपि प्रमाण-पथमवतरेदिति अतएव न वैधर्म्यमपि भेद-मावेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतबाधकमुपपद्यते वैधर्म्ये हि घटत्व पटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्युपगमे वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरैक्यमननुभवञ्च कथं प्रत्यु-त्तरणीयः। वैधर्म्य च वैधर्म्या स्वीकारे वैधर्म-योरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्य्यवसानं स्यात्। किञ्च ये ते वैधर्म्य भेदौ ते

किं घटादितोभिन्ने धर्म्मिणि निविशेते किमभिन्ने परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्यासम्भवात्। आद्ये येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्मयोर्भन्तव्यं तत्रापि पर्य्यनुयोग इत्यनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। सन्त्वनन्ता एव भेदा इति चेन्न क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे सावधिसत्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव। अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते तदा किम्भेद विशेषिते किम्भेदस्थितिरितिविनिगमकविशेषाभावादन्योन्यकलहं तेषां कः समाधातुमीष्टे। चरमचरमस्वीकार्य्येण च भेदेन प्रथम प्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेरग्रे धावन् पश्चाल्लुप्यमानो विस्मरणशीलस्तवत्स भेदप्रवाहः किमालम्बेत। एवमेवम्विधे विषयेऽन्यत्रापि "प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणागमैर्भवेत्। अनवस्थितिमास्थातुश्चिकित्स्या विदोषतेति।,, यदि च क्वचिद्गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तयैष्टव्यं तयोर्निस्स्वरूपतापत्तिः। अथ न स्वरूपमात्रं मिथोव्यवर्त्तते किन्नाम स्वरूपविशेष इत्युच्यते

तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्तया स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकत्वापत्तिः। अथ वा वक्तव्यो-ऽसौ स्वरूपमात्रादन्योविशेषार्थः। अथ न स्व-रूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया किन्तु विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दोनानार्थः सन्निविशत इत्यभिधत्से तर्हि गतमनेन न्यायेन गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया। न च प्रतिव्यक्तिस्व-रूपपदसमयग्रहोपपत्तिः। यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः स्यादिति। यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रमीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेन नैका स्यादित्येकाभावे वानेक-मपि न व्यवतिष्ठते। एतेन न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदोनिविशते किन्तूदासीन इत्यपि निरस्तम्। अतएव भेदो नाम स्वरूपा-न्योन्याभाववैधर्म्यानात्मकोधर्मान्तरं पृथक्त्वापर-नामकमित्यपि परास्तं सोपि हि स्वाश्रये भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादि यथोक्तदोषलङ्घनाज-ङ्घालएव स्यात्। स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्नभेद भयाद्यदि स एव भेदोनिविशते तदात्माश्रयः

अन्यस्येत्तस्मिन्नेव तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था क्वचि-दपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदास्वीकारे च त-दैक्यद्वारिकामूलपर्य्यन्तमेकता धावेत्। "तदद्वैत श्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः स्ततः। नानुमानादि तं कर्त्तुं तत्रापि क्षमते मते। अद्वैतागमनासीरे साधु साधु न्वती परान्। सेवा मेवार्जयत्यर्था-पत्तिपत्ति परम्परा।" नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपद-विभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम् उप-जीवकस्योपजीव्याद्दुर्बलत्वात्। मैवम्। न भे-दस्य सर्व्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः। किं नाम न पारमार्थिकं सत्त्वमविद्याविद्यमानत्वन्तु तदीय-मिच्छाम एव तदेव च कार्य्यकारणभावोपयोगि एतेन एकमेवेत्येवकारव्यवच्छेद्येनाद्वितीयमिति द्वितीयेन नेह नानेति नानर्थेन किञ्चनेत्यनेन वस्तुना विना नोपपद्यमानेन व्याघात इत्यपि प्रत्यादिष्टं श्रुतिभिस्त्वाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिक-मद्वैतं प्रतिपाद्यते नच पारमार्थिकस्तितर-पारमार्थिकधिया शक्यबाधा मा भूच्छुक्तिरजत-धियः परमार्थ शुक्तिमिति बाधः यत्र त्वनि-

रनुष्णा इति बुद्धेरुष्णाबोधोपजीवनादुष्णाबोधे-
नानुष्णाबुद्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमान-
त्वाद्बाधोयुक्तः। ननु तत्रापि तस्यानुष्णता
पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाय। मैवम्।
अनुष्णताया जलादि दृष्टान्तसजातीयायाः शी-
ताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्याविद्य-
मानत्वएव विश्रामात् तदीयैवंविधरूपतानङ्गी-
कारे चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणापत्तेः तत-
स्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावस्थाभ्युपेयतया जग
द्वाधयुक्तिकबलाप्रवेशासम्भवात् अद्वैते च द्वैता-
श्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमा-
र्थिकत्वसम्भावनापि दूरतएवापसरतीति। ननु
किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितम्भवति
यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं
न शक्नोतीति ब्रूमः। मैवम्। अद्वैतं हि पार-
मार्थिकमिदं पारमार्थिकभेदेन विरुध्यते नत्व-
विद्याविद्यमानेन तदविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्-
बोधञ्चोपजीवन्त्या न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्य
बाधः। यदि श्रुतिजन्या भवत्यप्यद्वैतबुद्धिर-
विद्याविद्यमाना तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थ-

सदेवाद्वैतं विषयविरोधेन च तस्या बाध्यता सच नास्तीति तस्मात् "पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः। बाधनादुपजीव्येन बिभेति न मनागपि ।,, श्रुतिरप्याह । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति तस्माद्वैतं ब्रह्मैवेदं सर्व्वमिति श्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते। ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्या जन्यतापि स्यात् अविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेन तदजन्यत्वेन विरुध्यते अतएव श्रुत्येदमेकं साध्यते यत्तव यद्येकता भेदाभावो यदि चैकसंख्या यदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि वा अन्य एकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्य्यायो धर्मस्तद्वत्त्वं बोध्यते तस्याद्वैत व्याघातकत्वान्न सोढुं शक्नोति तदा तदपि निष्पीडनमसहमानं ज्ञानश्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्त्तताम्। यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिगतं

परमार्थतोव्यवतिष्ठतां न हि परमार्थशुक्ती-रजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र रज-तत्वे व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधा-न्निवर्त्तते सेयमद्वैतबुद्धि र्न तर्कमवताय्य प्राज्ञै-रपनेया यदाह श्रुतिः नैषा तर्केण मतिरप-नेयेति। तस्मात् "धीषना बाधना यास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छय। चेष्टु चिन्तामणिं पाणिलब्ध-मब्धौ यदीच्छय।,, सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि यदाह स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभ-यात्। तस्मात् "ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसमद्वैत-वासना। महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जा-यते।,, तस्मात् "आपाततो यदिदमद्वयवादि-नीनामद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम्। तत् स्वप्रकाशपरमार्थचितैव भूत्वा निष्पीडितादहह निर्व्वहते विचारात्।,, तदिदमेताभिरात्म-मतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभिर्युक्तिभिरुपनी-यमानमद्वैतमविद्याविलास लालसोऽपि श्रद्द-धातुभवान् तदनूचानयैवोपनिषदर्थश्रद्धताध्यात्मं जिज्ञासमानः परमात्मतत्त्वं क्रमाद्वृत्तिव्यावृत्त-चेताः स्वप्रकाशसाक्षिकं साक्षिकरसातिशायि

स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते। यथा च परिहृत-चापल्यमात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैषध-चरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्ग इत्येषा दिक्।

"अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा। तत्त्वानि तस्माग्र यथाभिलापं सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम्।"

तदेतादृशेषु सर्व्वास्वपि दर्शनस्थितिषु कामं मास्माकोनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं तासामयतारणार्थमयं प्राचार्क्कप्रवाटोपन्यासः। तथा हि यदि दर्शनेषु शून्यवादाऽनिर्व्वचनीयपक्षयोराश्रयणं तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्व्वपथीनता। यदि तु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृमतावलम्बनं तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्यखण्डनयुक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्येकं तात्पर्य्यम्। नच सौत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः तादृश्याः सूत्रादि व्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात्। नच वाच्यं लक्षणविशेषवस्तु

व्यवस्थापक प्रमाणविशेषलक्षणादिव्याख्याविशेष-खण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यान्तरञ्च प्रसज्येत भवतोऽपीति वितण्डा-कथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात् तत्र च व्याहत्य स्वपक्षनिर्व्वाहं प्रति पर्य्यनुयोगानव-काशात् एवञ्च सति वादिदर्शनमास्थित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्व्वाध एव एकदेशिवत्यत्यव-स्थातुं शक्यत्वात् वैयाकरणानामिव वा शब्द-सिद्धिप्रसङ्गस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं स-मानपक्षस्थित्यापि पर्य्यनुयोगसांव्यावहारिक-तायाः सम्भवात् वस्तुस्थितिं कुर्व्वाणेन च विचा-रकेणावश्यमेतावुक्तय उद्धरणीयाः अन्यथा वस्तुव्यवस्थितेरशक्यत्वादिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् जल्पस्त्वेका कथा न सम्भवत्येव सामयिकी वितण्डा द्वयशरीरत्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते अवोचाम च जल्पविचारप्रस्तावे विस्त-रेण तदिति । जल्पकथयापि वाभिधाने स्वपक्षे व्याहत्य सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदीयोद्भावनकारी काममपि खण्डनयुक्तिमवतार्य्य

बाधनीय इति जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः।

कीदृश्यः पुनस्ताः। उच्यन्ते। तथा हि लक्षणाधीनतावल्लक्ष्य व्यवस्थितिः लक्षणानिचानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिलक्षणनिरूपण द्वारेण चक्रकाद्यापत्तेः तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्ययुक्तं तत्त्वशब्दार्थस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् तस्य भावो हि तत्त्वमुच्यते प्रकृतस्य तच्छब्दार्थः न चात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते अथानुभूत्वा स्वीचीविषय आक्षेपाद् बुद्धिस्थः कार्य्यते स तच्छब्देन परामृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात् तेन यस्यार्थस्य यो भावस्तस्य तत्त्वमुच्यते अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अनुभूतिविषयतासम्भवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवितुरतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन च धर्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् अथोच्यते अवयवार्थचिन्तया रूपणाभिधानमिदं त्यज्यतां यतोयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचन इति एतदप्ययुक्तं स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि दृत्तप्रदृत्तिभ्यामनुपपत्तेः

स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविषय व्यावृत्त्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात्। कथञ्च तत्त्वेति विपर्य्यासादेर्निरासः तथा हि शुक्तौ यो रजतमिति प्रत्ययः सोपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव न हि धर्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभासमानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं समवायो हि तयोः सम्बन्धः सच स्वरूपमेव सत्यं समवायास्वरूपं स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्तीति चेत्। मैवम्। तव नास्तित्वेपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः न हि गृहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूप न स्यात् न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसम्बन्धस्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत्। मैवम्। देशकालसम्बन्धांशे प्रमायाः अप्रमात्वापातात् तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थ इति चेन्न तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः। अथैवं ब्रूषे यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते। नैतदपि युक्तं यद्यथाभूतं प्रतीयते। तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथा न

भूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकज-राग: कुम्भ: श्यामदशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्यमान स्तत्त्वं स्यादिति तदबुद्धे: प्रमात्वापात:। यदा तदेति विशेषणप्रक्षेपेण च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापात:। नहि कालवैशिष्ट्येपि कालान्तरसम्बन्ध: सम्भवी। अन्योपाध्यवच्छिन्न: सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भवत्यतीति चेत् तर्हि दण्ड्यपि देवदत्त: कुण्डलिनं स्वमारोच्यत्येव उपाधिभेदेष्युपाधेय-स्यैकत्वानिवृत्तेर्नैवमिति चेत् तुल्यम्। एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम्। सर्व्वस्य तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षणविशिष्टवि-स्यावश्यककारणत्वोपगमदुरपवादत्वादर्थक्रिया कारित्वस्वरूपसत्त्वलक्षणाङ्गीकारि जैनचरण-शरणप्रवेशविडम्बनादिदोषग्रासेन चेति। किं चेदमनुभूतित्वं नाम ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं नाम जातिरेका-भ्युपगम्येति कुत: अनुभवामीति प्रत्ययानुगम-बलादिति चेन्न माघमासीयनिशावसाने सिता-सितसरित्सम्भेदस्नायिन: सत्यपि शब्दबलाद्-

भावि स्वकीयस्वर्गसुखसम्पत्तये सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदनासम्वेदनादेवापरस्त्वियञ्च सम्यग्ज्ञानस्यास्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेःप्रत्युतानन्दमानन्दं सम्बिदन् मात्मतमस्मीति प्रत्ययात्। यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभवएव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात्। अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवमनुरुध्य तयो नैवमधिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्यातामेव ताविति तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणानुगमो दोषः। अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः। ततश्च साक्षात्कार्य्यसाक्षात्कारिज्ञानविशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्यदेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं पदार्थान्तरव्यावृत्तेन

रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययः शब्दव्यवहारो वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं न तु जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्प्यते। तथा सत्यलक्ष्यपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साध्यावगमादनुगता जातिः कल्प्या प्रसज्यते इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः। तथा हि स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम् एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः उत स्मृतिरेव। आद्ये अनुभव एव ग्राह्ये य एव प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यः अननुभूतचरत्वेन संस्कारानुपनेयत्वात्। अतएव न तृतीयोपि नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ शक्यः प्रत्यभिज्ञानमात्रेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असम्भेदनात्। सम्वेदने चानुभव एवेति शेषपक्षेऽन्तर्भावः स्यात्। स चाग्रे दूषयिष्यते अतएव न द्वितीयः प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽनुभवस्वीकारश्च त्प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभवविषय एव निविष्टमिति चरमपक्षप्रवेशः। अथ

प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थोऽनेकांशस्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यंशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यंशे चानुभवत्वमित्युच्यते। एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नोऽयमिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितम्भवति। प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयात्वभेदः केनापि न प्रकाशित इति य एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्। अथानुभवेन योऽसावनुभूयमान धर्म्माश्रयतयाऽभेदोबोधितः स कोट्यन्तरमनालम्ब्य न पर्य्यवस्यतीति केनचित् खलु कस्यचिदभेदो भवति। स च स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति। तदेतत्तुच्छतरम्। कोट्यन्तरमालम्बत इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति कोटान्तराश्रिततया ज्ञायत इति। आद्ये अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्माश्रयणोत्पत्तौ। पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् द्वितीये तु यदैव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत्स्मृतौ नान्त-

भावयितुं शक्यं नाप्यनुभवांश इत्युक्त एव दोषः किञ्च यदा प्रत्यभिज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमित्यंशे चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः तथा हि संस्कारेण तत्तामात्रं चोपनीयते तत्ताविशिष्टो वा धर्मी । आद्ये स इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः तथा सत्ययमित्यनुभवांशे धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव अन्यथा इदन्तामात्रप्रकाशोऽयमिति तच्छरीरं न स्यात् । एवञ्च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीति हेतोरुभयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् उत कारणद्वयसम्भेदादभेदभाजा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च । द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूति स्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो भग्नः । अथोच्यते माभूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्तरात्तु भविष्यति तद्यथा संस्कारजन्यत्वमादाय

स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारोऽस्तु। न प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपतायाः विषयव्यवस्थित्यैवोपगमे नोपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्म्मिण्यर्थे निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव। किञ्च ज्ञानविकल्पानामध्यात्मभावाभावसम्बेदनात् स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतः प्रतिभानेन विषयनिरूपणाव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरिदन्तांशमपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात्। यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधिरुपन्यस्यत इति नाम्यस्य चेतसि निविशते। अथान्यत्स्मृतित्वन्नाम तदाप्यनुपपत्तिः तथा हि संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं संग्राहकमङ्गीकृत्य सम्भवतीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्व-

मित्यन्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुसङ्करो दुर्वार एव। अपि च स्मृत्यनुभवयो र्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये न वा। नचेत् कथमंशतोपि स्मृतित्वमनुभत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य एवमेव तथात्वेति प्रसङ्गात्। स्मृत्यनुभत्योः स एव सङ्करः प्रथमे पृथगेव कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं स्वस्वकार्य्ये समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात्। अथ यत्र ते पृथक्जायेते तत्र पृथगेव कार्य्यं प्रत्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूयजननात्करम्बितकार्य्योत्पत्तिः। यद्यपि पटघटादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपपद्यते न हि एकस्य यादृक्पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्यस्यापि सर्व्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति। नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा। न चेत् परस्परमेलकलक्षणोविशेषोऽनुपयोगी कार्य्यजननं प्रति मिथः सहकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततश्चाविशेषात् पृथगेव कार्य्यं प्रसज्यते।

अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते तदानुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मरणांशेप्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेपि स्मरणमिति वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिसङ्करेणेति। नाप्यनुभव एवेति पक्षः तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारोनेन्द्रियसन्निकर्षस्येति तदविषयत्वापातः नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्यात् दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति चेन्न विनापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः। वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोयुक्त्यनिरुक्तेः क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाद्दोषस्येत् कथमक्षादेरपि तन्न स्यात् विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेप्यपरिहारात् न हि विनैव कुतोपि विशेषादस्यावस्तुप्रकाशिता। सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्मेत्थावत्प्रष्टृत्त्वादेरसम्भवापत्तेः। वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न वस्तुनस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे

तदेव संशयैककोटौ प्रकाशितमिति कुव तद-निश्चयता निश्चयार्थस्य च संशयकोटावखण्डने संशयेन तदभावाधिकग्राहित्वेपि निश्चयत्व-स्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः कोट्यन्तरं केवल-मधिकं स्यात् जातिः संशयत्वं तत्प्रयोजकश्च दोष इति चेन्न इदं तद्वा न वेति संशयकोटयर्थ-निर्देशसमन्वयेन वा शब्द प्रतीतिव्यवहारयो-रभावापत्तेः प्रतीत्या सह वाकारार्थं सम्बन्धे प्रत्येमि न वेति पदापत्तेः वाकारार्थस्य प्रतीति गतत्वेपि निश्चयत्वतत्स्थाणुमानय पुरुषं वेति स्थाणुपुरुषगतपाक्षिकव्यवहारानापत्तेः तस्मा-द्वाकारार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादि-वद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति न च प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारात्मनसा न ग्र-हणं तत्र दोषवशादित्यस्तु दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण संस्कारस्यात्मना यस्य मनसा तस्य च वाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षिणएव तदर्थ-प्रकाशादिनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुर-स्कारस्त्वन्मते स्यात् यदि तु संस्कारप्रत्यासत्ति-मनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदा ह्यननुभूय

प्रसूत्य वा तथा सन्दिह्येत वस्तुतस्तु मनसा संस्काराग्राहिणा चक्षुरादिना चात्माग्राहिणा तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः। नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसम्बन्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् अन्यथाप्यपरमाण्वादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत। नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्प्रसारणकत्वनियमोयुक्ताभ्युपगमः शब्दाभावप्रत्यक्षत्ववादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षो न तु तत्र सम्बद्धविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः। नचात्मसंयुक्तमनः प्रतिपूर्व्वानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कार इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीकृते. निस्तारः तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अचाक्षुषत्वापातात्। अयमित्यंशो दृगादिना तदंशस्तु मनसा गृह्यतां तदेतदभेदस्तु केनेत्युक्तमप्यावर्त्तत इति एतेन संस्कारः सहकारिमात्रमिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनि-

वारकं प्रत्यभिज्ञायां तदर्थम् इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्सन्निकर्षकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्य्यवश्यम्भावमात्रं तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्। ननु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तं सोऽयं न वेति संशयाभावापातेनैवेति। तदद्राक्षमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभव एव स्यात्। मनस आत्मसंयोगसहकृततादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्काराज्जायमानाया स्मृत्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव मनसा आत्मसंयोगसमवायेन प्रत्यक्षी क्रियमाणे ज्ञानादिभिः स्मर्य्यमाणस्यार्थस्याविशेषादिति एतेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदोवायं भातीत्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् न च तन्मिलितमेकेन सुग्रहम्। एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्म्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतोनानुभूतिः। अथ न संस्काराधीनत्वमात्रेणास्मृतित्वं किन्त्वनुभव-

कारणासंसृष्टसंस्कारजत्वेन ततश्चाधिकार्थेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति न तु स्मृतिरिति चेन्न संस्कारासम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति। प्रत्यभिज्ञानन्तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किन्न स्यात्। अन्यत्र न स्मृतिरनुभवकारणसंसृष्टसंस्कारजन्मेति तु नान्यत्रानुभवोऽपि संस्कारसंसृष्टार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेव बाधकम्। तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात् स्वयं कल्पितव्यवस्थानवैपरीत्येनापि कल्पनासम्भवात्प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंप्लवात् स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यं तथाच स्मृतिव्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा निरवकाशा। नच विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था कर्त्तुं शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात्। ततश्च तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यापतितेऽपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा तदधीने तत्रैवार्थे प्रमात्वापाते सास्तु। एतेन विरोधापत्त्यानुभवत्वस्वीकारे बाधकेन स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कार-

ज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवत्वमाद्रेव व्यव-स्थापनीयमिति प्रतीति कलहोऽपि निरस्तः। ननु चानुभव एव स्मरणमिह प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते न तु स्मृतित्वं तेन संस्कारजत्वेऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षया-ऽनुभवत्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमा-णम् अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्या-दिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति न इद-न्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः सत्त्वे-नानुभवस्यैकपक्षे असाधारणीकृत्य प्रमाणयितु-मिहाशक्यत्वात्। एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रस-ङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिसृतं मन्तव्यं न च वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत् स्मृत्यन्त-रन्तु भविष्यतीति तस्याप्यनुभूतित्वेन भवता-वश्यस्वीकर्त्तव्यत्वात्। तथा हि घटस्तत्रासीदि-त्यादिस्मृतौ पूर्व्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति न चासौ पूर्व्वमनुभूता भूततायाः संस्कारेणोपनीयते प्रत्युत पूर्व्वं वर्त्तमानतया एवानुभूत्या ग्रहणं तस्मादिदानीं पूर्व्वमननुभूतासामग्रीसम्भेदात् सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवत्तद्विशिष्टतावगमो-

प्यसौ स्मृत्यनुभवात्मकएवाभ्युपगन्तव्यः। एते-
नानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारण-
मिति पक्षे पूर्व्वं शङ्कित इदमपि दूषणं द्रष्टव्यं
तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः। नच तदस्ति स्मरणं
यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः
यदपि कैश्चिदुच्यते दोषवशात्प्रसुष्टतत्तांश-
स्मरणम्भवतीति तदपि नोपपन्नं तदीयस्मर-
णत्वे प्रमाणाभावात्। नचानुभवसामग्र्यभा-
वात्पारिशेष्येण स्मृतित्वम् इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
व्यावृत्तत्या अनुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येणानु-
मित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः। सर्वानुभवसामग्र्य-
भावादिति चेत् कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादि-
ज्ञानहेतुसामग्री नानुभवहेतुसामग्रीत्यवधारितं
पञ्चप्रमाणीकरणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न
चतुष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा
किन्न पारिशेष्यात्स्मरणं व्यवस्थापि क्कव वा
प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकरणसामग्र्यभावे जाय-
मानं ज्ञानं स्मृति र्भवतीति घटसत्त्वासीदि-
त्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात्।
अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकरणसामग्र्यनुपपत्त्या

रजतमात्रस्य च पूर्व्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसम्भवात्संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते नत्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनुमानादेरननुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भव इति तत्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते अतः प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कारजत्वं तद्व्यङ्ग्या वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति। मैवम्। तत्र कारणत्वं किमिति नाद्यस्यैव येन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते तेनार्थेन सह तदाद्यस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रियजत्वं तस्येति चेन्न संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जननेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। सहचरितधर्मदर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जननेनास्त्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्जननेनातिप्रसङ्गाभावात्। अननुभूतेपि तर्हि प्रसङ्ग इति चेन्न तत्रापि तद्धर्मतावधिगततद्धर्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या समाधिसाम्यात्। लुप्ततत्ताकस्थैर्य्यदर्शनजरं

तथा सति तत्सहचरितरजताद्यग्रजप्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न तवापि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृतिप्रसङ्गसाम्यात् तस्माद्यवस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपतदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेनातिप्रसङ्गात् तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसहृशदर्शनसहकृतस्य चक्षुषो युक्तं तदेवं [तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकं सहकारितदेवास्तामचस्यातिप्रसक्तिनुत] तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु स्मर्त्तव्य स्मरणपूर्व्वकमित्येतदपि सममेव तथाप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकारणत्वं नोपलब्धचरमिति चेन्न विशिष्टरूपेण भ्रमविषये मया तदुपगमात् सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात्। किञ्च संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरासहकृतस्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्यते प्रत्यभिज्ञान एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारित्वं कल्पितं नत्विन्द्रियस्येति चेन्न प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात् सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनादि विशेषात्

अत्र सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न तथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः। सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्ताप्रसञ्जने संस्कारजन्यत्वस्योपाधित्वम्। नच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ता प्रयोजिकात्र त्यज्यतां न संस्कार इति युक्तं सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात्। तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं शक्यमिति चेन्न उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति संस्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः। तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव यावदधिकं युक्तस्यायं तत्तांशमोष इति विचारमधिकरोति पूर्ववर्त्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात्। प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् दोषवशात्तत्तांशमोष इति

घेन विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तद-लोपात्। दोषस्तत्र तथेति चेत् कः पुनरसौ दोषः यस्मादभ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत्तर्हि तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र सैव रजत-व्यक्तिरियमित्यत्र वा पुनस्तदेव रजतमुपस्थित-मितीह वा सामान्यतएव रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य विद्यमानत्वात् अन्यथा इदं रजतमित्यंशेपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न स्यादित्यास्ता-मियं प्रसक्तानुप्रसक्तिः । नच प्रत्यभिज्ञानं स्मर-णानुभवाभ्यामन्यएव प्रकार इति वाच्यम् अननुभवत्वेनाप्रमात्वापातात् । नचैवमस्त्वित्यपि वाच्यम् क्षणिकवादिना स्थिरसिद्धौ प्रमा-त्वेनोपन्यस्तत्वात् । इदंयप्रसिद्धलक्षणत्यागेन च लक्षणोपादानेऽनियमः प्रसज्येतेति तस्माज्ज्ञा-तिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतितोव्यवच्छेदार्थ-मुपादानमिति सर्व्वथानुपपन्नमिति । नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः नापि स्मृतिलक्षणरहित-त्वम् उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शित-त्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोपि न स्मृत्य-

न्यत्वमनुभवार्थः तथा हि स्मृत्यन्यत्वं यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा सर्व्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता वा स्मृतित्वरहितत्वं वाभिप्रेतं प्रथमे स्मृत्यन्तराव्यतिरेकात् स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्। न हि यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात्। नापि द्वितीयः मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथंकारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः तासां सर्व्वासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् तथा हि न तावत्परकीयज्ञानेऽपरस्याक्षाद्यध्यक्षसम्भवः नाप्यनुमानार्थापत्ती लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्व्वथाप्यग्रहात् प्रत्येतुमशक्यत्वात् नापि शब्दः सर्व्वत्र तस्यासम्भवात् उपमानाद्यसम्भवोपि स्फुट एव। ततः कथं सर्व्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्योव्यतिरेकोनिरूप्यः प्रमाया इत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य। नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्व्वकालसर्व्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षादेरनुभूयमाने सामान्यलक्षणेन्द्रियप्रत्यासत्त्या ज्ञायमानसामान्यप्रकाशादिव व्याप्य-

व्यापकव्यक्ताय इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोष-
ग्रस्तत्वात्। तथा सति ह्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः
प्रमेयत्वसामान्य प्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं
स्यात्। एवमभ्युपगच्छतश्च अहृधीमहि सार्वज्ञ-
मिदं यदि जानासि किमस्माश्चेतसि विपरि-
वर्त्तत इति नापि तृतीयः स्मृतित्वरहितत्वं हि
स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात् स्मृतित्व प्रतियो-
गिकमाश्रयस्वरूपं वा तज्ज्ञानं वा न ताव-
दाद्यः तथा हि स्मृतित्वान्योन्याभावोपि स्मृति-
त्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिष्वप्यस्ति।
न हि स्मृतित्वमेव स्मृतिः ततश्च स्मृतेरपि
प्रमात्वापातः तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणवैयर्थ्यञ्च
विना विशेष्यमिच्छादावतिप्रसङ्गात् स्मृतित्वस्य
संसर्गाभावास्त्र विवक्षित इति चेन्न तथा हि
स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते किं
स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याभावः उत संसर्ग-
विशिष्टस्य स्मृतित्वस्य अथान्यदेव यत्किञ्चि-
दनया वाचोयुक्त्या विवक्षितम्। आद्ये स्मृतित्व-
संसर्गान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति स एव प्र-
सङ्गः न हि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः। अतएव

न द्वितीयोपि न हि संसर्गविशिष्टं यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानिवृत्तिः एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृत्तिरेव अनवस्थायां वा पर्य्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः। नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गान्तरेण सम्बन्धित्वं किन्तु स्वभावतएव तत् कुतः परम्परागवेषणं कार्य्यमिति। स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परिहर्त्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्थे पर्य्यवसायित्वात्। किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गोधर्म्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमानेनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति उत स्मृतित्वसंसर्गस्य ततः कस्य निषेधः। धर्म्मान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसक्तस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवता अनुपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति तत्र भवतो-

ऽभ्युपगमः। अथोच्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्बन्धेऽपि न परस्परसम्बन्धबुद्धिजनकत्वं तयोस्तादृशत्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्यत इति। नैवम्। विशेषोपसंग्राह्यासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः उपसंग्राह्कान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेनापि प्रसङ्गेनापरापरोपसंग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात् तावतापि चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः स्यात्। स्मृतित्वसंसर्गानुभूतौ सम्बद्ध इत्येवं रूपबुद्धिजनकत्वस्येति चेन्न भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात्। यथार्थाया इति चेत् ईदृशबुद्धिर्यथार्थाया यदि सत्त्व मभ्युपेषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः अथ नाभ्युपैषि किं प्रति तस्य जनकत्वाभावोनिरूप्यः। अथाद्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावधारणमनुभूतेरभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः यावत्यस्तद्बुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्मत्वेवं स्मृतेरिति

चेन्न सर्व्वं तद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। किञ्च सर्वा-मिति कोऽर्थः किमसतीं सर्व्वाम् उत सतीम् अथ सतीमसतीञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम्। आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव न हि स्मृतित्वसंसर्गस्मृतीसम्बद्धे इति या-वत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धयो भवन्ति ताः प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति काश्चित्-सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषि-तम्। तृतीये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्या-सत्यताद्दृग्बुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति। स्यादेतत्स्मृति-त्वस्यान्योन्याभावमादाय यातिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभे-दस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात् ययोर्भेदाभेद-स्तयोरन्योन्याभावानभ्युपगमात्। नैवम्। कथं त्ववधार्य्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या नानु-भूत्येति। अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अ-भावादिति चेन्न किं सत्याः किमसत्या इत्या-द्युक्तविकल्पदोषात्। प्रागभावप्रतियोगित्वा-द्विशेषेण अनुभूतौ ताद्दृशाः स्वीकारेणानुभूते

भावाभावात्। प्रतियोगितयोरन्योन्या-
भावाभावत्वादन्योन्यात्मानुभूतावपि तुल्यः न हि
प्रतियोगितान्योन्याभावोऽनुभूतिरित्युक्तमावर्त्तते।
अथ माभूद्भेदाभेदमादाय परिहारः तथा-
पीदं न भवति इह तन्नास्तीति प्रतीतिसा-
क्षिक एवान्योन्यसंसर्गाभावयोर्भेद इति चेन्न
प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्यादभावे जात्यादि-
भेदानभ्युपगमाच्च तयोर्भेदबुद्धिरेव प्रामाण्यनमङ्-
बाधः कूटसाक्षिणीति तदनादरणात्। न च
स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभाव
स्तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गाभाव-
यथाप्यन्यसमानाश्रयात्वमनुभवस्वभेदाननुगम
तत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रस-
ङ्गात्। ननु संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गा-
भावः तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभाव
इत्युक्त एव न भिन्नता तयोर्हि संसर्गतादात्म्ययो-
र्निषेधः संसर्गनिषेध एव न भवति तादात्म्य-
प्रतियोगिकत्वादिति। नैवम्। द्रव्यगुणकर्मणां
समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं संस-
र्गाभावाः स्युः। संसर्गप्रतियोगिकत्वेन संसर्गस्य

समवायस्वरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात्। किञ्च
तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादि-
प्रतियोगिकाविति घटादेः कालादिव्यापित्वा-
व्याघातः। संसर्गतादात्म्ययोस्त्वविशेषितयोर्नि-
षेधे सामान्यत एव तयोरुच्छेदः स्यात्। एवं घटा-
देव प्रतियोगि वाच्यं तस्य स्वरूपत एव न स्यात्
तस्यापि संसर्गं प्रति भावने च तदक्षतं संस-
र्गानवस्थाप्रसङ्गोच्छेदात् पूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात्
न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु
सद्भावाभावोऽतस्तथात्वं न स्यात्। ननु तत्
तत्त्वमेव न स्यादिति चेन्न अनुयोगिनि प्रति-
योग्यागतेः। तथा प्रमाभावात् कथं तदा-
स्तामिति चेन्न तथाप्रमाभावमूलकस्य विरो-
धस्य सत्त्वानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रतियो-
ग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयोर्विरोधः स्यात्।
तथा न प्रतीयमानत्वमेव च इति चेन्न अति-
प्रसङ्गात्। नियमेनेति चेन्न स्वाङ्गीकारविरोधाव-
पत्तेः तथा च प्रमातृमनोबाधिको योग्यतेति
चेत् सैव मेयगतत्वानुयोगिप्रतियोगित्वादन्यान्य-
समर्थिता स्यात् स्वरूपमेवेति चेन्न मिथः समो-

दभ्युपगमस्यापि तयोः स्वरूपोपगमात् तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न तस्यैव निर्वाच्यतापत्तेः। काञ्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेवम्बिरोधे विशेषः स्यात् सत्वाञ्च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्य्या प्रमयैवा प्रमानुपगमादिति। अथ घटादिविशेषितयोस्तयोर्निषेधौ तौ सविशेषणौ च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुमक्रम्य स्यातामिति ब्रूषे तदपि न तर्हि विशिष्टस्य निषेधोविशेषणस्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनस्तत्प्रसक्तोवकाशोपायते। अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधो यथा विवक्षितः एवमन्योन्यनिषेधोपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्वाच्य इति चेन्न एवं ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावश्चापरा कोटिः स्यात्। किञ्चैवं सति संसर्गाभावोन्योन्याभावो यो न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षितः इत्युक्तं स्यात् तथा च संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिकमाकाङ्क्षता तथात्वेऽपि संसर्गाभावमध्येऽपि पातितः स्यात्।

क्तिरूपानयापि वाचा अन्योन्याभावविशेषोऽभि-
धीयमानोऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते। नह्यन्यो-
न्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति वक्तुं च प्रमातुं
सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति
तथा नीलमुत्पलमित्यादि ततस्तदभावादेव न
तथेत्यतिप्रसङ्गः। अन्यस्यान्योन्याभावस्यैव निष्ठ-
त्वेन कः प्रमेयोयइति तथा कथ्यते अभावमा-
त्रेष्वतिप्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्या-
भावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः। एतच्च सर्वं त-
दन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यं तथाहि
"नातत्त्वमनसि तावन्न तत्तदपि मंस्यसे। सा-
मानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते। रूपान्त-
रेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते। तादृश्येव
तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता"॥ अपि च
अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽस्येवं व्यवच्छिन्नः
स्यात् तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगितत्वात्। अथान्यो-
न्याभावस्य संसर्गाभावानामाधिकानेपेक्षत एव
यमादाय तथा स्यादिति चेदेवं तर्ह्यन्योन्याभाव-
स्याभावोऽपि नाधिकोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादेवमन्यो-
न्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदेऽपि संसर्गाभावस्य

त्वदभिमतस्य कथं स्यात् व्यवच्छेदस्य निषे-
धाधीनत्वात् । अथ माभूदधिकोऽसौ स्वरूपमेव
तु तथोच्यत इति तदा तवैव व्यवहार एव वि-
शेष इति चेत् तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरे-
केऽपि तुल्यमेतत् । अपि च अन्योन्यप्रतियो-
गिको न भवत्यभावो यः संसर्गाभाव इति व-
दता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्य-
मानेऽन्योन्यात्मकोऽभावभावोऽभ्युपगतः स्यात्
द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्द तया अन्योन्यस्यैव
सौख्यापत्तेः । तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशे-
षणे जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विरु-
द्धस्य जगदात्मतायां सिद्धन्त्यामन्योन्याभा-
वात्मतापि स्यादिति व्यर्थो विशेषणप्रयासो ह्यासा-
र्वेव सविशेषणेऽप्यविशेषणत्वप्रसङ्ग इति महत्-
कौतुकम् । ननु घटाभावो न भवति तस्य
इत्युक्ते किं सम्बन्धो घटात्माभिषिक्तो भवति तत्
कस्य हेतोः तदा हि तथा स्यात् यदि घटस्वरू-
पत्वेनैव न भवत्येवात् । यदा तु सत्त्वादिरूप-
भवनकोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादनुप-
पत्त्यनवकाश इति । नैवम् । यथा घटत्व-

भावाभ्यामन्या वस्त्वादिकमप्यस्ति कोटिस्तथा-ऽन्योन्यान्योन्याभावाभ्यां नान्यकोटिः सम्भवति निर्विशेषणेऽन्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात्। तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् न हि घटः पटात्मेत्य-नेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चि-दिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात्। तस्मान्निर्विशेषेण तदात्मान्तर्भूतं जगदिति कोट्यन्तराभाव इति। अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो-विधीयते घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्याविद्यमानत्वात् भवन्वा घटा-भावः स्तम्भो न भवतीत्यत्रापि घटाभावस्याविशेषाद्विशेषान्तरानिर्वचनाच्च। घटः स्तम्भात्म-त्वेनोक्तः स्यादिति त्वत्प्रसङ्गः त्वयि निपतेत्। संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय स परिहार्य्यः स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते अतएव प्रतीति-बलादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमित्यपि निर-स्तम्। प्रतिषेधप्रतियोगिविरोधे हि प्रकार-

विरोध अवयत्वनिरूपणकरविरोधमेकनिषेधे
अन्यविधिरित्येवं भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्य-
विधये स्यात्। मम चानिर्वचनीयत्वेन प्रतीति-
व्यवहारव्यवस्था पर्य्यनुयोगवागाषाढस्याय वन-
वाणवारायमाणा विजयते मम त्वेवं दर्शनं
प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तामहिलनवाणवदपि जग-
त्तथा सत्तोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्वचनीय-
मिति। अतएव प्रतीयमानत्वाद्वैचित्र्यमवगा-
हमानमतिदूरनिरस्तम् प्रतिक्षेप्यादिवै-
चित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमानस्यैव बाध्यताया
एव कथनात् तस्मात् "अन्योन्याभावसंसर्गा-
भावभेदव्यवस्थितौ सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्था-
प्यं कश्चित्किन्त्वत्,, ननु स्मृतित्वस्याभाव एव
यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमेवेति चेन्न एवका-
रेण किमधिकमभिधीयते भावोनिषिध्यत इति
चेन्न तस्याभाव पदेनैव लब्धत्वात् भावनिषेधो-
ऽभाव इत्यनर्थान्तरमिदं भावसामानाधिक-
रण्यनिषेधएवकारार्थ इति चेन्न उक्तेनैव गा-
तार्थत्वात्। अन्योन्याभावस्य च यत्र स्मृता-
र्थत्व भावात् न हि भावसामानाधिकरण्यं

स्फूर्तिः स्फूर्तौ च भानमभानं चैकत्वमन्यत्वमपि न तथापीष्टव्यत्वात् तयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात् न हि रूपरसयोरेकत्वाभावेन तत्सामानाधिकरण्याभावः स्यात् समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वेन सिद्धेरिति चेत् न हि तथाविधयोर्भावतदभावपदसङ्केतनं न रूपरसयोरिति कश्चित्ते प्रमाणं रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्तदभावे तयोः सामानाधिकरण्यभाव आस्ताम् अत्र तु नैवमिति चेन्न तथात्वस्य सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च। असामानाधिकरण्यमेव यत्रेति विवक्षितमिति चेन्न एवकारार्थदौर्वच्यात्। एतेन विलक्षण एवायमभावो भावसहासनमनुपेयो एवकारसमभिव्याहारिणोच्यत इति विरस्तं तदपि नैवलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनियमतात्पर्येऽपि सामानाधिकरण्यविरहस्य तुल्यत्वं तत्र तुल्यमभावाभावयोः सामानाधिकरण्या-

भावेप्रत्ययेनेति चेन्न प्रत्ययविशेषव्यापारस्य स्मृतावपि भावात्। अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभाव इत्युक्तौ च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः तदा स्तां विस्तरः। नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकसामान्यस्य स्वरूपं तद्धीर्वेति पक्षः। अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्तादृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात्। अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्वचनं क्रियते तथा हि स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वं यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव स इह न विवक्षितः पूर्व्वक एव तु संसर्गाभावोविवक्षित इति नैतद्विचारसहं संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया सा लक्षणे वा सहयोगे वा कारकभेदे वा करणादौ। नाद्यः संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। तृतीयस्तु न सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वात्। तस्य च अप्रत्योदाहरणत्वात् प्रत्यालोचनीयं

तृतीयेति चेन्न प्रकारशब्दार्थस्याविकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात्। प्रकारः प्रकार एवेति चेन्न अविदितलक्षणस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् को घट इत्याष्टष्टे घट इत्येवोत्तरं सङ्गच्छेत प्रकार इति पश्नोनोपपन्नः सदोषत्वादिति वक्ता को दोष इत्यभिधायैव च निवृत्तोभवेदिति। स्मृतित्ववत् स्मृते र्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। गृहीत ग्राहि ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽति प्रसक्तिः। सापेक्षं ज्ञानं स्मृतिः सापेक्षता च स्वविषयानियमे समानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न प्रत्यभिज्ञायां तत्ताभागस्य स्मृतित्वापत्तेः एवमस्त्विति चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्न विषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्यतेति। संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि न सामग्रीतः सर्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात्। असाधारणहेतुकधीत्वमिति चेन्न स्मातप्रत्यभिज्ञानेऽव्या-

प्रत्येकस्यात्ममनोयोगस्यासाधारण्यात्। कार्य्यैक्यानवधारणे च कारणत्वानवधारणात् तदैक्ये च तदेव लक्षणं स्यात् येन ज्ञानेनार्थो ज्ञातता-त्मकः क्रियते तदनुभवः येन तु ज्ञातता तथा तत्स्मरणमिति चेन्न ज्ञातोऽज्ञायते चेत्यनुमा-नादावव्याप्तेः। ततश्च विषयतः स्मृतिविवे-चनमशक्यतोवाक्येनाप्यनुभाव्यत्वात् कार्य्यकार-णाभ्यां चानुगतरूपस्य प्रागसिद्धेर्जातितश्च सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति। नापि चतुर्थः यतः कार्य्यगतवैलक्षण्यानवगमे क्व कारणता क्वासा-धारण्यं वा ज्ञेयमिति न केवलं प्रत्येकं पदा-र्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तेर्मिलितेऽप्य-स्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते तथा हि तत्त्वानु-भूतिः प्रमेत्यनेन काकतालीयमपि यथार्थं ज्ञानं व्याप्यते यद्यथा पाणौ पञ्च वराटकानपिधाय कश्चित् पृच्छति कति वराटका इति पृष्टश्च काकतालीयन्यायेन ब्रवीति पञ्चेति ततश्च पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च दृश्यन्ते ताव-देतन्निश्चायकदाहरणानि। तच्च ज्ञानं न यथा-र्थत्वेन व्यवच्छेत्तुं शक्यम्। वस्तुतस्तस्य पञ्च-

संशयावच्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात्। तादृगनु-
भवघटद्व्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन तादृशल-
क्षणोपेक्षणात्। नच वक्तुः संशय एव निश्चाय-
काभावादेकतर कोटिव्यवहारस्तु कथ्यादि-
प्रवृत्तिवदिति युक्तं तत्राप्याहार्य्यरूपैककोटि
निश्चयाख्यानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयसमु-
च्चयतापत्तेः। नच प्रमैव तदित्युत्तरीयकर-
णीयं मध्येऽप्यत्रादिदुरन्तभीतत्वात्। अव्यभि-
चारकारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न
तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् काकतालीयसंवादमपि
ज्ञानं न व्यभिचारि साधारणकारणसामग्रीजन्य-
त्वात्तुमीयिषे व्यभिचारिणोपि कारणाविशे-
षाद्यायथार्थत्वप्रसङ्गात्। नह्यहेतुकमेवास्य यथा-
र्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापातात्। अवश्य-
मस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नियतमेव
कारणं वक्तव्यं किन्तदिति चेत् स्वात्मनैवात्र
प्रश्ने दीयतामुत्तरमावता येन नियतेषु प्रमा-
णादिषु चेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यं प्रमासामान्यलक्ष-
णेन वा व्यवच्छेदव्यम् एवं [illegible]
[illegible]

लिङ्गमत्येव वा सत्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा न वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धे लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि वह्न्यादावाप्यंशे विषये प्रामाण्य स्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति । आभासकारणजत्वात्तद्विपर्ययस्य वस्तुभूतात्लिङ्गादेरन्यत्वमेवेति चेन्न विशेषस्यान्यत्वेपि तज्जातीयमात्रवत्ताप्रभासांशे दोषापरिहारात् । सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात् विशेषस्य तस्य च तत्रास्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोष इति चेन्न विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्त यज्ञदत्तसम्बन्धितासंशयेपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य निर्लुठितविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याप्यादेरननुगमप्रसङ्गात् सामान्यानुमानाभासे च संवादिति विशेषान्यतावत्सामान्यानानवकाशात् । सामान्यासमवाययोरप्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विनावासत् ख्यातिप्रवेशाघातात् । तत्रत्यधर्म्यन्तरस्य आत्मा तादात्म्यारोपः स्यादिति चेन्न तथापि

प्रमितिरिति जातो च प्रमात्वतादवस्थ्यात्, संसर्गा-
रोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः प्रत्यक्षा-
नुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोप-
कारणसम्भवात्तथापि तत्र तादात्म्यारोपकल्पने
च तथाभ्रमनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् कस्य-
चित्तत्र जात संवादज्ञातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ
का गतिः का वा गतिः सिद्धसाधने तत्राप्यन्यत्व-
कल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात्। तत्त्वे च हेत्वा-
भासस्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभि-
चारेणान्यथाप्याभासेऽन्यप्रतिभास कल्पनायां
निर्निमित्तत्वात्। सिद्धसाधनमितेरेव वा व्यव-
च्छेदात् यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्रलक्षणं यथार्थत्वं
हि तत्त्वविषयत्वं वा अर्थसदृशत्वं वा स्यात्।
नाद्यः पूर्वनिरस्तत्वात् नापि द्वितीयः व्यभि-
चारिणोपि प्रमेयत्वादिनार्थसादृश्येन प्रमा-
त्वापातात्। ननु ज्ञानविषयोक्तेन रूपेण
सादृश्यमिदं विवक्षितं न च प्रमेयत्वादिरूपस्य
व्यभिचारिण्यपि प्रमासाधनसम्भवेन तथाकत्वे-
प्रसक्त इति वाच्यं प्रमेयत्वादावंशे प्रमात्वाभ्यु-
पगमाभिमतप्रमाणत्वस्य प्रमात्वापत्तेः व्यभिचारिणोपि

प्रमात्वाभ्युपगमादिति। नैतदुक्तं प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति। प्रकाशमानरूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य विवक्षितम् अर्थस्य हि यथा समवायाद्रूपं विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न एवं हि पुरोवर्त्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्त्तिनीं शुक्तिं रजततया गाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात्। नच वाच्यमिष्यत एव सा प्रमापीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति यथार्थताविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अनुभूतिः प्रमेत्युक्त एव हि तावन्नास्त्यतिप्रसङ्गः सर्वस्य व्यभिचार्य्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनंपि धर्म्मिण्यपि प्रमात्व सम्भवेन प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्य्यात्। यदि त्वंशतोपि व्यभिचारि प्रमाणलक्षणं स्यादिति चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तमुक्तादोषात्। अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्वेण निर्विषयकभावाद्यथानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा

नच तावता धर्मिणो धर्मविशेषणतया दोषः तथापि तद्भिन्नभ्रान्तरव्यवच्छेदकत्वादिति तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमाणं स्यात्तदी-त्मना साक्ष्या भावात् अव्यभिचारिणश्चांश-मननुरुध्य तदीयप्रतिकोटिनिक्षेप साङ्कि-र्याद्विभ्यता किमव्यभिचार्य्यंशानुरोधेन व्यभि-चार्य्यंशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यव-सीयते भवता शक्यन्ते ह्यनुभूतित्वज्ञानत्वादयः ताहृशाभिप्रायाविरोधिना लक्षणीकर्त्तुं यदि बाध्यर्थांशा धीरबाध्यार्थांशेप्यप्रमैव तदा सौ-भाग्यकुम्भादिवद्दूरत्वात्तुङ्गिनद्युतिविद्युदादिपर-भागाग्रहणादवयविताञ्च तावत्परिमाणाग्रह-णादल्पपरिमाणमुल्लिखन्त्यत्वं प्रमात्वेन लोक-प्रसिद्धमप्रमा स्यात्। क्व च लब्धं देशकालालो-कादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्तताद-र्थप्रवृत्ति सामर्थ्योदाहरणं येन तत्प्रामाण्यं मन्यसे। यदि च बाध्यार्थांपि बाधास्माध्येऽप्यंशे तद्धीधर्मिण्यस्त्वं समर्थयसे तदा तदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थबाधाबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्यादन्यत्र लोकप्रसिद्धमलोक-

रजतत्वारोपात् । प्रत्युच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणत्वस्य यदर्थमाश्रयणमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषय विशेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादानमिति । नैवम् । विशेष्यांशे अनुभूतिरेवं प्रमा न स्यादिति व्यवच्छेदकत्वं विशेषणत्वमभिमतं धर्म्यपि च स्वसम्बन्धाद्धर्मान्विशिनष्टीति नोक्तदोष इत्युक्तमेवेति चेन्न विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । अपि च एवं तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिन्नत्त्येव शुक्तिकां रजततया प्रकाशिता शुक्तिव्यक्तिः सैवमिति । ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः । नैवं तर्हि दीर्घदण्डः पुरुष इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो वैलक्षण्येपि विशेष्यस्यानुभूयमानेऽनुभूते न प्रमात्वं स्यात् दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषकत्वादिति स्वाश्रयरूपद्वारानपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टमिति चेन्न साक्षात्कृत इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात् । तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्वमिष्टमिति चेत्तर्हि रजतत्वं रूपादेः समवायेन

ज्ञानाविशेषकत्वात् अविशेषकत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति न तु ज्ञाने-ऽपीति चेन्न तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासमवेताभा-भावत्वादव्यापकत्वादित्युक्तम् ।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तं न खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भव-त्युक्तदोषात् । ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टम् अभि-धीयते हि लोकेन मया सम्यक् दृष्टं सामान्या-कारेण तदुपलब्धमिति तदिह समीचोऽयमस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्यगर्थविषय-त्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरण एवायमिति । मैवम् । सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वाव-यवसहितत्वमथवा सर्वधर्मसहितत्वम् । नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्य सावयवपदार्था-परिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्याप्रमात्वा-पातात् । नापि द्वितीयः असर्वविदां परिच्छि-त्तीनां सर्वासामप्रमात्वापत्तेः । अथ मन्यसे सम्यक्शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोकेऽभिधी-यते न मया सम्यग्दृष्टं तथापि न तथा वि-शेषतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरि-

किमिति, प्रत्येकमुच्यत इति । विशेषणमात्रप्रयोगे किं विशेष्यमुपलभ्यते [illegible] इति, तत्राहुरत्यन्तं वि-शेषणमिदं विशेषणानां स्वरूपं विशेष्यानपा-यश्चापरागोऽपि स्वरूपमेव, केषांचिद्विशेष इति । नैवमुक्तं विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने इत-रव्यादिना विशेषणस्य [illegible] यत्किंचिदन्यद्दे-शेषावगाहनात् तत्रापि प्रमाणं स्यात् । प्रत्येकं व्यावृत्ताकाराणां च विशेषाणामुपादाने-ऽननुगमप्रसङ्गात् [illegible] प्रसङ्गात् च प्र-यत्नाप्रसक्ततया [illegible] विशेषणं न भवत् स्वरूप-मेव विशेषणस्याप्यभेदादेव विशेषणस्तित्वं [illegible] व्याप्तेः परिहाराय । यत्र कश्चिदवो-[illegible] कश्चिदर्थो विशेषशब्देनाभिधीयते, [illegible] [illegible] न च [illegible] । तत्-[illegible] विभागे [illegible] तथा च, तेनान्यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

भावाद्दूसाधुपपादयितुमशक्योऽयमभ्युपगन्तव्य इति यदुक्तं तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्वक्तुमशक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते न हि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वरूपे वा वाक्याभावे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्रारूढतया येयमप्रतीयमानकल्पना ततोऽवरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा वक्ष्यमाणश्च व्याघातोद्भावनविमर्शपरिपाकमुन्मलयिष्यामः । न भ्रमो विशेषणसहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ इति किन्नाम विशेषणसहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽपि तत्प्रसङ्ग इति । मैवम् । उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात् । यदि हि विशेषणस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्त्तित्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गसम्भवनिवारणम् । विशेषतस्तदभिधाने त्वननुगम इति बाध्यबाधव्यवस्थाहेतुरस्तिनवद्येव प्रतीति चेत् यत्तु जलतरोऽन जानाति ह प्रमाणाभिव्याहारो नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीत्येवं रूपाभ्यां प्रति-

प्राप्यमानेऽर्थे स्थितं किं विशेषमेकम् पश्यसि यमपरं च न पश्यसीति एष्य। प्रतिबोधनीयः तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु अज्ञतमः कश्चिद्यदि स्यात् स एवं प्रबोध्यः ये ते विशेषान्तरप्रवाह-स्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभयात् त्वया स्वत एव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत् परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्याप-कत्वं स्यादिति। बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगति-रिति चेन्न क्वाचित्कबाधव्यवस्थाहेतोर्भ्रमेऽपि प्रकाशात्। तत्र तस्येति चेन्न व्यावृत्तेर्बोधस्य च तद्विपरीतार्थे प्रमात्वेन तदर्थानुगमात् प्र-माणाप्रामाण्यव्यवस्थापनादिति प्रकृतान्तराणि चार्वाकतःपराणि याथार्थ्यविशेषणादूषणादूषिता-न्यतोऽनुपतन्तीति द्विरभिधानभयान्नोक्तानि। किञ्च तर्कज्ञानमात्रार्थौ च संशयविपर्ययौ परिदृश्यमान एव विशेषे भवन्ति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् नचाचार्य्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तं विप्रतिपत्तिकस्य वाक्यप्रयोग मूलत्वाचार्य्यैरभ्युपगतात्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्त्तयतस्त्वाचार्य्यसंशयानां भवति एव मात्रे-

ऽनुमतत्वात्परिच्छेदः शब्दश्चानुभूतिपर्य्यायोऽनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम्।

नाप्यव्यभिचार्य्यनुभवः प्रमेति युक्तम् अव्यभिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयाद्यन्यत्वं तदा दूषणान्युक्तान्येवानुवर्त्तन्ते। अथेदमुच्यते अव्यभिचारित्वमर्थाविनाभूतत्वं तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थस्तदैव ज्ञानम् उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम् अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यस्तत्प्रमितिरिति। नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात्। न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितावव्यापनात्। ज्ञानसमानदेशमर्थमन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः। नापि तृतीयः ज्ञानार्थभेदवादे सर्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः। अभेदवादे तु भ्रमस्यापि तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषकाविषयपातात् ते हि विशेषः साकृत्यस्य विवक्षितत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणान्यापतन्त इत्यलम्। अविसंवाद्यनुभवः प्रमेत्यपि नयुक्तम् अविसंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तदीयोऽविच्छिद्यमानार्थत्वं वा ज्ञानान्तरेण विपरीत-

तथा अप्रतीयमानार्थत्वं वा अप्रतीयमान व्याप्यविषयत्वं वा अन्यदेव वा किञ्चित्। न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात्। नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यं प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् नापि द्वितीयः अज्ञातबाधभ्रमव्यापनात् सुस्थदशोत्पन्न शुक्लशङ्खज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्न तत्पीतिमज्ञानाद्युल्लिखित विषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वादित्युक्तमनुषजति। अदुष्टकरणकज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु। किञ्च दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। ननु किमेतावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धेतुगतोविशेष इति सुवचमेवेति न विपरीतपदव्यवच्छेद्याया: प्रमाया अप्रमितौ सत्यां प्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्। तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वामात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात्। विपरीतव्यवच्छेद्या प्रमैवेति चेत् सैव लक्ष्य-

माणत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्य इति व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमप्यर्थमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयौ अनवस्था वा।
"एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लभ्यते।
तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोष स्तत्रैव धावति।,,
नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं तद्विशेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात्। आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यज बोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् नापि द्वितीयः स ह्यर्थक्रिया वा सामग्री वा उभयथापि पूर्व्वदोषानिवृत्तेः। एकदा च सर्व्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रिया तत्सामग्रीरूपरावगमनियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्य्यवसानप्रसङ्गात् विच्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाप्रथमस्याप्रमात्वाप्तेः। वास्तवतदर्थक्रियार्थत्वस्य च दुर्निरूपत्वेन व्यवहारानङ्गत्वात् तथाप्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारणत्वात्। नन्वेवं चतुर्थः कल्पोऽस्तु तथा हि अर्थक्रियाकारिविषयत्वं वा विसंवा-

ऽदत्वमिति यथाह प्रमाणमविसम्वादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिश्चाविसम्वाद इति न सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात्। प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेन्न दुरवधारणत्वात् तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न विनाप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसम्भवात्। अर्थक्रियाप्रमितिरभिप्रेतेति दूषितमेव प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् अभिप्रायाविसम्वादात्प्रमाणं सर्व्वमुच्यत इति चेन्न तदा अभिप्रायाविसम्वादस्य स्वप्नादित्वयेपि सम्भवात् कालान्तराविसम्वादस्य च दुरवधारणत्वात्। एतेन प्राप्त्यादियोग्यताविसंवादोर्थ इत्यपि निरस्तं दुरवबोध इव चायं धर्मकीर्त्तिः पन्था इत्यवहितेन भाव्यमिहेति। अबाधितानुभूतिः प्रमेत्यपि निरस्तं तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् कालान्तरेपि च बाधविरहस्य दुर्निरूपत्वात् स्वतो बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् सर्व्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वाद्दिति। तर्कसंशयविपर्य्ययस्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न स्मृतेः

अविरिक्तखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति ।
व्याप्तिसङ्करमिकृतश्च प्रमात्वलक्षणज्ञानभि-
सम्बन्धात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् यथार्थत्वस्य
तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमायामप्रमात्वसंशययो
स्यातां दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे ज्ञाय-
मान भ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्राव-
गमोदाहरणेऽपि तदापत्तेः । ज्ञातेन लक्षणेन
व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं
न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन तथा सति कश्चिज्ज्ञा-
तानां प्रमायामप्रमात्वविपर्ययसंशयानवकाशादि
स्यात् धर्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात् चिह्नान्तर
सापेक्षेण च मनसा सम्वेदनं चिह्नेनैव मान-
गतेन लक्षणीभूय ज्ञापनमित्यपि प्रत्याशामात्रं
तच्चिह्नेनैव प्रमात्वकल्पनाप्रतिक्षेपापत्तेः ।
तेषां नानात्वे च कथं तानीति वक्तव्यं स्यात्
तच्चिह्नानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात्
प्रामाण्यपरतस्त्वव्युत्पत्तिप्रस्तावे तु विस्तरेण
दूषयिष्यामः । एतेन प्रतिक्षिप्तम् प्रमाणं त-
त्त्वेन प्रमात्वलक्षणमित्यपास्तं [illegible] ।
यथार्थानुभवमात्रं लक्षणमुच्यते तदर्थं

ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा बाधा-पत्तिः प्रमितत्वे प्रमानवधारणे तदनवधार-णता। मात्रधारि वस्तुतस्तु तथेति चेन्न वस्तुतो न तथैव किन्त्वेति वादिन्यनुत्तरापत्तेः प्रमात्व-निरूपण वैयर्थ्यापाताच्च। वस्तुतस्तु प्रमेय एव घटादितत्त्वव्यवहारोऽपि तद्धस्त्वित्यासां विस्तरः।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाण-मित्यप्ययुक्तं करणार्थो निरुक्तेश्च। ननु कार-कान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं कर्त्तु र्हि करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पादनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पा-दनात् तादृशस्य च तस्य करणत्वात् एवं क-र्मापि करणनिष्पादने चरितार्थं करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति कर्माभावे विषयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यत इति तन्निर्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति। एवमधिकरण-स्यापि करणव्यापारनिर्वाहकत्वं सम्प्रदाना-पादानयोस्त्वासार्व्वत्रिकत्वम्। करणन्तु सार्व्व-त्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्व्वत्रिको-

हेतुः करणमिति। नैवम्। अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानम्, अन्तरशब्दो यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छेदकः। न हि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचित् अन्यतो व्यवच्छिद्येत। नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनः तथा सति कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति समभिव्याहारालभ्येत यथान्य आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ तथा सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्। तच्च नाकरणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्याप्तेश्च। नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽयमन्तरशब्दः ताभ्यामेवातिव्याप्त्यापत्तेः। नापि कर्तृकर्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् कारके चरितार्थत्वमेवोच्यताम्। तापनविकार्य एवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः तथा सति करणजनकं हस्तादि न करणं स्यात् व्यापारवद्धि कारणं करणमुच्यते। अस्ति च खड्गसंयोगादिव्यापारवत्तोऽस्यादेस्तथात्वम् अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम्। तच हस्ताद्युत्कत्वमेवाभ्युपेयं व्यापारवतः कारणत्वेन तद्

कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कर्त्रादिषु दुरन्त-
र्भावत्वात् सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः । नच
व्यवधानाव्यवधाने तुल्यमेतेषां किं नाम हेतुहेतु-
त्वमिति कर्त्तुरप्येवमप्रसङ्गात् । पुंव्यापाराद्धि हस्त-
स्पन्दादि स्तेन कुठारक्रियादि स्ततश्छिदेति
परम्पराव्यवधानात् । सत्यं कर्तृव्यापारपर-
म्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत् तुल्यं त-
स्मात् करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्या-
पकत्वादलक्षणमिदम् । एतेनापि कारकान्तर-
शब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचन इति पक्षोऽप्यु-
दास्यः । कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न
शरीरचालनाय प्रयतमानस्य निष्पाद्या शरीर-
क्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षण-
कर्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां
करणं स्यात् । नचैतत् शक्याङ्गीकारं भविष्यतः
सम्प्रति कारकत्वानुपपत्तेः । नच साक्षात्कर्तृ-
व्यापारविषय इति विशेषोपादानेऽप्यस्य परि-
हारः साक्षाद्व्यापार्य्यमनःप्रभृतिक्रियायां प्रस-
ङ्गतादवस्थ्यात् अव्यापकत्वाच्च । अथ तत्क्रिया
हेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियाक-

करणमिति मन्यसे न अनीश्वरवादे अङ्कुरा-
दीनामकरणत्वप्रसङ्गवत् सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः
प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्या-
तेषु प्रमाकरणेषु बहिर्भावप्रसङ्गात् अचेतन-
स्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्। सेश्वरवादे-
ऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्व्वं करणमिति नाक-
रणं कारणं स्यात् सोऽमित्यभिधाने च कारण-
मात्रं व्यवच्छेद्यमिति कारणं करणमित्येवो-
च्यतां वृथा विशेषणपूरणप्रयासः। अथ मन्यसे
न धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि किन्त्वेक-
स्यापि धर्म्मिणो रूपभेदेन करणपदाभिधेय-
तोपदर्शनायेति एवं तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्य
करणत्वाल्लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्र-
मुक्तं भवेत्। नच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव
लक्षणार्थः गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वा-
पत्तेः। अपि चैवं वस्तुमात्रं करणमित्यभि-
धायैव किन्न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपा-
दर्शि। स्यादेवं यदि सर्व्वत्र वस्तुनि करण-
व्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि त्वदुक्तलक्षणमपि
भवेत्। यदि सर्व्वत्र कारणे करणव्यवहारः

स्यादित्यपि पश्य न हि कर्त्तरि कर्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः कर्त्तरि तावदस्ति लोके प्रमाणमिह देवदत्त इति शास्त्रेऽपि मन्वायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादितीति चेन्न किमयं मानवकेऽग्निव्यवहार इव गौणो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पितान्निमित्तान्न मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्तादिति बाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात्। अस्त्येव कर्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः। क्व दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति यदि तु त्वद्वेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे। प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वामबुद्धेर्मनसि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति। घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशात्तत्प्रयोगो न हि सर्व्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत् मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु करणव्यवहार इति वक्तव्यः स्यात् न चासौ शक्यदर्शन इति।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करण-मित्यपि न तथा हि अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्य्यवस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यं यदासम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाभिधीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षितेति चेन्न सम्बन्धीत्यनेन किं कालविशेषनियता सम्बन्धिताभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसम्बन्धिताभिधानाय पदान्तरमुपादीयते। अथोच्यते सम्बन्धीत्यस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्धमादायापि पर्य्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्राद्यपि करणं प्रसज्येत तद्व्यवच्छेदाय कालान्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयत इति नैवं तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि सम्बन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धि पदन्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति अतोऽपि कालान्तरे सम्बन्धव्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात्। अथ यदा कदाचि-

दपि यो योगस्तस्य सर्व्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षित इति तर्हि सम्बन्धिपद एवैषा विवक्षास्तु कृत-मधिकमुपादाय तद्विवक्षया। निषेधव्यवच्छेदेन सार्व्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यतिरेकार्थत्वेनाविशेषात्। तद्धर्मिकं सम्बन्धस्यासम्बन्ध्यसामानाधिकरण्यमयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न तस्यापि तत्त्वकाले तत्रासत्त्वोपगमात्। सर्व्वदेति चेन्न यद्येवं तत् किं करणासत्त्वकालेऽपि योग एव करणेन क्रियायाः यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं यावत् सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्षितमित्युक्तमेव। अयमेवार्थः कयापि कुसृष्ट्या सम्बन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते कृत्तिकोदयक्रियाया रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्व्वभाविचतुर्दशसंख्यनक्षत्रास्तमयस्य च कारणत्वं स्यात्। नचैवमेव युक्तं यौगपद्येन कारणत्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करण-

त्वस्य सम्भावनानारोहात् नच तत्र सम्बन्ध एव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धात्मिकाया दुरप- ह्नवत्वात्। अथ कार्य्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः न असामग्र्याः कारणत्वापत्तेः। ओ- मिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निवृत्तो- भवान् आकलितं किलास्माभिः सामग्र्यमपि कारणमित्यत्र न श्रद्दधतः प्रणवपूर्व्विकां श्रुति- मेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवानस्मा- निति। इह न सामग्री कारणं किन्तु तदेक- देशोनानाभूतः प्रत्येकं तया सामग्री तु यदन- न्तरं कार्य्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपेऽति चेन्न एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य करणेपि सत्त्वात् करणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाविभागादौ च विभागसंयोगनाशादि प्रति तथात्वापत्तेः। यत्र प्रतिसामग्र्येकदेशं नियतप्रागभावादि- कारणलक्षणमिष्यते. तत्सामग्र्यमपीति कथं तदकारणता प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृ- श्यास्तु तस्याः प्राक्सत्त्वमेव नास्तीति चेन्न तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तद- निवेशात्। अपि चैवं विवक्षितमपि कारणं न

स्यात् न हि यावत्सत्त्वं व्यापारवतोपि तस्य क्रियाजनकत्वं क्रियाकाले क्षणमपि तदनुवृत्ति निषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशयेनापि लक्षणसिद्धेः प्रत्युत चिरस्थिरकरसंयोगे स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्यैव्यर्थस्य मन्तुमुचितत्वात्। यावत्सत्त्वञ्च करणमिति भाषायां सर्व्वस्मिन् तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्वकालसम्बन्धात्मकस्य क्वचित्काले सत्त्वं कालं प्रति कालान्तराभावादिति। अथ क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धीत्यस्यायमर्थो यस्मिन् सति भवत्येव क्रियेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत एव उत यस्मिन् वर्त्तमाने क्रियोत्पद्यत एव उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव उत यस्मिन् वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव। नाद्यः सामग्र्याः करणत्व प्रसङ्गात् हस्तादीनामकरणत्वप्रसङ्गात् सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमाकरणत्वप्रसङ्गाच्च। नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति वाच्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः। नापि द्वितीयः

स्पृश्येन सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियद्वा-
व्यापनात् तत्सत्त्वेऽपि व्यासक्तौ तेन प्रमानुत्पा-
दनात्। नापि तृतीयः सामग्र्यादेः करणत्व-
प्रसङ्गात् उत्पत्तेः स्थिरे करणत्वप्रसङ्गाच्च।
नापि चतुर्थः सहस्थायिनः करणत्वप्रसङ्गात्।
अथ क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं
करणत्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्य-
भिचारित्वमिति। नैवम्। हस्ताद्यव्यापनात्
कश्चायं तद्व्यापारो नाम किं तज्जन्यं कारणम्
उत तदाश्रयं कारणम्। नाद्यः लिङ्गपरामर्शे
तदसम्भवात्। पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य
व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारं
जनयतः करणत्वमेष्टव्यम्। एवञ्च परमार्थतो-
ऽव्याप्यस्य स्वरूपेण प्रमिति द्वितीयव्याप्ततत्परा-
मर्शव्यापारकानुमानमिष्यत इति चेन्न अन्यतो
जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगतप्र-
थमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः तत्रा-
प्युभयकर्मजसंयोगवत्तदपि कारणमिति चेन्न
अभावादिमापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् प्रागुप-
जातशङ्कितव्याप्तधूमस्मृतेः प्रथममपि योऽसौ

वह्निव्याप्तः सोऽयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः। नित्यसापेक्षोऽर्थोऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न प्राक्तकारणोपपत्तौ नान्यदैवमिति नियमे प्रमाणस्याभावात् तस्य व्यापारमात्रान्नानुमित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः कारणमित्येव सिद्धं स्यात् तत्र धूमादिनिर्व्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य कारणत्वमिति चेन्न नित्यसङ्घटितार्थवह्निनापि निर्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात्। नित्यसङ्घटितेऽपि निर्व्विकल्पकं मंस्यत इति चेन्न कारणान्तरादेव तदुपपत्तौ तत्र निर्व्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् तथापि यत्किञ्चित्तज्जनकं तदेव तत्रानुमिति करणमास्तामिति चेन्न तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्यलमतिप्रसरेणेति। शब्द श्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्रव्यापारत्वप्रसङ्गात्। अन्यथा श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्त्यकरणत्वप्रसङ्गात् सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यत इति व्यापारान्तरञ्च तस्य क्षणिकमसिद्धं स्थिरे चोक्तएव

दोषः। शब्द एव तद्व्यापारः किन्न स्यादिति चेन्न तस्य कर्मत्वेन करणकोटिवहिर्भावात्। कथञ्चित्तयोरेकत्वेऽपि का क्षतिरिति चेन्न शब्दबुद्धौ कार्य्यायामुपधायकत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽन्यतोनियम्यनियामकत्वविरोधापत्तेः। घटादिबुद्धौ चक्षुरादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारकत्वेपि समसिद्धमिति चेत् किन्नः स्यात् तथा च "बाधेऽदृष्टेऽन्यसाम्यात् किं दृष्टेऽन्यदपि बाध्यताम्। न ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम्। तथा हि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा। आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यत इति।" नापि द्वितीयः लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणत्वप्रसङ्गात् निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानाद्य यस्मात् चतत्वाश्वस्य तद्धेतुव्यापारत्वे चात्यापत्ते। किञ्च फलाव्यभिचारित्वं किन्तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः। नाद्यः कारणस्य पूर्वभावितया [illegible]त्वात्। न द्वितीयः [illegible]-

नन्तर्थ्यं विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेरकरणत्वापत्तेः। आकस्मिकव्यापारवतस्तु तथात्वे कर्त्रादिष्वतिव्याप्तेः। अथ व्यवहितत्वाभावानन्तर्यं विवक्षितं तदापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेऽन्तरायसम्भवात् हस्ताद्यव्याप्तिः आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात् कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात्। व्यापारवतश्च फलाव्यभिचार इति किन्तद्व्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्य वा। नाद्यः हस्ताद्यकरणत्वापातात् अतएव न द्वितीयः यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च। अपूर्व्वाख्यार्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति। अथोच्यते यद्द्वारेव करोति तत् करणं यद्द्वारेव प्रमिमीते तत् प्रमाणं नैवम् आत्मधर्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्वप्रसङ्गात्। येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमिमीत इति चेन्न सुखादिप्रमितौ कारणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। चोमिति चेन्न अव्यापारतया प्रमाकरणेन तद्विशेषकारणाभावानुपपत्तेः। व्यापारवदपीति चेन्न

एवं हि व्यापारवत एव करणत्वं न स्यात् न हि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तरवत्तास्ति। अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं तत्र चास्त्येवेदं लक्षणं यस्य करणत्वमस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत् करणमुच्यत इति न पटमुद्दिश्य निपात्य च प्रक्षालयतः स्वकर्मैव हि करणं स्यात्। किञ्च किन्तस्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्यावश्यवक्तव्यत्वात् यदुक्तलक्षणवत्त्वमेव तत् स्यात् तदात्माश्रयापातः स्यात् स्वरूपमिति चेन्न स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात्, न हि चक्षुषा स्वरूपं श्रोत्रस्येति। किञ्चैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात् अतद्वतोऽप्यनुमानादेः प्रमाणत्वात्। नासौ प्रत्यक्षप्रमेति चेन्न नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते। ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतो व्यापारस्तदपि तत्कारकत्वमात्रतया तस्याव्यापारत्वमेव। नह्यनुमित्यादावप्यकरणकारीभवान् अभिमीत इति न तया साधारणकारणस्यापि निर्व्यापारत्व-

त्वात्। अथ यां प्रमां यद्वानेव जनयति तस्यां तत्कारणं नैवं कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात्। यज्जातिकामिति चेत् नैवं परोक्षत्वजातिकां प्रमां लिङ्गवानेव शब्दवानेव वा जनयतीति नियमाभावात् तस्या करणत्वप्रसङ्गात् साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयोजातिभेदा विवक्षिता इति चेन्न प्रत्येकमुपादानेऽन्याव्याप्तेः समुच्चयोपादाने सर्वाव्याप्तेः अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति। यदभावात् कर्तृकर्मणी क्रियां न जनयतः तत् करणं तेन तदभावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतः तत्प्रमाणमिति लक्षणमित्यपि न युक्तं किं प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः उतासती अपि। आद्ये अतीतानागतानुमानादिकरणाव्याप्तिः। नापि द्वितीयः प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्। यथा हि तत्र चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमातृप्रमेयोरप्यभावात् अन्यथा तयोः करणत्वमेव न स्यात्। एतेन सामान्यतोऽभिधानं प्रत्युक्तम् अन्याद्यिकर्तृसापेक्षे कर्तृके चाक्षदादि-

ज्ञाने अस्मदादिकर्तृकरणतापत्तेः। एवञ्च सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्था-समर्थना कृता न स्यात् येनैव रूपेण कर्तृत्वादिना तस्य प्रमाणत्वयस्तेनैव तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति। चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वमित्यपि न व्यापाराभावात् लिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापातात्। नच सविकल्पकव्यापारवतो निर्व्विकल्पकस्य तत्र प्रामाण्यं केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः। संस्कारादिपर्य्यन्तानुसरणे चानुमितेरजन्यत्वे प्रमाणाभावात् कार्य्यहेतोः कारकाव्यापारत्वात्। अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् नच लिङ्गमेव परामर्शव्यापारवत्तया करणमिति युक्तम् अनुमितानुमानादौ परामर्शस्यालिङ्गत्वेन तद्व्यापारत्वानुपपत्तेः। आमोत्यादिभिस्त्वयासीद्धूम इति प्रतीत्य तदा तत्र वह्निरयासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वात् धूमस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणताया दूरनिरस्तत्वात्। किञ्च नाकिञ्चित्करमेतया चरम-व्यापारत्वस्य चरमकारकव्यापारत्वासम्भवाद-

कार्यापेक्षया चरमव्यापारत्वस्य स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्व्वत्रासिद्धेः । कर्मापेक्षयेति चेन्न कर्तृधर्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । व्यापारवत्कर्मपेक्षाभिप्राये च कर्त्तरि स एव प्रसङ्गः । एकव्यापारवत्कर्मापेक्षया परापरकर्तृव्यापारस्य चरमभावित्वात् । यावद्व्यापारवत्कर्मपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात् आफलसिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात् । व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुत्वलक्षणक्षीणतापत्तेः । यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते चरमव्यापारमिष्टमिति चेन्न सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात् तदानन्तर्य्यासिद्धेस्तत्करणत्वापातात् । अनीश्वरपक्षे चाद्युपयोगादिभिरेव सव्यापारकर्म्मण्यपि प्रसङ्गात् छेद्यादे हि करणसंयोगादिभिरेव सव्यापारे कर्म्मण्यपि प्रसङ्गात् । छेद्यादे हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्ववच्छेदः हस्ताद्यव्याप्तेश्चेति । अनन्तरफलं करणमित्यपि न अविशेषितानन्तर्यस्य सर्व्वकारणसाधारण्यात् अव्यवहितानन्तर्य्यस्य

व्यापार्य्यपेक्षया यागाद्यव्यापनात्। व्यापारा-पेक्षस्य च हस्ताद्यव्यापनात् व्यापारपरम्परा-पेक्षस्य सर्व्वकारकव्यापनात्। किञ्च तत्कार्य्यो-यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्तदेन्द्रियकार्य्यो-लिङ्गपरामर्शोऽनुमिति क्रियाहेतुरितोन्द्रिय-करणिकानुमितिः प्राप्ता। अथ हेतोः सतः कार्य्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारस्तथा सत्यनुमित्य-हेतोरिन्द्रियस्य कुतः करणत्वं स्यादिति। नैवम्। किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रि-यस्य नियतपूर्व्वभावित्वमिति चेत् अस्ति तावत् पूर्व्वभावित्वं नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवतैव प्रतितव्यं केन-चिद्रूपेणेन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति अन्यथा लिङ्गे-न्द्रियादेः परस्परव्यभिचारादकरणकैव प्रमा स्यात्। मनःसंयोगादेरेव तथात्वे च प्रमा साधारण्यम् अपि चाक्षादेरकरणत्वापातः। यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषप्रयोजकत्वनियमदर्शनात् ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुप-गते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपपत्तिः। अथ

प्रमात्वे तत् प्रयोजकं नत्वनुमितित्वादाविति चेन्न निरुपाधित्वाविशेषेणोक्तार्थानाधिक्यात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेष त्यागानवकाशा-दिति अन्यथा व्यक्तेरकारणकत्वापत्तेः। अथा-न्यवास्तु यद्वा तद्वा करणं प्रमाविवक्षितजाति-विशेषव्यपदेशकं प्रमाणं चतस्रः खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नव्यपदेशभाजः। नच प्रमाता प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः प्रमाणानि तु यथा-यथं चतसृषु साधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यप-देशनिबन्धनानीति। मैवम्। विवक्षितपदं तावल्लक्षणे भगडालेख्यमिव पुरुषेच्छानाम-नियतविषयत्वात्। अर्थजत्वस्य च साक्षात्-कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयार्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात्। आप्तोक्तौ तु कर्त्तुरपि शाब्द-प्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् ओमित्यु-त्तरे च पूर्व्वमेवोक्तमिति विवक्षितजातिभेदोप-यिकत्वेन प्रमित्यसमवायिकारणविशेषकं प्रमाण-मित्यप्यत एव प्रत्युक्तमिति प्रमाकरणनिरुक्ति-दूषणानि।

एवं विशेषतोऽपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिव्याख्यानि तथा हि प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीत्याहुः। किमर्थमिदमुच्यते किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थम् उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये तद्विद्योपदर्शनमिदम् उत व्यवहारार्थम् उत प्रत्यक्षादि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् उताऽन्यत्किञ्चिदर्थमेव। तत्र नाद्यः। तथा हि किं सजातीये हि प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं रूपान्तरेण वा। नाद्यः तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वस्वीकारेणाव्यापकत्वात्। नापि द्वितीयः विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् अस्ति हि प्रमेयत्वादिना सर्व्वसाजात्यम्। अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वे न साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया संग्राह्याभावप्रसङ्गः लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम् न च लक्ष्यस्य स्वं सजातीयं प्रष्टार्थस्य भेदव्यवस्थितत्वादिति चेत् एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया

भिन्नात् व्यवच्छेद इत्येषोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुयोगिना वर्णितेन। यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतएव लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्येति। अस्तु वा विवक्षावैचित्र्यवशात् कथमपीदृशमभिधानं तथापि न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवोऽतिप्रसङ्गात्। नापि ज्ञातेन दुरवधारणत्वात् तथा हि न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविशेषणात् नापि कार्य्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः कार्य्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् तर्हि कार्य्यगतैकजात्यस्य पूर्व्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे ततएव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृतमनया पारम्पर्य्यं कुसृष्ट्या। तन्वेतावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यव्याप्तेरव्याप्तेर्वानुद्भावनात्। मैवम्। प्रथम-

भावितयावश्यानुष्ठेयतया च लघोरुपायात्साध्य-
सिद्धौ सम्भवन्त्याम्न्तरमभावितयावश्यानुष्ठेय-
त्वाभावेन च गुरूपाये प्रवर्त्तमानस्य तवैवेदं
दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपान्तरं प्रज्वाल्य
तमोनिरासाय यतमानस्येव पुंसः। न हि
तस्य दीपान्तरस्य कश्चिद्दीपदोषः किन्तु तथा-
कारी पुरुष एव पर्य्यनुयोज्यः सर्व्वसाधनसाधा-
रणोऽयं वा दोषो यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं
नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्व्वप्रमाणानां त-
स्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः सामान्य-
दोषादेवेदं दुष्टं लक्षणमिति। एतेन द्वितीयो-
ऽपि निरस्तः साक्षात्कारित्वावगममन्तरेण त-
दवगमानुपपत्तेः तदवगमाच्चास्य प्रतीतावन्यो-
न्याश्रयप्रसङ्गः। अस्तु वान्यदपि किञ्चिदिन्द्रि-
यजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव साक्षात्कारित्वा-
विनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां सन्नि-
हितप्रतिपत्तिकत्वात्। नच तदवश्यं व्यापकं
वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न
यत लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्रैन्द्रियजत्वस्य
प्रमाणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः

साक्षात्कारित्वावगमः यदा च क्वचित्तज्जातीय एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीय तथा साक्षात्कारित्वव्यापकतानवगतमपि लक्षणं तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन। अथ यत्रेन्द्रियजत्वे तल्लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्तत्प्रत्येतव्यं तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्वक तदनुमानकल्पनया। अथ तथा लिङ्गद्वयं तत् प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् इन्द्रियजत्वन्तु तथा स्यात् लक्षणमिति चेन्न साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन। नापि द्वितीयः स ह्येवं ब्रूमो यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजादि तत्प्रत्यक्षमिति व्यवहर्त्तव्यमिति। अयमप्यनुपपन्नो लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् साक्षात्कारित्वात्तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु व्यवहारनियमव्यवस्थितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् अतएव न चतुर्थः कल्पनागौरवदोषस्याधिकः। नापि पञ्चमः तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् एतेन भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजं प्रत्यक्षमित्यपि

निरस्तम्। किञ्च प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसंगृहीतस्य कियतः संग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं वक्तव्यं प्रमाणलक्षणेन च व्यभिचारिणोनिवृत्तिः प्रदर्श्यते तथा च सति यथाश्रुतमिदमलक्षणं व्यभिचार्य्यपि भासमानस्य सत्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते। अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणवाक्यं तताप्यसङ्गतिः तथा हि किं कियन्मात्रभासमानेन्द्रिययोगजत्वं विवक्षितम् उत यावद्भासमानेन्द्रिययोगजत्वम्। आद्ये व्यभिचार्य्यव्यवच्छेदः निर्विकल्पकासंग्रहश्च। नापि द्वितीयः विकल्पासहत्वात् तथा हि किम्भासमानता विशिष्टस्येन्द्रियसंयोगः उत भासमानोपलक्षितस्य। नाद्यः पूर्वं भासमानत्वाभावात् कारणस्य च पूर्व्वभावित्वात् द्वितीये लटोऽविवक्षितार्थत्वं विवक्षितार्थत्वं वा। नाद्यः तथा हि यावद्भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजमपि भवति घटोऽयमिति विज्ञानं न च तदात्मनि प्रत्यक्षम् आत्मनस्तदीयाविषयत्वात् प्रामाण्यस्य च विषयनिष्ठत्वात्। एवं प्रामाण्यं यस्य विषये तद्विषे-

घस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा पटादित्वे घटोऽयमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमतः किमुत्तरम् । नन्विदमुत्तरं घटविज्ञानं पटे न प्रत्यक्षम् । न हि तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षेणोत्पन्नमिति तत् किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षमेव कथमेवं स्यादात्मेन्द्रियसन्निकर्षाद्घटज्ञानस्योत्पादेऽप्यात्मनोऽनवभासमानत्वादिति चेन्न भासमानेत्यत्र लटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमाश्रित्येदं भवतोच्यत इति स्मर्त्तव्यम् । अस्ति ह्यात्मनोभासमानत्वं कदाचित् केनचिदन्यथा अप्रमेयत्वप्रसङ्गात् उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं न त्वन्यत्रापीति चेन्न स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स दोष स्तदवस्थः । अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारणतया तत्परित्यागेन लक्षणस्यान्यत्र सत्वादतिव्याप्तिः व्यक्त्यन्तरस्य लक्षणासमस्त एकव्यक्त्यभिहितलक्ष्यीभूतासाधारणरूपत्वाभावात् । व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव अलक्ष्ये न लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिरिति चेन्न यदेक न असाधारणरूपं लक्ष्यत्वेन निरूप्यते भवता

न तदन्यस्वरूपमतः कथं तदपि लक्ष्यमित्यपि शब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्छेत्तुं शक्यम्। यदपि साधारणं रूपम् एतद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवासाधारणीकृतं स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे दोषस्योक्तत्वात् स्वत्वस्य चानुगतस्य रूपस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। अन्य व्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः। नापि द्वितीयः पक्षः विकल्पासहत्वात् किं सम्प्रयोगापेक्षया वर्त्तमानत्वमथ यत् किञ्चिदपेक्षया। प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः। द्वितीये तु लटोऽविवक्षितार्थत्वमेव स्यात् व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयोरपि तदा भासमानत्वस्वीकारात्। इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितमतोऽविवक्षितार्थमिति चेन्न आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमस्ति। न हि पक्षः स यदा मनसा गृह्यते तदा नेन्द्रियसंयोगानन्तरं नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं किं नाम यदनन्तरं भासनोत्पत्तिरिति चेन्न तदनन्तरमपि भासनोत्पत्तेः। भासनान्तरं तत्र न त्विदं

भासनमिति चेन्न अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वात् लक्षणस्य। अथ मन्यसे यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तत् तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ नच दोष इति। नैवम्। यद्भासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् नात्मा तस्य विषयः तत् कथमेवं स्यादिति चेन्न न हि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं किन्तु सामान्यतो विषयस्येति तेनेदमभिहितं यदि तु तदीयतां विशेषणमुपादत्ते भवान् तदा यदि यच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः। यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदा अव्यापकत्वं प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् न हि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति अतएवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिन्यपि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः। यदिन्द्रिय सन्निकर्षोत्पन्नमिति विशेषणप्रक्षेपे यत्तच्छब्दार्थस्यासाधारण्यादव्याप्त्यापत्तेः। यदि तु यत्तच्छब्दार्थो-

ऽनुगतः स्यात् पुनरप्यन्वत्र घटोऽयमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत। अथात्मव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदा आत्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावात् घटज्ञानस्य च पटे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत। एतेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि प्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्तत्र प्रत्यक्षतया प्रमाणमित्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारणासाधारणार्थाभिधानविकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः अव्यभिचारिपदञ्च व्यर्थम्। न हि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नं संस्कारलक्षणा प्रत्यासत्ती रजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न पूर्व्वानुभूतरजततादात्म्यसंस्काराभावादुक्तदोषतादवस्थ्यात् गुरुमतानुसारेण सुतरां विशेषणवैयर्थ्यात्तेन व्यभिचारानङ्गीकारात्। रजतत्ववैशिष्ट्ये पुरोवर्त्तिनि तदभावात् तस्मिन्नेवांशेऽप्रामाण्यं न तु

रजतत्वमात्रे तस्यान्यत्र सत्त्वात् । अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते तदा साक्षात्कारिभ्रमेऽपि प्रसङ्गः अव्यभिचारित्वेन विशेषितं तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति चेन्न विकल्पासहत्वात् । किमवगतमिदं लक्षणं फलहेतुः अनवगतं वा । न तावच्चरमः तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात् तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मात्तदवगमः उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् यद्यन्यायात् कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् तस्य चान्यतएव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया साक्षात्कारित्वं बोधयति उत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः त्वद्वचन साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् नापि प्रथमः वादिनं प्रति भवत आप्तत्वासिद्धेः सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं स्यात् । अथ मन्यसे यः साक्षात्कारित्व

मन्यतो जानाति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानाति तं प्रति प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादिना तच्चानुमानभावे नैवानाप्तोपदेशतया। अतएव लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे यद्यथा श्राव-णादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न यत्प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न तत्साक्षात्कारिप्रमितिः यथानुमितिः तथाचैता स्तस्मात्तथा एतदनुमानप्रतिपादकञ्च वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना किन्तु व्याप्त्यादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं पूर्व्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादन द्वारेणेदानीमेव वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाश इति न प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः उत शब्दभेदः। आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टं तं व्यवहारं नाज्ञासीत्कथं साक्षात्कारिणि तस्य स्वकर्त्तव्यतां लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् नह्यविदिताग्निरनुमानादग्निसम्बन्धो बोधयितुं शक्यः। अथाज्ञासीत् तदा ज्ञात-

ज्ञापनवैयर्थ्याल्लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयो-जनम्। अथ सामान्यतो जानाति अस्ति कश्चि-द्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्येति विशेषतस्तु न जानाति तं प्रतीदमुच्यते न किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति उत व्यवहारविशेषस्य। आद्ये प्रकृतानुपयोगः व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् द्वितीये किं कृतोऽसौ व्यवहारस्य विशेष इति विकल्पित पक्षानुप्रवेशमन्तरेण न निस्तारः। एतेन सर्व्वस्यैव लक्ष्यस्य स्वीकारः परासनीयः। तथा हि "नाव्यापत्ता प्रमा मातार्वोतेऽर्थाः स्वीक्रि-योचिताः। तद्विय स्तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चि-कित्ततु। अथान्यः सविशेषश्चेत् तद्धीत्वं कैश्चि-दिष्यते। दत्तः साकारवादाय विष्टरः स्पष्ट-मेव तत्। अर्थादर्थास्तवो धर्मानानुमात्वादयो यथा। तद्धीत्वमपि तद्दत्त्यादित्यर्थोऽनर्थमावि-शेत्। सोऽपि वा धी विशेषः किं स्वीकार्य्य स्तद्धियं विना। एवञ्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः

व्यवहारयोः। उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशक्नीय योः। अनिर्व्वक्तव्यतावादपादमेवागतिस्तयोः।,,

नापि द्वितीयः। तथा हि अयमनुमानार्थः स्यात् श्रावणादि प्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः साक्षात्कारित्वादित्यादि सोऽपि न यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रात्साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते तर्हि शशविषाणजरगडदशादिशब्दप्रयोगोऽपि साक्षात्कारिणि कर्त्तव्य एवाविशेषात्। अथ जरगडदशादिशब्दाः सामान्यतोऽर्थवत्तया न प्रसिद्धाः क्वचिदप्यप्रयोगात् शशविषाणादि शब्दाश्चासद्विषया एवेति सिद्धाः प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामान्यतः सिद्धाः प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यस्ति विशेष इति चेत्। नैवम् एतेनापि विशेषेण चाक्षुपादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारिमात्रे प्रयोगप्रसङ्गः। साक्षात्कारित्वे सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो नत्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेष इति

चेत्। एवं तर्हि यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दयोगो नास्ति यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात् स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम्। एतेनानुमित्यादि व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्यमित्यप्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधानमपास्तं वेदितव्यं पूर्व्वप्रतिपन्नमेव वाच्यवाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मर्य्यत इति चेन्न अवगतमयस्य प्रत्यक्षशब्दादेव तत् स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् अवगतशब्दार्थसम्बन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्य्यते तदा लक्षण वाक्यगत पदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि तल्लक्षणमभिधानीयमविशेषादेवं तल्लक्षणवाक्येऽपीत्यपर्य्यवसानं स्यात्। ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत् तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात् किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे स हि शास्त्रस्य कर्त्तारमाप्तमेव मन्यते तस्मात् शिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्य-

मर्थं प्रतिपादयिष्यति गुरुणा गीयमानम्। य स्त्वया शास्त्रकारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थ इति। नैवं यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा प्रतिज्ञासाध्याद्येवाभिवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेः हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रे। अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र हेत्वाद्युपात्तं लक्षणवाक्यन्तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमिति मन्यसे तदाप्यनुपपन्नं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य। अस्ति समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादि। यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषय स्तर्हि प्रकृतिप्रत्ययविभागो न साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते लिङ्गं वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते तदज्ञानेऽपि पराजयो जायतएव। अथवास्तु व्याकरणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं बाधमपि भवच्छास्त्रस्य विषयः। तथापि न्यूनतरत्वमस्मिन् विषये भवदीयशास्त्रस्य बहूनि नामानि विवक्ते कोषान्तरवर्त्तिनी

कुतो न व्युत्पादितानि तानीति । अथास्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानामुपयोग स्तेषामनेन व्युत्पादनं न सर्व्वेषामित्युच्यते तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणव्युत्पादनमेवं तल्लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्य्यवसानमापतितं शास्त्रस्य तत्तल्लक्षणवाक्यप्रयोग एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयोगत्वात् । अथ नानालक्षणप्रणेतृणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दार्थ एव व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वादिति मन्यसे तथाप्यनुपपत्तिः अस्ति हि वादिनामर्थे वाच्यताद्योत्यताविवादः अस्ति च छिद्रादिपदानामर्थे कर्मकर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे विवादः अस्ति च भाव शब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे अस्ति चाधिकरणशब्दार्थस्य पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादौ । एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदार्थे जाग्रति विप्रतिपत्तय स्तल्लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि तदास्तामेकत्र विस्तराभिनिवेशः । किञ्च किं

।प्त्यात्क

चेन्न सविशेषत्वस्योपलब्धत्वात्वेऽनुमानादि-

व्याप्तिः विशेषणत्वे च यदि विशेषणदृष्टतायां विश्रान्तिस्तदाशेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षतच्छया क्षीणत्वेनाप्रत्यक्षतापातः यद्यविश्रान्तिस्तदा तादृशस्यैव व्याप्तिः ग्रहादनुमायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः। अथानुगमात्तत्र न तदनुमा तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तिश्च। यथा हि व्यक्तिं विना सामान्यस्य तथा तावत् तं विशेषं विना व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् यदि च प्रतीत्यपर्य्यवसानाभावात्पक्षधर्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे तदा प्रतीतापर्य्यवसानात्तद्बुद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात्। अप्रतिपद्यमानानन्तविशेष प्रकाशकल्पनाश्चैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पत्वात् श्रेयसितरा साक्षात्त्वव्यवहारान्यथानुपपत्तेः कल्पनाबीजस्य तावतापि चरितार्थत्वादिति कृत्वा तत् कल्पनादिनातएव विस्तरस्तत्र वक्ष्यते विशेषस्य यदि व्यवच्छेदस्तदा निर्व्विकल्पकाव्याप्तिः। यदि च विम्बव्यावृत्तस्वरूप प्रकाशात् सोऽपि तथा तदा दूरे सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः

तत्र जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः यदि तत्रापि प्रतिपक्षादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव तदानुमित्यादिव्याप्तिः। अथ इन्द्रियकरणकानुभूतित्वं तत्र साक्षात्कारिधीकरणस्येवेन्द्रियत्वेनान्यो ऽन्याश्रयत्वापत्तेरिति केचित् तत्र अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य भावत्व विशेषितस्येन्द्रियनिरुक्तौ सम्भवात् विना कार्य्यगतविशेषसिद्धिं किं प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान्। एतेन ज्ञातता काचिद्विलक्षणा तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् एकरूपाव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात्। नच ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः। नापि मेयजनितत्वमतिप्रसङ्गात्। स्वमेयजत्वे च स्वार्थव्यावृत्त्याननुगमात् पूर्व्वदोषानिवृत्तेश्च। अथ येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारीति तन्न प्रत्यक्षावगतेऽपीष्टे तन्नवादौ प्रमित्सादर्शनात्। अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तद्वाव स्तथात्वं तन्न तत्साक्षात्त्वानवगतौ

तद्विजातीयानवगतेः अविसम्वाद्यनुमादिविष-
यायां प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च। प्रत्यक्षावगतेऽपि
दहने रक्ताशोकस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्ने-
रनुमीयमानत्वादित्यप्येके। अज्ञायमानासाधा-
रण कारणकानुभवत्वं कारणविशेषणीकृत-
भावत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति चेन्न दीर्घादि-
प्रत्यक्षाव्यापनात् तत्रावधिप्रसृतेः प्रतीयमान-
स्यापेक्षणात्। नावधिस्तत्र ज्ञायमान स्तथा
अवधिज्ञानं तु स्यात् अतीतादाववधौ तथा-
प्रत्ययादिति चेत् तुल्यं लिङ्गे धूमादावपि धूम-
दर्शनात्तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्यनुमानात्
ज्ञानविशेषणतया ज्ञेयहेतुता तुल्यैवेति। असा-
धारणकारणगिरा करणमभिमतमिति चेन्न

लिङ्गस्य करणत्वासम्भावेन ज्ञायमानकरणक-
त्वाभावात्। लिङ्गज्ञानं तावत्कारणं यत्र स्व-
प्रकाशवादिनो मम ज्ञायमानमेव तत्रेति चेन्न
तस्यापि ज्ञायमानतया करणकोटिप्रवेशे
प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात्।
अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्जने चक्षु-

राद्यनुमित्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षा-व्यापनात् नियमेनेति चेन्न विधौ वैयर्थ्यात्। नियमेनेति निषेधस्य विशेषणे दैवागतेन्द्रिय-ज्ञानानन्तरजप्रत्यक्षसम्भवादसिद्धिः। विधौ कारणप्रविष्ट एवायं नियमो निरुच्यत इति चेन्न तथापि वैयर्थ्यादेव। अन्यथातिप्रसक्तेर-वैयर्थ्यमिति चेन्न तथाप्यतिप्रसक्तेरेव न हि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिर्हेतुः। अन्यथा-सिद्धेर्नेति चेन्न तुल्यत्वात्। किञ्च यत्र निषेधः तद्गतमैकरूप्यं निरूप्यमन्यथा किमादाय नि-यमो निरूप्य इति कार्य्यगतैकरूप्यमनभि-धाय न निस्तारः। विनापि च नियमपदप्र-वेशं कार्य्यगतैकरूप्यनिरूप्य न निस्तार एव न्यायमननं नात्र करणमिति हि यदि कार्य्य-व्यक्तिमभिसन्धाय तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्रा-करणत्वं दुरवधारणं ततस्तज्जातीये तज्जा-तीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं पतनीयमिति। अथाव्यवहितार्थप्रमात्वं तथात्वं तर्हि किम-पेक्ष्य व्यवधानं किं वेति वाच्यम् इन्द्रियमपेक्ष्य तदसन्निकर्षस्तदिति चेत् तर्हीन्द्रियसन्नि-

दृष्टप्रकाशत्वमिति कुटिलिकार्थः स चानुपपन्नः स्वविलोचनगोलकानुमानव्याप्तेः। ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति चेन्न सविकल्पकविशेषाव्यापनात्। एतेन विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं तदिति प्रत्युक्तं सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेदरूपविषयत्वात् तदवधिज्ञानजन्यत्वात् स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्यधीत्वं तत्। नच सप्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः प्रतियोगिनोऽपि विशिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात्। स्वप्रतियोगित्वेन विशेषणादिति चेन्न स्वपदेनैव क्षारीकृतत्वात् कार्य्यव्यक्त्यावजन्यताया दुरवधारणत्वाच्च। तत् जातीये तज्जातीयव्यभिचारशास्त्रग्रहे च कार्य्यैकजात्ये पूर्व्ववत्पतनमिति स्वकालावच्छिन्नार्थबोधकत्वं साक्षात्त्वमित्यपि न स्वार्थाविवेचनात्। कथञ्चानुमानादिव्यवच्छेदः तत्र व्याप्त्यादिप्रविष्टकालानियतार्थत्वं यद्यपि चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्यादौ स्वकालार्थत्वं तथापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयोजिकेति चेन्न कथमप्यस्तु तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सत्त्वा

वात्। नच यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः साजात्यं वैलक्षण्यञ्चस्यागतः सिद्धौ किमनेन नच तद्रूपेति वक्ष्यते। व्यवसायादिकमन्तरेणेति चेन्न तस्यैव समर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात्। यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते। यत्तु कश्चिदाह स्वप्रकाशनिषेधात् स्वप्रकाशावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासम्भव इति तदप्ययुक्तं वस्तुतो यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात्। वर्त्तमान प्रकाशस्त्येति निरुक्तिपर्य्यवसानात् वर्त्तमानार्थस्य च सर्व्वनिर्वचनीयत्वात्। तथा चोक्तम् "सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना।" तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम्।

षोढासन्निकर्षेतरायुक्तविषयनियमं ज्ञानं तथेति चेन्न दोषवशाज्ज्ञातसाक्षाद्बोधे तदसम्भवात्। प्रमासाक्षात्कारस्तावत्तथेति चेन्न साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्वक्तव्यत्वात्। अनिष्टश्चमबुद्धिमते षोढासन्निकर्षस्य प्रत्येकमिलिता विकल्पानुपपत्तेः साक्षात्त्वेः स्वरूपयोः स्वेन रूपेण वस्तुनो भानमिति चेन्न अनुमानादिव्याप-

नात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात्तदवच्छिन्न कालसम्बन्धबोधत्वं न त्वध्यक्ष इति चेन्न व्यभिचारात् यत्र लिङ्गादिभाव्यादिबोधकं तत्र तत् कालताव्यभिचारात्। एतेन यदि न लिङ्ग-कालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदा कूटव्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य द्वैविध्यात् सत्य-व्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ व्यक्तिकालावच्छिन्न व्यापकप्राप्त्या तावत्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्त-र्भावानिर्वाह्यमापद्येतेति निरस्तम्। भूतादि-व्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् तथापि चाग्न्यादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्परिहर-त्वस्योक्तत्वात्। अनुपस्थितप्रतीतिः साक्षाद्धी-रिति चेन्न विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्याप-नात्। करणानुपस्थितत्वं विवक्षितमिति चेन्न परकरणोपस्थितव्यापनात्। स्वकरणोपस्थित-त्वस्य च स्वमदक्षिनिर्निक्षिप्तत्वात्। व्याप्त्युप-स्थितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न व्याप्त्यादि प्रत्यक्षा-व्यापनात् चक्षिद्धत्वाच्च सर्वतोऽस्मिमानित्येव प्रतिज्ञानात् शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्

शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षत्वापादनात् । अव्यवहितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः । यदि द्रव्यविशेषान्तरव्यवस्थिति र्व्यवधिः तदानीमप्रत्यक्षविमुधियां साक्षात्त्वापत्तिः । अथ ज्ञापकज्ञानपूर्वसत्ताव्यवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेन्न धूमविशिष्टे वह्नि वैशिष्ट्यमिति [illegible]स्थितौ तथात्वे कार्य्यकारणभावविरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः स्वष्टत्तिः । साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे व्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात् । अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं तत्रानुभवत्वेन परापरभावानुपपत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् तन्न स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात् स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वारोपोपगमात् भावनाबलजस्य च क्वचिदालोकादिधर्मिकक्रियाद्याश्रयधर्मारोपत्वं शुक्तिरजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरेवं गन्तव्येति । इदन्तु स्यात् परमाण्वादि-

बुद्धावनुव्यवसीयमानायां परमाणुप्रतीत्यंशोऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः। अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्त्या वह्निरपि मानसप्रत्यक्ष एव न लैङ्गिक इति परेण सुवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमत्त्वं पश्यामीति कस्यानुभवो यदवलाऽत्तयाभ्युपेयं तज्ज्ञाततीति कलङ्कोऽयम्। यदि च साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ कस्याञ्चिदध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् न हि घटादिप्रत्यक्षत्वे विवदन्ते। क्वचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत् नैवम्। निरंशे वस्तुनि कः स्फुटावभासः यद्येकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः स ज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तत्जातिज्ञानादित्वेन विवादः साक्षात्त्वे त्विति विशेषो वाच्यः। दर्शनकृतो हि विवादो न साहचर्य्येण वाञ्छालात् किन्तु तत्त्वाभिमानादेव प्रत्यक्षार्थधर्मिकायाञ्चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्व सङ्करो दुर्वारः। परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा केवलन्तु साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न अस्यार्थस्य विनि-

गन्तव्यत्वापत्तेः। सार्व्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीश्वरस्य लिङ्गादिबह्वानप-रोक्षत्वेनापि विरोधः लिङ्गादिधीजन्यत्वमनु-मितित्वादौ प्रयोजकमिति चेत् साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिजत्वमिति साक्षादपि सा न स्यात्। व्यञ्जकोपाधिनियता च जाति-रिष्यते नच तदत्र उक्तप्रकारबाधात्। नच व्यञ्जकनियमानभ्युपगमत्वान्न तदत्रोपगम्यमिति वाच्यं किं मया दृष्टं तया किं वा केनचित्कथित-मिति संशयानुपपत्तेः। प्रागभूतायां स्मर्य्यमा-णायां तदुद्बोधे त्वमाते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वा-ग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात्। अथ ध-र्मस्य साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरस्तं तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमनुमत्य न निस्ता-रोऽस्ति भ्रान्तेरप्यभ्रान्तिपूर्व्वकत्वादिति चेन्न तत्रापि साक्षाद्ग्रहे क्वचित्तद्विवादो न स्यादि-त्यादिदोषसाम्यात्। अनुमानादिवेद्यत्वे च लि-ङ्गाद्यनुपपत्तेः क्व च व्याप्त्यादिग्रह इत्यादि-

दुरन्तपरम्परैव स्यात् सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति। लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षादिति चेन्न परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः तादृशी प्रमा तथेति चेन्न प्रत्यक्षभ्रमाव्याप्तेः। अनुमानादि व्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात्। तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकस्यादि परित्याय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्वस्य तत्रानुगतबुद्ध्याद्यन्तरापत्तेः व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्तापत्तिद्वारस्यैव कल्पत्वात् तत् तज्जनितत्वाभावो हि तेनैव रूपेणानुगत व्यवहारप्रत्यया वाढ्यान्न त्वन्येनापि तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात् "विधिभिः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकसमर्थिनः। नैव चेदपराहन्ति किमन्यापोह वादिना।," शब्दानु-

स्मृतीप्रमाकरणप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्व प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न क्षमते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम्। नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात्। द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम्। नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात् न हि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः। नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकसम्भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् न बह्वाश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणामिति चेन्न समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोपचारबीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते। असमुदायत्वे सतीत्यपि विवक्षितमिति चेन्न समुदायत्वविशिष्ट एवांशतः स्यात्ति इत्तिविरोध भयेनासमुदायत्वस्येष्टव्यत्वेन तादृगपि प्रसङ्गो दुर्वारः। ज्ञानस्यैवं विवक्षितमिति चेन्न विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव। एकेति च किमाश्रयस्याभेदो विवक्षितः उताभिन्नजातीयता उतैकोपाधिमत्ता उतैकसंख्यायोगिता उत व्याप्तिरन्यः-

दुरन्तपरम्परैव स्यात् सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति। लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षादिति चेन्न परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः तादृशी प्रमा तथेति चेन्न प्रत्यक्षभ्रमाव्याप्तेः। अनुमानादि व्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात्। तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकद्व्यादि परित्याय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्वव्यक्तव तत्रानुगतबुद्ध्याद्यन्तरापत्तेः व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्तापत्तिद्वारस्यैव कल्पत्वात् तत् तज्जनितत्वाभावो हि तेनैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्यया वाढ्यान्न त्वन्येनापि तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात् "विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकसमाश्रितः। नैव वेदपरोक्षेऽस्मिन्नन्यापोहवादिना।," शब्दानु-

स्वातोपमात्वप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्व प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न कथते स प्रष्टव्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम्। नाद्यः प्रत्येकं व्यभिचारात्। द्वितीये किं मिलितानां निषेधः उत निषेधानां मिलितत्वम्। नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभिचारात् न हि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः। नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकसम्भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् न वक्ष्याश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणामिति चेन्न समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोपचार बीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते। असमुदायत्वे सतीत्यपि विवक्षितमिति चेन्न समुदायत्वविशिष्ट एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोध भयेनासमुदायत्वविशेष्यत्वेन ताद्दृशि प्रसङ्गो दुर्वारः। ज्ञानत्वेवं विवक्षितमिति चेन्न विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव। एकेति च किमाश्रयस्य स्वभेदो विवक्षितः उताभिन्नजातीयता उतैकोपाभिमता उतैकसंख्यायोगिता, उत ज्ञाविरक्षः-

योगाभावः। आद्ये तद्विशिष्टव्यापकतादोष-व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् धर्मिणा च लक्षणविशेषणे अलक्ष्यधर्मत्वं लक्षणस्य स्यात् स्वस्यैव स्वधर्मत्वानुपपत्तेः। आश्रयाभेदोप-लक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः द्वितीये तदेवाभिन्न-जातीयत्वं लक्षणमस्तु अवश्यन्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात्। न तृतीयः परोक्षप्रमिति-त्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात्। नापि चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात् भावे वानुमित्यादिव्यक्तीनां तयाणामप्य-भावाना मेकत्वसंख्यासामानाधिकरण्यसम्भ-वात्। मिलितानामप्येकसमुदायापेक्षया तथा-त्वात्। नापि पञ्चमः वैशेषिकमतानुसारे-णानुमित्यादिष्वयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात्। अतदनुसारेण प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसंख्या-योगात् तथापि नैकस्यां प्रत्यक्ष व्यक्तौ द्व्यादि-परिसमाप्तिः। द्व्यादिसंख्यापरिसमाप्त्यभावस्य तदभाव शब्देन विवक्षित इति चेन्न का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ नास्तीत्युच्यते। न-नैव इत्तिर्द्व्यादेः परिसमाप्तिः सैकस्यां व्यक्तौ

नास्तीति चेन्न एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्परि-समाप्तिः स्यात् नहि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्य-स्यैकत्वाभावप्रसङ्गात् । अत एकत्वसंख्यावत्या-मेव व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्यविशेष एव । एकव्यक्तिगता एकत्वसंख्याव्यक्तिर्नान्यत्रेति चेन्न सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात् अननुगत-त्वापत्तेश्च । सत्तैव जातिरूपा एकत्वन्तु प्रति-व्यक्तिभिन्नं गुणपदार्थ इति चेत् नूनं वैशेषिकै-र्विप्रलब्धोऽसि कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनु-भवव्यवहार विशेषमपश्यन्नपि कानिचित्कानि-चिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । सत्त्वैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न साम्यात् जातिपरापरत्वधौव्यस्य न क्वाप्येकन्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । क्व तथेति चेन्न शैलेऽनलस्यानु-मायां क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंश इत्यनिश्चय-वदोषत्वात् नत्वन्यत्तु मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन द्वित्वादि यत्र न समा-प्यते अभिहिताभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । नैवम् । अनुमित्यादित्रयेऽपि न त्रित्वं परिस-माप्तम् एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः । अन्या

सा त्रित्वव्यक्ति र्यान्यत्रेति चेन्न त्रित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये समाप्त्यभावात्। काचिदपि त्रित्वव्यक्ति र्यत्र न समाप्यत इति चेन्न अव्यापकत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य च त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्थितेन भवताभ्युपगम्यत्वात्। अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्त्यं स्त्रिस्रो न स्युः तदेव चिरभिधीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते। किञ्च तथापि सएवातिव्यापकतादोषः त्रित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वभिहितमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यति व्याप्तिरुक्ता तद्व्यावर्त्तनाय भवताभिधीयते काचिदपि त्रित्वव्यक्ति र्यत्र न समाप्यत इति। न चैवमुक्ते सातिव्याप्तिर्निवर्त्तते तत्राप्युक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात्। न हि त्रित्वावच्छिन्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते त्रित्वलक्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्त्यन्तरं भवदप्याश्रयान्तरमादाय वर्त्तते न तु यत्रैव परिसमाप्यते यत्र चोक्तमुपाधिभूतं त्रित्वं त्रिषु यदि त्रित्वसमाप्तिर्धर्मिषु इष्यते तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मि-

माले लक्षणव्यावृत्तिः सिद्ध्येत् न तु नित्वविशिष्टे धर्मिणि तस्मादतिव्यापकं वद्भवस्थमेव। अभावत्रयञ्च नित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदितताम्युपगतवति विशिष्टे धर्मिणि वर्त्तते नत्वविशिष्टे प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात्। अथ मन्यसे तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यवच्छेदः नह्यभावत्रयवत् नित्वविशेषणमाश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु धर्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चेतद्द्वयमस्ति तत्प्रत्यक्षमिति हि ब्रूम इति न भवतापि भिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम्। तथा हि यदि प्रमितित्वस्य क्वाचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्व्वा प्रमितिः स्यात् न वा काचिदपि। "सर्व्वत्र सत्तासत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया। नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः।" तन्नियामकाश्रये विशेषणीभूतं वा वक्तव्यम् उपलक्षणीभूतं वा। आद्ये यदेव प्रमितित्वस्याश्रयविशेषणं तदेव यद्य-

भाववत्त्वयस्यापि तदा लित्वावच्छिन्नेऽनुमित्यादाव-भाववत्त्वयस्य दर्शितत्वात्तन्न च प्रमितित्वेनापि लित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः। अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्य-धर्मावच्छिन्ने चाभाववत्त्वयसम्बन्धः तदा नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैक धर्मविशिष्टाश्रयत्व-लक्षणमेकाश्रयत्वं विशिष्टे धर्मिण्याश्रितो धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभाव-त्वयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादि त्वयेपि प्रसङ्ग-स्तदवस्थः। नापि द्वितीयः उक्तलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्मेण योऽसावुपलक्षितोधर्मो स एव खलु लित्वविशिष्टोपि विशेषणवतापि याव-द्विशेष्यवस्तुनोविशेष्यवस्त्वात्मकत्वात्। यथा द-ण्ड्यपि पुरुषः पुरुष एव एवञ्च सत्युपलक्षि-तादनन्यभूते लित्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमि-तित्वमाश्रितं नियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्या-भेदव्यवस्थिततया तस्याव्यवच्छिन्नत्वात्। तथा चातिव्याप्तिर्दुर्व्यपायिता तथाप्युपलक्षकेण लित्वविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मो किन्तु स्वरूपेणेति चेन्न उक्तमेव यदेव तदुपलक्षितं

तदेव विशिष्टमपि तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितमिति चेत् सोपलक्षि अवि- शिष्टेनापि तन्नोपलक्षितःमेव अन्यथा प्रकृतेपि वैयधिकरण्यापत्तिः। तदास्तामुल्लसत् पल्लव- वचनविलसितेनेति। तदेवं लक्षणान्तरेऽपि प्रतितादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः। "एतदेव परास्यस्य भट्टैरिदमुदाहृतम्। लक्षणस्याभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते।" अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युप- पद्यमानमेवेति।

अनुमानमपि किमुच्यते। करणपक्षे लिङ्ग- परामर्शोऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं व्या- प्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेन्न संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र इहापि व्यापकं तत्परामर्शातिप्रसङ्गात् अतएव न तस्य वर्त्तमानस्यातत्कालेऽप्युप- लक्षणत्वात्। विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं धर्मिणा नाशवदप्रष्टर(?)ापत्तेः पक्षधर्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशञ्च वैयधिक- रण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेन्न पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षण-

व्याप्तिलोपापत्तेः। तथापि विशेष्यमादाय साध्यैवेति चेन्न साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्य-पर्य्यवसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्युपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनैष्टव्या। सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशिनी सा। मोक्षमार्गे हि "आगमेनानुमानेन ध्यानात्प्रत्यक्षणेन च। त्रेधात्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वार्थमिष्यत इति।" एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता। व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्वरूपेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा। नाद्यः अगृहीतव्याप्तेरपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः व्याप्तुरखिलः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्याश्रितताया अवश्यवक्तव्यत्वात्। अतएव द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निरस्ते आरोपावच्छिन्नतयाप्यापत्तेः। गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभयग्रहणे द्वावेतौ व्याप्यव्यापकाविति परामर्श-

स्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । नच तदनुमानमेव असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य हेतोः सिद्धसाधनवद् पक्षधर्मत्वात् । स्वार्थानुमाने नायं दोष इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणोपपन्नत्वा साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः । अव्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न व्याप्यविषयत्वाभावप्रसङ्गात् । व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकग्रहणं तथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् विशेषतोऽव्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्न अग्निधूमौ व्याप्ताविव्याप्तोपदेशात्पूर्वं भूयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्य्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशात् वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात् न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् । किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न विचाराद्वाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानात्मकव्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् । विशेषतो व्याप-

विषयत्वे सतीति चेन्न अव्यापकत्वप्रसङ्गात्। एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात्सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। किञ्च धूमवत्त्वादेर्यदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानीं वाग्निमत्त्वं पर्व्वतादेः नाद्यः तदानीमिवान्यदाप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात्। न द्वितीयः तदानीमग्निसत्तया व्याप्तत्वानवगमात्। तद्वेति धूमकालोपेक्षित इति चेन्न क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात्। तद्गतधूमकालोपेक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषापत्तिः हेतोः पक्षधर्मतयापर्व्वतादिधर्मः साध्यो माभूत्ततस्तदस्तु कालान्तरे किं न स्यात्। तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पश्चान्निष्कम्पं प्रवर्त्तते। धूमकालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्त्तते तद्धूमकालश्चेदंशतः स्ववृत्तिः।

कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम्। अविनाभाव इति चेन्न किमेकस्याव्यतिरेकोऽपरस्य भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेके-

ऽपरस्य व्यतिरेकः। यद्वाद्यस्तदा व्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्तं स्यात् एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरन्वयो व्याप्तिः स्यात्। न काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्व्वत्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत्। किमिदं सार्व्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्व्वासु तत् जातीयव्यक्तिषु विद्यमानतेति चेत्। नैवं सर्वतज्जातीयव्यक्त्यपरिज्ञाने शक्यावधारणा। न च सर्व्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्रमितिकरणासम्भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते। यदनभ्युपगमे पराङ्कमुद्दिश्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिति वाचस्पतिरुपालम्भमवादीदिति चेत्। नैवम्। सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्व्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे प्रमेयत्वादिव्याप्तिं गृह्णतः सार्व्वज्ञ्यप्रसङ्गात् क्वचिदप्यज्ञानं ते न स्यादिति च सार्व्वज्ञ्यापादनमिति न प्रकृत्यापि प्रमेयतया सर्व्वं तदा ज्ञातमेव न तु रूपान्तरेणेति चेन्न यदि रूपान्तरेण तत् प्रमेय

तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत् येन तु रूपेणास्ति तेन सर्व्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः। तथात्व-स्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः ततः श्रद्दध्महे। स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्म्मिणामेकत्वमेव अतः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत् सर्व्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनः सार्व्वज्ञम्। नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्म्मितया ग्राह्यमेवेति यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति। तस्मात् "एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्व्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति।" तत्त्वत स्तादृप्येण एकीभूता इति। तदेतदपि नोपपन्नं नानैकमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः। अथ रूपान्तरेण नानात्वम् प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थिता न व्याघातः स्यात् तर्हि

प्रमेयत्वाद्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य ह्यस्य ग्रहणात् सार्वज्ञ्यापत्तिस्तादवस्थ्यैवेति । किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीय विशेषग्रहणे तासु सर्व्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे किं प्रमाणम् । सर्व्वव्यक्तिवत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत्तर्हि क्वचिदेवमवधारितस्य यद्यभिचारो दृश्यते तन्न स्यात् इन्द्रियेण तत्र सम्बन्धस्य प्रमितत्वात् । भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिश्च पश्चाद्बाधादिति चेन्न सामग्र्यभेदे काचिद्भ्रान्तिः काचिदभ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेः दोषादोषवैचित्र्यविवेचनस्य च दुष्करत्वात् । कार्य्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽप्युन्नेय इति चेत् उन्नीयताम् स एव तु कीदृगुन्नेय इति वाच्यं न तावत्सार्व्वत्रिकसम्बन्धभावाभावात्मकस्तदानीं भाविनां सम्बन्धानामसत्त्वेनाकरणत्वात् । सामान्यतश्च तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्व्वं सर्व्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणं क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुत्पादात् । किमेतावता अन्य एव तर्हि कार्य्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यत इति

चेत्। स किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणा-
न्तरमेव वा कल्पनीय इति वाच्यम्। नाद्यः
इन्द्रियस्य भाविभूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्प-
नायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्या-
पारस्यापि विचारयतः पूर्व्वप्रतीतसम्बन्धधर्म्मि
द्वयस्य व्याप्तग्रवधारादर्शनात्। तत्रापि मनो-
ऽस्तीन्द्रियमिति चेत् अस्तु तस्मिन् कार्य्ये म-
नसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः। अवश्य परि-
कल्पनीयेनान्येनैव सर्व्वानुपपत्त्युपशान्तेः का-
रणत्वमात्रं चक्षुरादिजज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात्
चक्षुरादिवत्करणम् अन्यदेव तत्कल्पनीयमिति
सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत। अ-
न्यथा चाक्षुषादि प्रतीतावपि चक्षुरादेः कर-
णत्वं न स्यात्। शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव
तत्र सुखादिप्रतीतिवत्करणं चक्षुरादयस्तु
सहकारिमात्रम्। नापि द्वितीयः इन्द्रिया-
न्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा। नापि
विना भाव एव एकस्य व्यतिरेकेणापरस्या-
व्यतिरेक स्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः
पक्षः। एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थि-

वत्वव्यतिरेकश्च क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत। सार्व्वत्रिकं व्यतिरेकयौगपद्यं विवक्षितं न तु क्वाचित्कम् अतएवोच्यते। अविनाभावनियम इति चेन्न सार्व्वत्रिकान्वयावधारणनिगमन्यायेन सार्व्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् शक्यत्वेवान्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया। यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयोव्याप्तिरिति केचित् तन्न यत्तु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात्। आद्ये न तावदिन्द्रियं तदसम्भवात् अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात् नाप्यनुमानम् अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिः अनुमानव्यतिरेकात् व्यतिरेके तु यदि लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा ततएव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन। अनेवम्भावे च तयोः किमायातम्। अस्तु वा कथमपि तावदर्थापत्तिर्बाधिका तथापि कोऽदृगभ्युपगम इति प्रष्टव्यं किं विपक्षवृत्तिबाधकसमीचीनो यत्र क्वचिदन्वयोव्याप्तिः उत तत्सहितः सार्व्वत्रिको-

ऽन्वयः उत किन्नोविशेषगवेषणेन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयोव्याप्तिः उत सार्व्वत्रिकान्वयः स च विपक्षे बाधकादवगम्यते। नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः तथा हि किं विपक्षे इष्टो बाधकं सर्व्वव्यक्तिविषयम् उत सामान्यविषयम्। आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्तनीयं तत्राव-श्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूतयार्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः श्रान्तमनुमानव्यसनेन। द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेऽपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरितार्थत्वं धूमवत्त्वमात्र-मग्निमत्त्वमात्रव्यतिरेकीत्येवं रूपो हि सामान्यतोविपक्षपक्षः तत्र च बाधकं तयोरविरोधे पर्य्यवस्यति। अविरोधश्च क्वचित्साहित्याद्भवत्येवेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवं भूतव्याप्तत्वप्रसङ्गः। नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात्। सार्वत्रिकोन्वय इत्येवोच्यताम्। न च सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम्। नापि तृतीयः बाधकस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात्। नापि चतुर्थः तथा हि यद्धूमवत् तदग्निमदित्यत्रेदमन्वयस्य सार्व्वत्रिकत्वं वाच्यं

वाच्यं तत्सर्व्वासां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा पक्ष-स्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्राक् गृहीतं स्म-र्य्यतएवेति गतमनुमानम्। सामान्यतोऽग्नि-मत्त्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत इति चेन्न विशेषत इति किमग्निमत्त्वस्य वि-शेषो व्यक्तिरूपो विवक्षितः उत कालदेशादि-सम्बन्धस्तस्य। नाद्यः सर्व्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात्। नापि द्वितीयः अग्निमद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्वि-शेषस्य चक्षुरादिभिरेव पर्व्वतत्वादिदेशकाल-विशेषादिमत्तया परिच्छेदात्। यथा प्राक् प्रत्य-याहितसंस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः परि-च्छिद्यमानेदानीं भावदेशविशेषावस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गीक्रियते। तथैवात्राप्यस्तु कृतमनुमानेन। नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे शक्यं वक्तुं तस्य नियतविषयत्वे-नैतादृशे विषयेऽनुदयात्। नापि शब्दः आप्त-स्योपदेष्टुरभावे व्याप्तेरनवगमप्रसङ्गात्। अभा-वस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न

घटते एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति । तन्न न तथा हि क्वचिद्व्यभिचारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्त्तते सर्व्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा । नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः सर्व्वत्र योग्यानुपलम्भो वा अनुपलम्भमात्रं वा वाच्यम् । नाद्यः सर्व्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् । तत्र वज्र एव व्यभिचार इति चेन्न तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् । तद्दर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्रापि नियामकादर्शनात् । नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनभ्युपगमे स्वलक्षणविरहेण तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूषे न मन्यसिदं वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमो-

ऽस्मिं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सचायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः। तदेवस्त्वाशङ्कते यस्मिन्नाशङ्क्य माने स्वक्रियाव्याघातायोदोषा जावतरन्तीति लोकमर्य्यादा एवं सर्व्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधको-ऽभिधेय इति। मैवम्। किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतुफलभाव एव न भविष्यति। एवन्तु शङ्कितव्यम् अस्मिं विहायान्यस्मादपि हेतो-रयमुदेष्यतीति। न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति क्वचिदिन्द्रिय-जन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैक-जात्यवत्तदुपपत्तेः। तत्रेन्द्रियादीनामवान्तर-सामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्व-परिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेऽपि वह्नेर्विशेष एव प्रयोजक-त्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात्। न दृश्यो तावद्‌स्मिन्प्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्यापाततो हेत्वन्तर-प्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्प्य-

त्वादुपपत्तेः । यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पिष्यत इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् । अस्त्यामत्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादितीच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्जेरन् । यदित्वदृष्टविशेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजाति र्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् दृष्टे व्यभिचारे मुक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्क्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या त्वयं स्वीकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वबाह्यशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न धूमवद्वह्नेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् । सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः । साधारण-

धर्मदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायास्तानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघतसाम्यमिति चेन्न तद्धि न तावत् आहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्तत्वात्। तस्माद्यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्कोद्वा यदि प्रथमः शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात् शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति

चेन्न व्याघातसत्ताकाले तदवलम्बया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता तस्याः शंकाया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यं मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति। विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ। ननु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे तत्प्रतिधर्म्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया कास्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं माभूत्। यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तेः। अनादिसिद्ध-

व्याप्तिकाले तर्को इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात्। यापि यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यं शक्यत एव तर्काभासादप्यतोऽपि व्याघात उपनेतुम्। अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्यमनवस्थैव। "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा। त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि। व्याघातो यदि शङ्कास्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः।," अव्यभिचारस्यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्येत इत्याञ्जः।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनः उता-

न्यस्य। न चरमः वैपरीत्यापत्तेः। आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः अथ सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः उतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः। आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः। न द्वितीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अत एव न तृतीयः। नापि चतुर्थः व्याप्त्यनिरुक्त्या व्याप्यत्वनिरुक्तेः। सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरानुमानाय नियामकायोगात्। नापि पञ्चमः न प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यमकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाजनितत्वात्। सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात्। सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। नापि षष्ठः पक्षः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। एवमेव विकल्पार्थे

चरमविकल्पः सर्व्वोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्का-
भयादिति ।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः ।
स प्रष्टव्यः कोऽयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्वमनौ-
पाधिकत्वम् उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धन [illegible] । अयञ्च "एकसाध्याविनाभावे
मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी
स उपाधि र्यदत्ययः ।" इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य
यदत्ययः स उपाधिरिति योज्यमानस्य पर्य्यव-
सितोऽर्थः । तद्रूपभूता हि व्याप्ति र्जपाकुसुम-
रक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते च कास्त्यु-
पाधिरसावुच्यते तदिदमाहुः । "अन्ये पर-
प्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । तैर्दृष्टैरपि
नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ।" स चोपाधि-
र्निश्चित इवाशङ्कितश्च यदिदमुच्यते । "याव-
च्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते । विपक्षस्य
कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम्," इति चेन्न
साध्यव्यापके पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तद्यलि-
ङ्गिक इत्यपीति चेन्न बाधोन्नीतस्य तस्या-
व्यापनात् अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धित्वे बाधा-

सिद्धेः। यदाह बाधेन सोपाधिकत्वं नीयते अ-न्येन वेति न कश्चिद्विशेषः। एतदर्थमपि विशे-षणीयमिति चेन्न तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्याप्त्यनवधारणे न शक्यावधारणम् एवं साध्यव्यापक इत्यपि। अथ मन्यसे अदृष्ट-व्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं विवक्षितं त्या व्यभिचारिसाध्यव्याप्यापातताऽदृष्टव्यभिचार-साध्यत्वसम्भवात् तत्राप्युपाधित्वापत्तेः। न दृ-श्यत इति च निरूपयितुमशक्यम्। व्याप्ति-ग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तदव्यभिचारः कथमवधार्य्यः साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न व्याप्त्यनवगमे व्यापकार्थानवगमात्। सम्भावितव्यापकभावोव्यापकोऽपेक्षित इति चेन्न व्यापकस्यानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भावनापि स्यात्। अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमर्हत्वस्य विवक्षित-त्वात् न कथं ह्यनगन्तव्यमिदमेव साधयितु-मर्हमिदं नेति व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्य-त्वात्। नच साधनाव्यापकत्वं संत्येन निवेशितुं शक्यम्। स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाका-

द्याहारपरिणतिपरम्परायाः मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात्। यथोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम् अन्यत्र शङ्कितोपाधित्वं मैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया श्यामत्वमित्यत्र नियामकाभावादिति चेन्न मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छङ्काया अपि छेत्तुं शक्यत्वात्। तत्रापि तत्तत्सामग्र्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्याः तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्त्तुं शक्यत्वात्। अनवस्थैवं स्यादिति चेन्न उपाध्युपन्यास एव कुतोऽनवस्था न स्यात् साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात्। एवञ्च साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयं श्यामत्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्यादेः तस्मिन् साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत इति चेत् मैवं प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात्। अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्ये अदृष्टजन्यत्वम् अदृष्ट-

अन्यत्वे च सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यादेवं बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्व्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्व्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वेऽपीन्धनजन्यतेजोवत्त्वं तस्मिन् वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यादि विश्वमनुमानव्याकुली स्यात्। अतएव ... साधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम्। यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्त्तुं शक्यत्वात्। तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्यास्यतीति चेत्। एवं ब्रुवाणो नियतमर्जुपो: परं मन्दमन्दत्वं न प्रतिपत्त्वं तथा हि स्वीकृतनिश्चितोपाधिभाव स्याशंकितोपाधिकत्वमपि तदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितलज्जात्। नच क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छंका युक्ता यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तत्रैव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्यभावे ... प्रयोजकीक्रियमाणेन ...

साधयितुं शक्यत्वात्। नच यद्देकलैकजातीय-मैन्द्रियकं तदन्यलैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्शनात् जठरानलादि साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति च शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं न व्याप्नोतीत्यव्यापकतादोषः। न हि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात्। अस्तु वा कथमपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति इन्द्रनीलशिलादिश्यामत्वस्याहारजन्यत्वात्। शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्यामत्वेन व्याप्तिः। हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिद्ध्यति न व्याप्त्या अन्यथा पुरुषपदस्य व्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात्। परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात्। नच साध्यसाधनसम्बन्धादृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तैजसादित्वे, साध्ये मूदुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम्।

साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारे शङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात्। अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव। न हि प्रयोजनमात्राद्विशेषणमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति। अन्यथा शरीरजन्यत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यर्थमसिद्धौ पर्यवस्येदिति। किञ्च आभासे व्यतिरेकिणि पक्षधर्म्महेतौ जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यवस्थाप्यं तस्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिनाव्याप्तमिष्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्ध्याप्तेः। अतिरेकव्याप्तावुपाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्यउपाधिरवश्यं मन्तव्योऽन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तिरित्युपाधेर्व्यतिरेक व्याप्तत्वस्यावश्याभ्युपगम्यतया उपाधेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिर्व्यतिरेकस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः। असमव्याप्तकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाव-

वैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तेरिति। नच दोषा-न्तरमेव तर्हि वाच्यमिति वाच्यं हेतोः पक्ष-धर्म्मत्वस्थिता व्याप्तिरित्यर्थं त्वयोपाध्यपगमध्रौ-व्यात्। भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्स्वरू-पानुमितिप्रभावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्ति-र्दृष्टव्या ततश्चात्माश्रयः। तद्भेदे वानगुगमा-विनिगमौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्म्मते अनु-मितिं भावयत इति वदन्ति।

तत्र केयं पक्षधर्म्मता। पक्षाश्रिततेति चेन्न नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्व-प्रसङ्गात् विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरू-पातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रित-त्वायोगात्। कश्चायं पक्षोनाम यद्धर्म्मत्वं पक्ष-धर्म्मत्वं सिषाधयिषितधर्म्मधर्म्मीति चेन्न सिषा-धयिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रति-पित्सा वा। आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः। द्वितीये वासुरभिगन्धानुमेयकुसुमितरमविषय स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः। न चानवधारित-धर्म्मधर्म्मी पक्षः हेतुमत्तयाप्यनवधारणेऽनु-मानोदयनिदानभावासम्भवात्। अवधारणे

वानवधारितधर्म्मित्वानुपपत्तेः। न चानवधारितहेतुविषयधर्माधर्मीपक्षः। तथा हि केनानवधारितधर्मी न तावदनुमानप्रयोक्ता स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात्। प्रतिवादिनेति चेन्न प्रतिवादिविदितेऽप्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात्। तथानवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरं वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा। न तावदाद्यः अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मानवधारणात् धूमं प्रति पर्व्वतस्य पक्षधर्म्मित्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात् तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात् असाधारणाविवक्षायाञ्चाननुगमात् इतरेतराश्रय दोषाच्च। पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्षधर्मत्वस्य हेतुत्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात् विरुद्धहेतौ च पक्षत्वासत्त्वप्रसङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात्। एतेन सन्दिग्धसाध्ये-

धर्माधर्मौ पक्षः साध्यत्वञ्च स्वपरार्थानुमान-साधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् प्र-तीतिव्याप्तिबलेन सामान्यतोव्यापकावगाहन-प्रवृत्तं विशेषमादाय परं पर्य्यवसाययि व्याप्यसामर्थ्यं सेति चेन्न तस्याः सामान्यविष-याया अनुपपत्तेरसिद्धेः व्याप्तिवत्सम्भवात् अ-नुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिकविषया-काङ्क्षित्वे विरम्य व्यापारापत्तेः मानान्तरत्वा-पत्तेर्व्वा। विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽति-प्रसङ्गात्। पक्षधर्मतया च यदि साध्यव्यक्ति-भेदः सिध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्य न पुंशब्दात् पुरुषानुमायी प्रत्यक्षेण पुरुषद्वय-दर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात्। प्राग्विशेषादर्श-नात्तथा स्यादिति चेन्न पश्चात्तन तद्दर्शितान्न संशयीतेति।

) उपमानमपि किमुच्यते। सादृश्यज्ञान-मुपमानमित्येके तन्न स्मृतावपि प्रसङ्गात्। अनुभव इत्यभिधाने च सदृशाविभावितोन्द्रिय-जेऽपि प्रसङ्गात्। सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तत्त्वा-

पत्तेः। एवमाप्तोक्तिजेऽपि। किञ्चोपमिति-लक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्यात्। नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः। सदृशे चोपमेयव्यवहारेऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमितिः सेति चेन्न अक्षादिकरणसम्भवे तदुदाहरणमङ्गेः। नापि द्वितीयः सादृश्य-ज्ञानस्य सर्व्वस्यासम्भवात् प्रमाणान्तरवत्प्रमा-णान्तरव्यापारफलजनकतायां दर्शयितुमशक्य-त्वात्। नच सादृश्यमनुगतमस्ति मुखसादृश्यस्य हस्तसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात्। नच सा-दृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः। तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्यत्वादौ सादृश्य-रूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावोऽनभ्युपगमे वाननुगमः। तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वान्यत्रापि तथापत्तेः। किञ्च वैधर्म्यप्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात्। एवमेवाभ्युपगमे च परि-गणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति। अप्र-तीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिः

रुपमानमित्यपि न आप्तवाक्यादपि तथा प्रमितेः । यत्र तद्व्यापारोनास्तीति चेन्न सचायञ्च अभिन्नाविितिवत् सचायञ्च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैवैन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्पृक्तस्येति चेन्न प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि च गौ गवयेन सदृशी गोत्वादियमित्येत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजापीति चेन्न नन्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्पत्तौ सतीत्युक्तं स्यात् । तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थञ्च । नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् तेन सादृश्येतत्सादृश्यस्यानेन सादृश्यं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् । अन्यथा अल्पयाप्रत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीते अस्मात् स दीर्घ इति चान्यथा वातमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापीयमर्थापत्तिरनुमानेऽवान्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीकर्त्तव्या वा । एतेनाप्रतीतगवयगतान्तरसामान्यस्योदृष्टान्तानुमाना-

सम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरिति-मितिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम्। तथैतत्सादृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धेरिति। अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपि न अस्मृतसङ्गतेरेवम्भूतोपमित्यव्यापनात्। अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमिति चेन्न अनुभूतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात्। अस्मर्य्यमाणा इति चेन्न कदाचिदस्मर्य्यमाणतायास्तत्रापि सम्भवात् सर्व्वदा अस्मर्य्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात्। उपमितिप्राक्काल इति चेत्यादेवैतद्यद्युपमितिर्लक्षिता स्यात् तदर्थमेव तु क्रन्दनमिदम्भवतः। किञ्च सर्व्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यज्ञेऽपि सम्भवात् उपमानेति च पर्व्वनिरस्तम्। यस्याः प्रमितेर्येन प्रमाणेति चाभिधाने अनुगतरूपाभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणेऽननुगत्यापत्तेः। संज्ञेत्यप्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने सञ्चरति दृश्यत इति श्रुतवाक्यस्य काननपदादिविदितसङ्गते गवयपदाविदितसङ्गते·

ष्टासंज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिकालायासीदृशप्र-
तिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात्। विनापि
वा प्रायः शब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्र-
सङ्गः। तत्र काननसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणे-
ऽप्यन्यत्रैव पदान्तरसमभिव्याहारोत्थाया अन्य-
थानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् न तूपमानस्य। उप-
मेयसंज्ञासमभिव्याहृतेतिविशेषणे च पूर्व्वक
एव निरासः। वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव प्रति-
पत्तिकालास्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदा-
र्थस्य तथाविधप्रत्ययाव्यापनात्। वाक्यैक-
देशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशोगवय
इत्यादि स्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात्। प्रती-
त्युत्पत्तिं प्रतिप्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं विव-
क्षितमिति चेन्न अन्तर्भावितवनाधिकरणता-
दृशप्रतिपत्तिं प्रति तस्य प्रयोजकत्वात्। उप-
मितिं प्रतीति तु पूर्व्ववन्निरस्तमिति। यावत्
संज्ञासंज्ञिवृत्त्यौपयिकं तावद्विवक्षितमिति चेन्न
लक्षणसहचरितसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि
प्रसङ्गात्। किञ्च यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः
सत्यप्येवम्विधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपद

प्रवृत्तिनिमित्तमिति सति फलमुत्पद्यते। तदा तस्याप्रमाणकरणस्यापि उपमानत्वमापद्यते प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहितरूपव्यवच्छेदान्नानुमित्युत्पादकेनाप्यतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात्। अव्याप्तविषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेन्न वस्तुगत्या अव्याप्तस्योपमेयेऽप्यभावात्। व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्र तल्लिङ्गं तेन सह व्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात्। उपमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः। अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणमिति चेन्न तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अननुमितिजनकं तादृक् प्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षायाञ्च जनकत्वस्य सामान्याकारपर्य्यवसायिनो नित्यं व्यक्तावसम्भाविततया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति। किञ्च गोसादृश्यं विहाय गवयत्वजातौ गवयशब्दार्थता-

प्रतीतिः कल्पनालाघवं तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासमस्थितौ किमानुमानिकत्वेव तव गवयत्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते। सम्भवति हि प्रयोगः विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्कोण विपर्य्ययक्रियमाणविपर्य्ययैकत्वात् न यदेवं नतदेवं यथा गोत्वं तथा चेदं ततस्तथेति। नह्यस्ति सम्भवो-मूलशैथिल्यादिदोषविरहितर्कनिवेदितविपर्य्ययस्यार्थो नच तथेति। अथवा गवयपदस्य सम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमाना प्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु। सा च त्वया व्यतिरेकोऽन्यत्व परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति।

शब्दोऽपि क उच्यते। आप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणमिति हि न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः। तथा हि कोऽयमाप्तो नाम। यथादृष्टवादीति चेन्न भ्रान्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात्। प्रमाणदृष्टेति विशेषणे च तथा भूतस्यान्यथावादव्यापनात्। यथाप्रमाणेति करणे चांशे तथा-

भूतवादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात्। यावद्यथाप्रमाणदृष्टे निरुक्तौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्षणानां तदव्याप्तेः। न हि यावत्प्रमितं तावदभिधीयते यथाप्रमितस्यैव च वक्तुर्वाक्यमितिव्याकारे च युधिष्ठिरवाक्यस्याप्यनेवम्भूतत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। तत्र विषय इति विशेषणे च विशेषरूपस्य विषयस्यासाधारणत्वेनाव्यापकत्वापातात्। अथ निर्दोषस्य वाक्यं तच्चेति चेन्न सदोषस्य नास्ति घट इत्यभिधित्सतोऽस्ति घट इति दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः। तत्प्रमाणं न भवत्येवेति चेन्न पूर्व्वमुक्तोत्तरत्वात्। प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यावधारणसम्भवादापाततः सन्देहेऽप्यदोषात् सामान्यतोनिर्दोषत्वस्य भीमार्जुनेऽप्यभावात् विशेषतस्तथात्वस्यासाधारण्यपर्य्यवसायित्वात्। यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणमित्यत्र को दोष इति चेन्न पूर्व्वोक्तयाथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः। यथार्थत्वविशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्व्ववद्दोषस्य द्वितीयः। वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः।

तथा हि किमिदं वाक्यं नाम। एकार्थाव-

च्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति चेन्न एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु पदपदार्थन्तु चिन्तयामः। सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् वर्णा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये। तत्र नाद्यः प्रत्येकं मिलितस्य चाव्यापकत्वात् पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाञ्च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वापातात्। नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात् विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङा प्राग्दिशोऽविभक्तिरित्यनेन च तसिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसंज्ञा विधानात् शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात्। किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वे अहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः। अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात्। सार्थकस्तथेति चेत् भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात्। यतो विहिता विभक्तिस्तदिति चेन्न शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात्। तन्मध्य पतितत्वाच्छवकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितञ्च पद-

मिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्त-द्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा। आद्ये शब्दकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकता। द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापद-त्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्तिनोऽभावे मध्यवर्त्तिसहित-विशेषणाभावात्। क्वचिन्मध्यवर्त्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्य चेति यथासम्भवमिति चेन्न एकानुगतस्यानभिधाने लक्षणस्याव्यापकता-पत्तेर्दुर्निवारत्वात्। किञ्च देवदत्तास्त्वित्यपि पदं स्यात्। अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति कत्वादे-र्विधानस्यावश्यम्भावित्वादिति चेन्न यतएवाय-मपशब्दस्ततएव भवतो दोषः प्रसज्यते अप-शब्दोऽपि पदलक्षणं गतमिति। तस्मात्पाणिनि-नाचार्य्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं कत्वादि-विध्यनुरोधेनापशब्दरचनायामल्पैव कृता नदी-संज्ञावत्। ननु लौकिकपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधु शब्दविशेषे ततश्च तस्यान्यदेव लक्षणं वाच्यमन्यथाद्यार्चीनन्दनोदीरित नदीसंज्ञा-प्रत्यभिज्ञायां पार्थः प्रार्थयमानः काननस्थली-मलीकाभिमानो भवानीहेत। अथोच्यते विम-

तयत्वमेव सर्व्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति लक्षणमस्तु । मैवम् । सर्व्वलक्षणप्रवृत्तेः सर्व्वत्राभावात् । सम्भवत्सर्व्वलक्षणप्रवृत्तेरिति चेन्न सम्भवत्त्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम् । आद्ये देवदत्तस्त्विति पदं स्यात् रुत्वविधानकाले विसर्गस्यासम्भावितत्वात् । कालान्तरेऽपीतिपक्षे देवदत्त इत्यपि पदं न स्यात् इत्यादिपदपूर्व्वकालभाविनो यद्द्वयलोपादेरकरणात् । शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्भावि लक्षणं तद्विवक्षितमिति चेन्न जीविकाकृत्य व्याचष्ट इत्यर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्ट इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात् । एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तत्रापि गतत्वात् कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन संगृहीतत्वात् । यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तयेति चेन्न यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले तस्यां सत्यामित्यस्याभावादपदत्वापत्तेः । सत्यामस्यायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्व्वसम्पत्तौ विभक्त्यन्तं पदमिति चेन्न यस्तम्भव-

स्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण घटा-
मर्थे तत्तदवस्थाननुगमादव्यापकतादोषः अव-
स्थानामैक्यञ्च विवक्षितमसम्भावितञ्च। सर्व्वदा
सर्व्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति। स च
भवति भवतो वा पटः पटाविति वा घटं घटा-
विति चेत्यतिव्याप्तिः। एतेनापौरुषेयं वाक्यं
तदित्यपि निरस्तम्।

का पुनरर्थापत्तिः। अन्यथानुपपत्तिरिति
चेन्न यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः। सिद्धे-
नानुपपत्तिरिति चेन्न विशेषणाव्यवच्छेद्याप्रतीतौ
तद्वैयर्थ्येन तदनुपादाने सर्व्वथानुपपन्नार्थतायां
फलविरोधात् केनाप्यनुपपन्नार्थत्वे साध्य-
सिद्ध्यपर्य्यवसानात्। प्रमाणयोर्व्विरोधानुप-
पत्तिरिति चेन्न असिद्धत्वात् प्रमाणत्वेनाभि-
मन्यमानयोरिति चेत् अभिमतेर्म्मिथ्यार्थत्वे-
ऽतिप्रसङ्गात् ज्ञानार्थत्वेऽप्युक्तदोषानिवृत्तेरेव।
अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि
तथैव तथा हि सत्प्रतिपक्षेऽपि तस्य तद्रूप-
भावादप्रमाणत्वापत्तेः। तत्र विरोधेन-
व्याप्त्यभावो प्रमाणत्वविरहः यत्र तु नैवं तत्र-

ञ्चितमिति चेन्न सत्प्रतिपक्षवदन्यथापि विरुद्धार्थत्वेनैवाभासत्वाविशेषात् । तर्कयोर्विरोधेऽपेक्षित इति चेन्न मिथोऽविरोधेन तर्कयोरप्याभासत्वात् । विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थं प्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विरोध इति चेन्न विशेषविषयप्रमाणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थतांशे संशयस्य दुर्ब्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव । अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषयोस्तद्विपरीतत्वविशेषणाप्रतीत्यङ्गीकारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्म्मिणोर्व्विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहकृतस्य तन्नान्तरीयकस्य वान्यत्वेनान्यतएव प्राप्तेः । किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किंविशेषविषयत्वम् । अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं वा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः स्वतः तद्विपरी-

ज्ञातविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयते। नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः। न द्वितीयस्तदनुव्यवसायोत्तरे स्तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात्। न तृतीयः सामान्यस्यानन्तर्भावितान्वयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः। नापि चतुर्थः तर्हि प्रतीयमानविरोधिव्यक्तिविभक्तत्वमन्यद्वा स्यात्। नान्त्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्। न प्रथमः अननुगतानुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधाशङ्कायामनिकायलस्यैवासिद्धेः तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्यर्थापत्तेरनुवादतापत्तेः।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्ययुक्तं प्रमाभावस्य तथात्वे भ्रमानुदयप्रसङ्गात्। उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिमप्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात्। कालभेदात्तथाविरोध इति चेन्न तथापि संस्कारोत्पत्त्योरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् तादा-

त्मत्वस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात् अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभासस्य ध्रौव्यात्। किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसा-कल्यमिष्यते तथा सति च यत्र भावोपलम्भ स्तत्राप्यभावप्रमा स्यात्। न हि तत्र हेतु व्यतिरेकेणैव वा सत्त्वेव वा तदभावप्रमोत्-पत्तौ। तत्तदविनाभूतविरुद्धसहितः स त-थेति चेन्न तदविनाभूतव्यतिरेकात् व्यति-रेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। अत एवालोकस्याप्यन्वये आलोकान्तरवतावयवेनावयविना वा आलो-केनान्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभाव-ग्रहे सा नापेक्ष्यते। अर्थाप्रयोगस्तु नार्थ व्याप्तोऽसत्यैक्यात् तद्विरुद्धसहितः स तथेति चेन्न इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्यनुपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यति-रेकेकार्य्यान्वयोदाहरणमेष्टव्यं न वा न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतोमन्तव्याऽन्यथैव कार्य्योत्पत्त्युपपत्तेः। एष्टव्यञ्चेत्तर्हि तत्रैवोदा-हरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये पर-

मार्थतस्याभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभाव प्रमा स्यात्। अत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेन्न सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात्। व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमा विरोधित्वमिति चेत् तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव। नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः। अतएव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यमिन्द्रियसन्निकर्ष एव तदुपपत्तेः। न चाश्रयसाक्षात्कारोऽपि प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात्। ननु व्यवधायकसद्भावेऽपि घट परमार्थतोऽस्त्यभाव स्वोक्तकारणादभावावधारणमस्त्येव को विरोधो न तावद्भावयोगिन्यपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत। तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमाणमस्तु कृतंहि योग्यताविशेषणनिवेशनव्यसनम्।

योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेऽनुपलम्भमात्रतो वस्तु-
गत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः कदा-
चित्तु संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियत इति
चेत् तर्हि व्यवधानेष्वेवमेवेति योग्यताविशेषण-
प्रक्षेपेऽपि तुल्यम्। अपि च मेयस्य वास्तवं
सत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेशार्हमेव मेयवस्तुसत्त्व-
निर्द्धारणार्थमेव हि प्रमाणं प्रमाणविवेचनं
विचारकाणाम्। अन्यथानुमाने व्याप्तावुपाधि-
निरासायासो व्यर्थः स्यात् व्याप्तपक्षधर्मता-
ज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण सौस्थ्यात्।
प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां
मन्यसे तर्हि सा न स्यात्। तवेदानीं जायमा-
नाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ताविरहस्या-
पीदानीं क्वचित्सम्भवात्। फलविषयकालिका-
भावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटिनिवेशने
विशेषाभावात्। तदुपलक्षितस्यैव विशेषणस्य
विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तथापि सामान्यतो-
विशेषाभावेऽसिद्ध इति चेन्न तस्य सत्त्वे निर्व्व-
चनापातात्।

कस्तावदयमसिद्धो नाम। तथा हि व्याप्तत्व-

पक्षधर्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात्। व्याप्तिं पक्षधर्मतां तत्प्रमितिं वा न विरुध्यतां हेतुदोषत्वाभावात्। ननु नेदमोदृशं तथा हि केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिविरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिलिङ्गभङ्गभूताः प्रतिबन्धकतया प्रमित्युत्पत्तिं विरुन्धानाश्च केचिद्दोषमयं भजन्ते। तत्र प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यासते। तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिकरूपः। अनौपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः सा सोपाधिता वानुपाधिताविरहरूपैव एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः। पक्षपदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा सिद्धसाधनमपि तथैव सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो हि धर्मी पक्ष उच्यते। यत्र सिद्धं न तत्र सिषाधयिषास्ति ततो विशेषणाभावापत्तौ विशिष्टस्य पक्षरूपस्य तत्राभावः। न च वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्भग्नव्याप्तिकमिति पृथगेव सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथासिद्धत्वाच्च न सिषाधयिषा तास्तीति

सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिङ्ग-द्वारेणासिद्धिपर्य्यवसायित्वात्। अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्य्यवसायितामात्रेण सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति। यतः सिषाधयिषा भावो न प्रतिपन्नासिद्धत्वा-ल्लिङ्गाद्गम्यते। किं नामेच्छाभावस्य तस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादिनाधिगम इच्छैव तु तत्र यन्नास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने नत्विच्छा-भावमनुमातुं लिङ्गतयेति एवं स्वरूपासिद्धि-रपि पक्षधर्म्मताविरहरूपैव। ये तु व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धतः पृथगेव हेत्वाभासाः। तद्यथा विरुद्धः साध्य विपरीत-व्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेक व्याप्तता हेतो र्न साध्यव्याप्तताभावः। किन्नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकासम्बन्धोऽन्यएवासौ इत्यमेव पक्षधर्म्मताविरहात्मापि नायम्। किन्नाम ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधित्वसम्बन्धात् तत्र साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते। तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गं सद्विरुद्धः

पृथगेव हेत्वाभासो भवति। एवमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव। तथा हि हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा किन्नाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयति। यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत्कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्। तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारो न तु व्याप्तिविरहः पक्षधर्म्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव सत् प्रतिपक्षतायाञ्चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्य्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुस्वभावः। तस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहरूपा असम्भावितैव। बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः। सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा हि व्याप्तिः। साधनवति च साध्यविरहो न सोपाधिता साध्याविरोधिस्वभाव-

वात्तस्याः। नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधन-सम्बन्धस्य विरुद्धरूपः बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपलापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् सामान्याकारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरसाद्गुण्ये पर्य्यवसानाऽविरोधात्। तस्माद्विशेषबाधे न सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिता अनुमीयते निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः। यथाह बाधाद्वोपाधिरुन्नीयतेऽन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष इति। अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवद्-बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्म्मतादोषमनालोच्य अन्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह। तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्म्मता प्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरुद्धस्योद्भावनं तत्राऽसिद्धः। यत्र तु व्याप्त्यादिविरुद्धलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः। ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत् कुतः पृथक् दूषणं न भवत्यनैकान्तिकत्वादिवत्। नैवम्। अनैकान्तिकान्तिक-

त्वादेर्व्याप्त्यादिविरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः। सोपाधितादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्न लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति। नच वाच्यं यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयताम्। नन्वनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्व्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति पृथग्भावाभिधानमयुक्तमिति। अनैकान्तिकत्वादिषु तेषां लिङ्गानां कण्ठत एव निर्दिष्टत्वप्रसङ्गात् पृथक् पृथगेव वाभिधानमनवस्थानपरिसङ्ख्येयत्वादिति। यद्यपि स्याद्धेतुं तदनभिधानस्य। नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैकान्तिकत्वादीनां पृथक् दूषणत्वमिति यतो व्याप्तिपक्षधर्म्मतोपेतलिङ्गप्रमितिसाध्यानुमिति प्रातिकूल्यान्न भवेत्। यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति। नच व्याप्तिपक्षधर्म्मते तत्प्रमितिञ्च विहायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति यद्दर्शनयोग्यं तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमने-

कान्तिकत्वादीनां न तु साक्षाद्दोषत्वं दोष-प्रतिपादकतयापि च दोषत्वं साक्षाद्दोषत्व-मनुपजीव्यागस्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वादीना-मिति विभागस्तत्वमनर्थकमिति तात्पर्य्यं सत्य-मेतत्। साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादि-विरहस्य वा विरुद्धत्वादीनान्तु तत्प्रमापक-तया यद्यपि दोषपक्षनिक्षेपस्तथापि विरुद्ध-त्वादयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्ता स्तदुद्भावन-स्यावश्यानुरोधात् व्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्य-माने न हेतुर्गन्तुं शक्यते। अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाल्लभ्यते। व्याप्त्या-दिविरहव्यतिरेकिणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्न-त्वात्। तथा तस्माद्धीर्योऽयमित्युक्ते अस्मात् ह्रस्वः स इत्यर्थाल्लभ्यते न तु तत्र प्रतिपाद्यान्तरा-पेक्षा। तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपा-दिते अग्निनासौ न व्याप्त इत्यर्थाल्लभ्यते। न हि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽसग्नौ चा-स्तीति। अतएवानन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादि-लिङ्गानां येषां पूर्व्वमनभिधानं समर्थितं तेषा-

मनभिधाने ऽयमपि हेतुः। तानि ह्युपाधि-
लिङ्गानि नार्थवशादुपाधिमनपेक्ष्यापि गम
यन्ति येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति
तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि स-
म्भवात्। अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ च व्याप्त्या-
दिविरहबोधाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा
कस्यचित्सचेतसः सम्भवतीति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः।
एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोऽयमभिधी-
यते। एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापित-
तमायुष्मता भवति। व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्या-
मप्रमितोऽसिद्ध इति तावत् विरुद्धादिषु ल-
क्षणं किन्नास्ति किं वास्ति। यदि नास्ति तदा
व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्राप्नु-
वन्ति। अथास्ति तदा तेऽप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः।
अथैतस्मिंल्लक्षणे सत्यपि तेनासिद्धान्तर्भूताः
तर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम्। अथ
यत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भा-
व्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तर-
मिदमुक्तं स्यात्। नचैतदपि युक्तं यत्र व्याप्य-
त्वासिद्धे व्याप्तिविरहमात्रं प्रतिपाद्यते तत्र

व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां ज्ञानं मिलितं नोद्भाव्यत इति नासावसिद्धः स्यात् । एवं सर्व्वासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः । अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया साक्षादुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्म्मत्वाप्रमिततया वेति । तर्हि अन्योन्योदाहरणाव्याप्तेरव्यापकत्वमुभयोः । अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्यापकता न दोषायेति मन्यसे न सामान्यलक्षणे निर्व्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटते । अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु । नैवम् । सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यतिव्याप्तेः भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः स्वरूपासिद्धिः सर्व्वप्रमाणसाधारणो दोष इत्यत्र तदुद्भावनाव्याप्तेश्च । अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमितत्वव्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति इदमप्यलक्षणमव्यापकत्वात् । यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽस्तु नाम नतूपन्यस्य-

तेऽपि प्रयोजनाभावात्। व्याप्तिव्यतिरेकदर्श-
नादेवानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावन-
पर्य्यवसानात्। तस्मात्तत्र प्रमितत्वव्यतिरेको-
द्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः। ननु विशे-
षणाद्यभावोऽपि वस्तुतो विशिष्टाभाव एवेति
नोक्तदोषः न यदि विशेषणाद्यधिकोऽविशिष्ट
स्तदा तदभावभेदोऽपि स्यात्। अथ नाधिक
स्तदा विशेषणाद्यभावान्यो वा विशिष्टाभाव-
[illegible]न। विशिष्टाभावस्यापि तथात्वे पृथगेव
विशिष्टाभावत्वादेस्तयोरित्यननुगम एव स्या-
योनुमित्यसिद्धव्याप्त्याद्यनुद्भावनादिति। अथ
रूपे यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमिते व्यतिरेकः
साक्षाच्छक्योपन्यास स्तदसिद्धं शक्योपन्यास-
त्वस्यानुपन्यस्तेऽपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति।
नैतदपि युक्तं तथा हि शक्योपन्यासत्वं किं
शक्यस्वरूपनिर्देशत्वमात्रम् उत शक्यप्रमा-
पकत्वम्। आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्याप्ति-
शून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञासत्त्वेन। द्वितीयेऽपि यदि
साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षेण प्रमा-
पणीयत्वं, व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य-

प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः। अन्यमते न क्वचिदपीति सर्वाव्याप्तिः। अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापणीयता विवक्षिता सा न युक्ता उक्तलक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहानभिधायित्वात् तद्विरहेऽपि तात्पर्य्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापकत्वापातात्। अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विपक्षे तदभावादव्यापकत्वापत्तेः। एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः। अथोच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रसिद्धेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः तदसिद्धमिति नैतदप्युपपन्नम् अतिव्यापकत्वात् तथा हि विरुद्धादौ शक्यतेतानुद्भिपक्षवृत्तिदण्डभूततर्काभावात् सोपाधिताचगन्तुम्। यदाह यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजक इति तस्मात्तेषामप्येवं लक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्ष-

धर्मितापनितिविरुद्वप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं तथा सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात्। अथोच्यते तथोपन्यासमानं तदसिद्धत्वमवतु साध्यविपरीतव्याप्तित्वादिना तु दृश्यमाणं विरुद्धाद्येव तत् उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानाम्। नह्येव गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्करः दृश्यते। किं नाम प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारासङ्करमात्रमिति तदप्ययुक्ताभिधानं सुव्यक्तं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वमवति न तावदुक्तलक्षणेन तथा शक्योद्भावनत्वस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात्। सर्वथा निष्प्रकारस्यासिद्धधर्मिणस्तदुद्भावनाशक्यत्वात्। नच तथा शक्योद्भावनत्वमप्युद्भाव्यते असिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत्। नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः सोपाधित्वादुद्भावने प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्यतेति प्रागेवोक्तत्वादिति। एतेनासिद्धः साध्यसम इति प्रत्युक्तं यथा कथञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणत्वात् साध्य-

विशेषस्य चोक्तप्रकारपर्य्यवसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात् लक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथासम्भवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेणेति।

अपिचासिद्धलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरिक्तेन यद्व्यवच्छेद्यं तत् केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदिति चेत्। विरुद्धमेव किमुच्यते तथा हि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्याहुः तत्र साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः कार्त्स्न्येन वा अनौपाधिको वा स्वाभाविको वा सम्बन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते। तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणाविशेषयुक्तं विरुद्धमित्युक्तं स्यात्। यदा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्यं वृथा विशेषणप्रक्षेपः। तथा चानैकान्तिक एवायं स्यात्। ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्ध एवेत्येतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः।

मैवम् । दृष्टोत्तरत्वात् वस्तुगत्या सव्यभिचारं विशेषो नोद्भावनार्ह इत्यपेक्षणीय इत्युक्तम् । तथा हि नैतस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषस्याधिकस्योक्तन्यायेन दुष्परिहरत्वात् । अत एवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदेनोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि हेतुदोषोऽनुमितिहेतुश्चैकोऽव्याप्तिस्ततस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं तच्च हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते तस्मादनुमानहेतुव्याप्तिप्रमितव्यतिरेकबोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये चोद्भाव्यमानेऽपि कृतक्तावेवेत्यत्र विपक्षसम्बन्धमात्रनियततत्सम्बन्धावश्योपन्यास्याविति तत्सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यं कृतमितराभ्यामिति लकारभेदप्रयोगे तैस्तैः कारैः कालविपर्यविशेषप्रतिपादनवद्विभक्तिभिर्लिङ्गसंख्याज्ञापनवत् पश्यतोऽस्मिन्मात्रित्यादौ धर्मादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते तत्र तेषाम-

तात्पर्य्यविषयाणामपि पदप्रयोगे विशिष्ट-बोधने वा अन्यथासिद्धानां यथाबोधनं तथा यत्रत्रापि व्याप्तेर्व्विशेषणानामतात्पर्य्यविषयत्वं तदनैकान्तिकसाधारण्यादेव अन्यथोक्तदोषा-परिहारादेवेति। अनैकान्तिकत्वाद्यनुद्भावयता अनधिगच्छता वा विरुद्धसमाख्योद्भावन-मप्रत्याधिगमश्चेति तदुपयोगित्वान्न पृथक्-दूषणं विशेष्य प्रतिपादनं विशेष्यावगमञ्च विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य वा अशक्यत्वात् एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयो-जकता विशेष्यस्य सामर्थ्यं स्वयमूहनीया। तद्यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादि-त्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वा-दित्यत्र सपक्षगतत्वेऽप्युद्भावयमाने एवमसाधा-रणेऽपीति इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्व-निवेशने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्या-घातकत्वस्यैव सर्व्वमसत् ज्ञेयत्वादित्याद्यजाति-जातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तरत्वाभि-धान इति। किञ्च साध्यविपरीतेति साध्या-भावेत्यर्थे यदा अभावात्मैव साध्यः क्वचिद्भवति

तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तदव्यापकत्वं लक्षणस्य। नच विपरीतशब्दस्य विरोधिभावार्थत्वे भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यं सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्व्विरोधोऽभ्युपेयते अनवस्थानञ्च संसर्गनिषेधः सच भावाभावयोरन्योन्यस्यावस्थानमेव। परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः तथा च सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसंग्रहे प्रत्येकमव्याप्तिर्मिलितस्यासम्भव एवेति। वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्व्विरोधनिरुक्तिनिराकरणमुपरिष्टादिति।

किञ्च व्याप्तपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यम् अनैकान्तिकमिति चेत् किं तदनैकान्तिकं तथा हि। अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्यलक्षणम् सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवर्त्तिता तदानीं विरुद्धेऽपि प्रसङ्गः असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च। अथ सपक्षविपक्षगताभावता तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम्। अथोच्यते सव्यभिचारत्वं सपक्षविपक्षसाधारणता अभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधारस्यानैकान्ति-

कस्य संग्राहिका सपक्षविपक्षसाधारणतामात्रं त्वन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषवत्तया न विवक्षिता अतः साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि संग्रहः। विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्य्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साम्यमिति। विचार्य्यमेतद्व्याख्यानं परमस्तु तावदापाततः तथापि व्यतिरेकेण सपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वं यदि तस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्व्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे। तदा व्यतिरेकमात्रेण सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम। अन्वयेन तु सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेशगामिनं साधारणमनैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्यादिकं न संगृह्णातीत्यव्याप्तिरित्येकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्व्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्धूमानुमानादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षित-

त्वात्। किञ्च सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणमनै-
कान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्व्वेति विपक्षव्यापि
विशेषणं तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः
साधारणानैकान्तिकस्य सङ्ग्रहः कार्य्यत्व-
यवकोमहत्त्वात् घटवदित्यादेरव्यापकं लक्षण-
मिदम्। अथ सर्व्वेति न विपक्षस्य विशेषणं
तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्व्वसपक्षसाधा-
रणमनैकान्तिकमिति एतद्विपक्षैकदेशमात्रव-
ृत्तौ विरुद्धे क्षितिर्नित्या सावयवत्वादित्यादौ
गतत्वादतिव्यापकमिति। का चेयं वाचोयुक्तिः
सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं
संगृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति कथम-
नुपसंहार्य्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे विपक्षे
वा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्
तयोरेवाभावात्। यदि च सपक्षे च विपक्षे
च साधारणत्वमुभयत्र स्वरूपानुगमोऽविव-
क्षित स्तदानीमसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिः।
अथोभयस्मिंस्तस्मिन्नसत्त्वं तद्विवक्षितं तदा सर्वा-
व्याप्तिः तदसत्त्वस्यासाधर्म्यत्वात्। अथ तदु-
भयवर्त्त्यभावप्रतियोगित्वं तदुभयसत्त्वस्य

थोऽभावस्तदाश्रयत्वं वाभिप्रेतं तदापि साधा-
रणोदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्यसे तदुभय-
साधारण्यं नाम एकस्मिंस्तादृप्यं हेतोः सत्त्व-
मसत्त्वं वा तादृप्यमपरस्मिन्नपि यत्तदुच्यते
तथा सति नाव्यापकतादोष इति । नैवम् ।
मुख्यस्तावद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य
सपक्षविपक्षावाश्रय इति । किं नामैकरूप्य-
वतो हेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्तदा चासाधा-
धारणाव्याप्तिः तत्र सपक्षे विपक्षे च हेतो-
रसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात् । तस्मात् स-
पक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्ति-
कत्वमित्यनुपपन्नमेव असत्त्वपक्षे हेतोस्तदा
श्रयकत्वानुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्त-
मीनिर्देशस्यासङ्गतत्वात् । तदभावापेक्षया
चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमा-
यातम् आयातु वा किञ्चित् तथापि साधार-
णोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयो
र्नाश्रयता सप्तम्यर्थः किन्तु हेत्वपेक्षयैवेति
एकार्थपर्य्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाव्यापक-
तापत्तिरेव । किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं

यदि सामान्यतो लक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसंग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यथापीत्यतिव्याप्तिः। अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षयान्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युच्यते तदा अन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्त्या अव्यापकत्वापातः। स्यादेतत् स्वस्वभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितमेव नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति तदप्यसत्। तथाह्यत्र तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषापातः सर्वशब्दोपादाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च। स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्यापेक्षस्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः तत्तदभावयोर्हि विरोधः सहानवस्थानम् अनवस्थानञ्चावस्थानप्रतिषेधो न च तच्चावस्थाभावस्वरूपादन्यत्। नचाभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपादन्यत् किन्तु तदेव भावस्य स्वरूपं तत्र स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चित्सम्भाव्यमानमवाप्यते। स्वस्वाभावविरो-

धाश्रय इति वचनं विचारमर्हति। किञ्च स्वस्वाभावयोर्विरोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशात् विशेषणघटितमूर्त्तित्वाद्विशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः अतिव्यापकता च स्यात् अन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्त्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। स्वस्वाभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेऽभिधीयमाने सर्व्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत्। न च वाच्यं स्वस्वाभावोपलक्षितोऽविरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्य नावकाश इति यतः स्वस्वाभावाभ्यां विरोधमात्रं वा लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वा काचित्। आद्ये यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवान्यदपीत्युक्तातिव्याप्तिः तदवस्थैव स्वस्वाभावपदोपादानवैयर्थ्यञ्च। अथ द्वितीयस्तदा लक्षणस्याननुगमः एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्यानपरिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्तेरन्यत्वात्। अथ यावत्योऽपेक्षिता विरोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्त इत्युच्यते किन्नोपलक्ष्यन्ते किन्तु किं केनचिदनुगतेन रूपेण उत प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना।

प्रथमे तद्देशोच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासेन। न च तत्सम्भवति विरोधमात्रख्यातिप्रयुक्तकत्वात् प्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनानात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्व्वाव्याप्तिः प्रत्येकलक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिः। स्यादेतत् सपक्ष एव विपक्ष एव वर्त्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणमस्तु तेन साधारणासाधारणोदाहरणाव्याप्तिर्भवतीति एतदप्यलक्षणं सद्धेतौ धूमादावपि गतत्वात् तथाहि असौ विपक्ष एव वर्त्तते [illegible] तथाहेतुः नापि सपक्ष एव पक्षेऽपि वर्त्तमानत्वात्। अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सद्धेतोरपरित्यागः पक्षवृत्तित्वादेव सपक्ष एव वृत्तेरभावात् असिद्धानैकान्तिकसङ्कराव्याप्तिश्च। अथ पक्षव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदानीमप्रसक्तव्यावर्त्तनमनुपपन्नं न हि पक्षाव्यतिरिक्तः सपक्षोऽपि पक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्त्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटते। अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमान इति विशे-

पयसि तदानीमसाधारणाव्याप्तिः नासौ पक्ष-व्यतिरिक्ते वर्त्तमानः। अथ पक्षव्यतिरेके-णेति विशेषणमुपादत्से तदापि पक्षव्यतिरेक इति पक्षविपक्षरूपस्योपलक्षणत्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैकान्तिकेन सम्भवति पक्षविपक्षस्य तत्राभावादेव। निषे-ध्यविशेषणत्वे तस्य सद्धेतौ गमनं स्यात्। ए-तेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यपरैर्विशे-षाभिधानमपास्तम्। अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते तदा सपक्ष एव विपक्ष एव न वर्त्तते यः सोऽनैकान्तिकः तदा सत्यसाधारणस्यापि व्याप्तिः। सद्धेतौ चातिप्रसक्तिरिति मन्यसे तदा भ्रान्तोऽसितराम् एवं सति नोभयस्यापि सं-ग्रहः। असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तत इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनानुप-पत्तेः साधारणेऽपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं न पश्यामो यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तत इति न हि निश्चितवृक्षभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते यदि शिंशपा वृक्षः स्यादिति तत्कस्य

हेतोः संशयोपस्थापितात् कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते। ननु निश्चित एव वस्तुनि तस्मादसाधारणानैकान्तिकसंग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं यत्तन्न साधारणमपि समग्रहीत्। अथ विपक्ष एव सपक्ष एव वर्त्तते न यो हेत्वाभासः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं मन्यसे तदप्यनुपपन्नम् अनैकान्तिकत्वमनिश्चित्याग्रत एव हेत्वाभासत्वावधारणे तत एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति ज्ञातं तदुपजीविनानैकान्तिकव्युत्पादनेन। अथाग्रे हेत्वाभासत्वं नावधार्य्यते तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात् अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति तदाप्युक्तन्यायेनैव निरस्तम्। किञ्चैवमसिद्धादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्य न संग्रहः स्यात्। न च तदसिद्धादित्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावने दोषत्वसम्भवात्। अथ मन्यसे साधा-

रणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकव्यापि सामान्यलक्षणमस्तु। मैवम्। यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे च द्वूदमस्तीत्यतिव्याप्तेः। यदि व्यतिरेकद्वयवत्तोपलक्षणं तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकाविशिष्टे तस्मिन्नस्ति। न हि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टम् एवमभेदेनापि भेदाभेदाभ्यामेवापि तदिति चेन्न अतद्रूपीति प्रसक्तताद्वस्थ्यात्ततोऽन्यत्वान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न अप्रसिद्धादिसङ्कीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात्। स्वरूपाणामानन्त्ये तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारणस्याशक्यता तेषामानन्त्यात् तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसक्ताद्वस्थ्यात् उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकवत्त्वान्यत्वप्रतियोगिकोटिप्रवेशेन तत्संगृहीतव्यतिरेकपक्षतापातात्। एवञ्चाहष्टवाणादिना नीलादेश्चपूताहाणादिविपाणित्वानुमानौचित्यापातात् हेत्वाभासान्तरमप्येवं किन्न समया-

हीति व्याख्यायां चेद्व्याख्यातौ। एवञ्च वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनतापत्तेरिति। असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत् वाच्य स्तर्हि स प्रकारः कस्यान्यता ततः ततोऽन्यत्वं ज्ञेयम्। किञ्चैवं तर्हि असिद्धादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा विरुद्धादीनामनैकान्तिकत्वेनैव संग्रहे प्राप्ते विरुद्धादिवद्रूपान्तरासंग्राह्ययोरेव यदनेन प्रकारेण संग्रहमकार्षीस्तत् नियतं कश्चिदेव भवतोऽनियन्ता। यदा च त्वमसिद्धादिव्यतिरिक्ततयानैकान्तिकं लक्षयसि तदा असिद्धादिभेदकं प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमशक्याधिगममिति तदभिधाने प्रसक्तो तदाश्रया ये दोषा दर्शितास्तैः स्फूर्तिव्यतिरिक्तत्वदोषैश्च निराकर्त्तव्योऽसि। साध्येनाव्याप्यत्वे सति तदभावाव्याप्तोऽनैकान्तिक इत्यपि न साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वानगमाच्च प्राथमिकाव्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्यादूषणं स्यात् विशेषणांशस्य चासाधकत्वसाधनसामर्थ्याद्व्यर्थविशेष्यतापि वस्तुगतिव्यापक-

तस्मादपर्य्यवसायिनि तदभावमात्रपर्य्यवसा-
यिनि वा तत्कालसन्दिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे
शब्दोऽनित्यः श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यादावसा-
धारणे ऽव्याप्तत्वाच्च। वस्तुतः साध्याव्याप्ते
तत्कालेऽपि सत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारितसाध्य-
व्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च। एतेनानै-
कान्तिकः सव्यभिचार इति प्रत्युक्तं वेदितव्यं
सव्यभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्व्वक्तुम-
शक्यत्वादिति। अपि चोक्तलक्षणविशेषणेन
प्रमाणव्यवच्छेदकत्वेन किं व्यवच्छेद्यं केनचित्
सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति चेत्।

कः पुनः सत्प्रतिपक्षः। तथा हि सत्प्रति-
पक्षलक्षणमनुरुन्धानो यस्त्वाह समानबले बोधित-
साध्यविपर्य्ययको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रति-
पक्ष इति तन्न तथा हि किमिह बलं विवक्षितं
सामर्थ्यमिति चेत् तत् कुत्र कार्य्येऽभिमतं न
तावत्सर्व्वस्मिन्नेव कार्य्ये सत्प्रतिपक्षहेत्वोभिन्न-
विषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्व्वकार्य्येषु समश-
क्तिकतायाः असम्भवात्। नापि यत्र क्वचित्
कार्य्ये प्रकृतसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादि-

दोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रति- हेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्व्वहेतूनां प्रक्ष- प्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः। नापि पूर्व्व- हेतुसाध्याभावयोग्यरूपे कार्य्ये उत्तरहेतो- रेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकतापत्तेः प्रतिहेतोरिति चेन्न तव तत्प्रतिहेतोरसा- मर्थ्यादेव सत्पक्षिकत्वानुपपत्तेः इत्यमेव न हेतुसाध्यविपर्य्ययबाधनेऽपि। अथोच्यते स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्र पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्या- वृत्तत्वाबाधितत्वलक्षणं सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समबलाभिधानं तेनेदमुक्तं भ- वति पक्षसपक्षसत्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविष- यत्वैस्तुल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रति- पक्ष इति नैतदपि युक्तम्। प्रतीयमानभागा- सिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् कियत्यपि पक्षे सत्त्वेन तस्य पक्षसत्त्वभावात्। नचैष्टव्यमेव भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रति- पक्षत्वस्येष्टव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशे- षात्। न च सर्वपक्ष इति कृते नायं दोष इति

वाच्यं यत्रैकएव पक्षः प्रतिहेतौ तत्र सत्-प्रतिपक्षस्याव्यापनात्। तत्र पक्षस्य सर्व्व-धर्म्मार्थत्वाभावादेव सर्व्वपक्षसत्त्वाभावेनोक्त-लक्षणानुपपत्तेः एतेन यावदित्यपि पक्षविशे-षणे दोषउक्तप्रायः। किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणस्वान्वय-व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्राभावात्। न च सपक्षसत्तया तुल्यत्वेनेति लक्षणे तदनुरोधान्न कर्त्तव्यमेव तथा सत्य साधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। नचा-न्वयव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणः केवल-व्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता नव्यत्यासेनापीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यः उ-भयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरवत्त्वदशायामे-कसम्बन्धिनो दोषस्यावश्यम्भावितया एकतर-व्याप्यत्वपक्षधर्म्मत्वावगमोमे भ्रान्तिरिति बुद्धि-मादाय प्रतिपत्तुर्निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकिणान्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यति-रेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतौ

सामर्थ्यस्य दुरपवादत्वात् एतदेव तु सत्प्रतिपक्षत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति। यथाभिधत्ते पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितविषयत्वयोगिना बोधितसाध्यविपर्य्ययः सत्प्रतिपक्ष इति न निरस्तप्रायत्वात्। पक्षपदे सर्व्वशब्दविशेषणप्रक्षेपाप्रक्षेपपक्षोक्तदोषस्य केवलव्यतिरेक्यव्यापकत्वस्यापि भावात्। किञ्च सोपाधिमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया निश्चीयमानेऽपि सर्व्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात्। अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धानैकान्तिकबाधितविषयत्वहीनेन बोधितसाध्याभावः प्रकरणसम इति नैतदपि सुस्थम् आपाततोऽस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या वासिद्धादिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात् तदव्यापकत्वात्। किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्मध्येऽवश्यमन्यतरासिद्धादिदोषेण भवितव्यम् अन्यथा धर्म्मिणो विरुद्धधर्म्मासाध्यासम्बन्धात्। तदेवम् अवच्छेदादोषानिश्चयात्प्रतिहेतावप्य-

सिद्धादिदोषाशङ्कायामापतितायामसिद्धादि हीनेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य दुरवधारत्वम् । न च वाच्यं किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरासिद्धादिकमपश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिपक्षलक्षणदोषदुष्टत्वादेव तयो र्न पक्षधर्मो विपक्षधर्मोऽध्यस्तत्वमापत्स्यत इति यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मतया वाभावेन भवितव्यं तत्सत्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया अभ्युपगमप्रसङ्गात् । बाधादीनामप्युपाधिस्थापनद्वारा व्याप्त्यादिभङ्ग एव पर्य्यवसानात् । सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमानोऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो न द्विशाप्येकस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः अन्यतरस्य व्याप्त्यादिभङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः अतोऽविशेषनिष्ठतया तदुन्नयने स्थिते यदि साक्षादवधार्य्यते तदानीमसिद्धिः । अथ लिङ्गतोऽनुमीयते तदानैकान्तिकादेरन्यतमदूषणं प्रसङ्गस्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्रायमसिद्धाद्यन्यतमत्वाभ्युपेयं तत्र तथाभवत् दोषस्य कुत्र द्वयोरध्यस्तत्वमस्त्विति चानिष्टरेखे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्धादि-

हीनेनेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्परि-हरमेव स्यादेतत्। अस्तु लक्षणांशस्यासि-द्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोऽपि तावदस्ति तत् संशयेन शङ्कितसत् प्रतिपक्षतादोषग्रस्त-त्वादेवासाधकत्वं दूष्यानुमानस्य शङ्कितोपा-धिविवासिद्धिशङ्कया। न च यामसिद्ध्यादि-शङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षादिशङ्कादोषः स्यात् सैव तदा दोष इति वाच्यम् असिद्ध्यादिश-ङ्कासा एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति। नैवम्। यतः शङ्कितो-पाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत। ननु भवत्वेवमपि तेन किन्नाम भवेत् तस्या-सिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिमता पक्षबाधं विभूय न किञ्चिदन्यत्। बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न सन्दिग्धासिद्धतया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाध-कत्वमसाधकत्वं भविष्यति हेत्वाभासत्वावि-शेषात् हेत्वाभासान्तरं न दोषसंशयमापादय-त्यतो नैवमिति चेन्न तर्हि। यमुपाधिमादाय न्यूनबलतया बाध्यता तमादायैव तथापि न

उपाधेर्दोषसंग्रहत्वमत्वादेव। किञ्च क्वचित् सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः। अथान्यथाकारं लक्षणमभिधत्से असिद्धविरोध-व्यभिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्रतीय-मानेन बोधितोयदीयसाध्यस्य विपर्य्ययः स प्रकरणसम इति एतदपि विचारासहं केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं प्रत्यनुमानप्र-योक्त्रा अथ प्रथमानुमानवादिना द्वाभ्यामपि वा येन केनचिद्वा। न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोऽपि दूषणान्तरापरिस्फूर्त्तौ यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाभीष्टमेव अथ प्रति-सन्धास्यति तदानीमन्यथापि ममास्फुरद्दोषा-न्तरस्य पराजये अनेन कक्षान्तरारूढायां कथायां शाखान्तरं वा भङ्क्तुमवकाशमा-सादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य मयि वदत्यसत्पक्षोऽपि निर्वहतीति लोके प्रकर्षदर्श-नार्थं कथमपि ग्रन्थकाराभिहतस्य वा तथा-विधप्रतिहेतौ निर्व्वाहार्यमन्यानुयुक्तस्य प्रौढ-प्रज्ञस्य स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रति-पक्षोद्भावनदर्शनात्। तत्र परेण दोषानुद्भावेन

पक्षस्यापि भावात्। किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव एव यतो विरुद्धार्थयोरैकस्यायं दोषः स च क्वास्त्विति तदा निर्द्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तत्संशयात्। अथ सम्भावना प्रतीयमानता तत्रोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तो यद्वक्ष्यामस्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यम्। नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः परबुद्धेर्दुरवधारणतया परस्यासिद्ध्यादिविरहिता बुद्धिरेव भविष्यतीत्यप्यवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत्। शङ्कान्तरञ्चात्र निरसिष्यामः एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदिष्टव्यभिचारवत्तया व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया च गृह्यमाणेन योऽभिमतसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तम्। केनागृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात्। किञ्च सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्यादिशङ्कानुमानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वम्। एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासे वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोढम्। अथोच्यते परगृह्यमाणविपर्येण

बोधितसाध्यविपर्य्ययः प्रकरणसम इति। अस्तु तावत् केनाप्युच्यमानत्वमित्यादिविकल्प-दोषाभिधानं यदि यः कश्चिद्विशेषोऽविशेष-शब्देनाभिप्रेत स्तदा तदग्रहणं क्वचिदपि न-स्तोति सर्व्वाव्याप्तिः। अथ हेतुदोषलक्षणोवि-शेषोऽभिमत स्तदा धर्म्यादिग्राहकानुमान-बाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकता अगृह्यमाण-हेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्य्ययत्वा-त्तस्यापि तत्र हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाण-विशेषत्वात्। न चागृह्यमानपरमार्थस्थित-हेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तार स्तथा सति सत्प्रतिपक्षहेतुकः सत्प्रतिपक्षो न व्या-प्यते। परमार्थतस्तिष्ठतीति च दर्शनीयं न दोषमिति च महती प्रज्ञा। न चागृह्यमाण-हेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषणेति विवक्षिते नि-स्तारः व्यतिरेकिणयन्वयव्यतिरेकिणा सत्-प्रतिपक्षो हेतुगुणरूपोऽविशेषः प्रपञ्चलक्षण-व्याप्तः इति तदव्याप्तकत्वमेव। अथा-गृह्यमाणपक्षसपक्षतद्भावरूपविशेषेति मिलते तदा ग्रहत्वं किमपेक्ष्य विशेषत्व-

सिद्धमिष्टं यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा प्रसिद्धा-सिद्धादिभावं हेत्वाभासमपेक्ष्य विशेषोऽगृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्यापकत्वम्। अथ प्रकृतविरोधिनं हेतुमपेक्ष्य तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्य्यवस्यति। व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतौ यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसम इति ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति तथा हि व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणातिव्याप्तिः तत्र भङ्गाभङ्गरूप इत्यस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्व्वथा असम्भावितया सर्व्वाव्याप्तिः अपि चैवमस्य वाक्यस्यार्थोवक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्म्मताभङ्गरूपः पक्षधर्म्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतोऽविशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसमः तथा सति परमाणु निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वाद्व्योमादिवत्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त्त-

त्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिबाधकत्वेन परमाणुधर्म्मिग्राहिणोऽप्यणुपरिमाणतरतमादि भावः क्वचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वात् महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सदनुमानतयेष्टस्य मच्चत्रमंताबलेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणताङ्गतस्य तत् प्रतिपक्षता स्यात् । यस्मास्य सदनुमानतां न मन्यते तं प्रत्येवम्प्रायाणि बहून्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः न च सोऽपि तथास्त्येव तस्य धर्म्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्त्तव्यमिति चेत् तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदि यस्य न गृह्यत इति सम्बन्धस्तेन यत्सम्बन्धितया न गृह्यत इत्यर्थो विवक्षित स्तदा अव्यापकत्वं दोषस्तथा हि यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाणः तत्र नास्त्येव तल्लक्षणं न हि तत्र व्याप्त्यादिभङ्गो विशेषोऽपि तु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव । नन्वत्रमत्प्रसतो व्याप्तिभङ्गरूपविशेषस्यापि तावन्मात्र-

ग्रहणमस्ति तदादावेव लक्षणं तथापि भवि-
ष्यति तर्हि यदा वादी स्वहेतुसाधारण्यं व्याप्ति-
भङ्गादिदोषं जानन् प्रतिहेतुमिच्छतया पर-
स्योद्भावयति परस्य परिहर्तुं न शक्नोति
तदाप्येवं सत्प्रतिपक्षता स्वकृतैव स्यात् यत
स्वोक्तरूपविशेषवत्तया तेनासौ न गृहीतः उक्त-
रूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् तथापि
प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीत-
स्तस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् स्वान्य-
व्याप्तिसाधारण्यस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विव-
क्षितत्वादिति चेन्न प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणा-
गृह्यमाणता पक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात्।
किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां तस्य
दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः। यद्यसौ
वादिहेतावपि दोषं पश्येत् तदा तमुद्भावये-
त्तथा सति च तत्रैव कथासंक्रमः स्यात् सत्प्रति-
पक्षमुपेक्ष्येति चेन्न यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी
तत्र दोषमेवं मन्येत। यदीदानीं सत्प्रतिप-
क्षतां प्रतिज्ञातां विहाय दोषान्तरमुद्भावयामि
तदापि प्रतिज्ञात्यागान्मम [illegible] नोद्भावयामि

तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्व्वाहान्मम पराजयः तदेवं इत्था दोषान्तरव्युत्पादनायास इति पराजयस्य तथामासौ तदा का गतिः। अथ यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धस्ताभिमतः तदा उक्त स्तावद्दोषो दोषान्तरश्च स्यात् व्याप्तत्वभङ्गादेर्भिन्नहार्थहेत्वोः साधारण्यासम्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः। अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत् तयानुद्भाव्यमानेन बोधितो यदि त्वसाध्यविपर्य्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष इति एतदपि नोपपन्नं यदि परस्त्वदीयोऽयं प्रतिहेतुरित्थं भग्नव्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते न तु मद्धेतुतोऽयं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात्तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षता न निवर्त्तेत तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यादिनापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं सर्व्वानुमानानुकूलं स्यात्। किञ्च कस्मिन् काले तयानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं यदि यदा प्रतिहेतूद्भावनेन परहेतुं दूषयति

प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रतिहेतुदोषे पूर्व्वकालानुद्भावने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्व्वहेत्वाभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया। अथ प्रतिवादिनाभिहिते यदा पुनर्वादिवचनावसरस्तदानुद्भावनमिष्टं तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमयमत्र विशेषदोषं नोद्भावयिष्यतीति दोषशून्यत्वात् स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थं स्तदावधारयितुं शक्नोतीति चेन्न उक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रतिपक्षकरणं सम्भवतीति तत्र परेण दोषेऽनुद्भाविते विजयश्च भवतीति। किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थयोस्तावद्धेत्वोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत्। को हि सचेता निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते तस्मात् सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्हतीति। अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रत-

हेत्वपेक्षविशेषणत्वेनानुद्भाव्यतया सम्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्य्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम इति नैतदपि सुस्थम्। यद्युद्भावनकालात् पूर्व्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोऽतिदेष्टव्यः यथोद्भावनस्य योऽवसरो भविष्यति तात्कालिकतया तदा सत्प्रतिपक्षताव्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्षणाभावः। यथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्त्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता किं सम्भावनायाः कालनियमगवेषणेन। नैवम्। एवं हि प्रतिहेतौ दोषेनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता निवर्त्तते। तथाचेत्यङ्कारमेव वादी सत्प्रतिपक्षतां परिहरेदिति साधु स्यात्। प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव तं सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षिप्यते। न च स्वीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्यात् सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात् स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्तस्य तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षस्यापि

निवृत्तेः। तस्मात् स्वीकारोऽप्ययं परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीयसाध्यस्वीकारवद्गुणाय स्वीकर्त्तुं न दोषायेति। यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतोराभासत्वसंशयात् तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यत इति ताभ्यां मन्यमानत्वात्। यदाह निश्चितौ हि वादं कुरुत इति। अथौचित्यादावर्जिता संशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् तदा सर्व्वत्रैव वादे सर्व्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा। तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दनित्यत्ववादिजयात् शब्दनित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमित्यर्हतो दोषसंशयस्य दुर्निवारत्वादिति।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक्। तद्यथा बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यस्य लक्षणम्। तथा हि बाधितविषयत्वं किं

विवक्षितं न तावद्बलवता बोधितो विषयवि-
पर्य्ययो यस्य तत्त्वम् यथा श्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेऽपि
गतत्वात्। तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमान-
विषयविपर्य्ययबोधकस्य पक्षधर्म्मतादिबल-
सम्भवात्। अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विव-
क्षितं तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यति-
रेकिणा सत्प्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकं तत्रा-
न्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षण-
बलाधिक्यसम्भवात्। किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमा-
नाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नाभ्रान्तज्ञानत्वमात्रं बलम् अनुमानस्य
तु पक्षधर्म्मत्वादिभूयिष्ठं बलमिति। अथ मन्यसे
अनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षित्वेदमुच्यते तेना-
नन्यथासिद्धेन बोधितो यदीयसाध्यस्य व्यति-
रेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति। नैवम्। त-
थापि वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन सत्प्रतिपक्षेऽपि
गतत्वम्। किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते
अनन्यथेति चाननयेन प्रकारेण यस्मादन्यत्वं
तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते। तथा च वक्तव्यं तदन्यता-
प्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति चेत् अहो दुर्वै-

दग्धी भवतः प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्या-द्योऽन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण यः सिद्धः प्रतीत उत्पन्नो वा तेनेति ब्रूयास्य तथापि प्रामाण्येन बोधितविपर्य्ययविषयो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति न इदं रजतमिति शुक्तिं विषयीकुर्व्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजत-मिति प्रमाणेन बाध्यमानेऽपि हेत्वाभासवि-शेषलक्षणं गच्छेदतिव्यापकतामापद्येत। एवं वाच्यविषयित्वामिच्छायामपि गच्छेत् प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्यान्यथाभावः स हेतुः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न यदि मुख्यार्थो-हेतुशब्दः तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः अथा-मुख्यार्थ स्तदा कोऽस्यार्थः यत्रैष व्यवस्थाप्यत इति सोऽभिधातव्यः प्रमाणेन बोधितो यदीय-विषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्य-यापदिष्ट इति चेन्न यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानि-श्चयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्। अथ कालात्ययापदिष्टत्वे अनिरूपित एव हेत्वा-भासत्वनिर्णय स्तदा तत एव कृतकार्यत्वात्तत्‌ पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशबोधव्यास-

नेति। तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत् सामुद्रिकप्रामाण्येन पुनर्मह्यदेतल्लक्षणं कालात्ययापदेशस्य येनास्य नाम हेत्वाभासभेदव्यपदेशः समाधितः। अथ ब्रूषे हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं न तु हेतुदोषवत्त्वमिति। मैवम्। हेतुना तुल्यताह्यहेतुत्वावगमं विना न शक्यप्रतिपत्तिः सादृशस्य भिन्नाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः। अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात्। ततश्च हेतुरूपवैकल्यस्यावश्यप्रत्येतव्यत्वे प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयपक्षव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न आश्रयासिद्धव्यापनात्। आश्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमिति चेन्न विशेषणाद्यसिद्ध्याश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णं कालात्ययोपादिष्टोदाहरणमेवं न व्याप्येत। प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न प्रत्यक्षाभासव्यापनात्। तत्रापि हि साध्यस्य शाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यत एव प्रमाणेन प्रमाणेन

बाध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः
स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न प्रमाणेन बोध्य-
मानाभावस्य प्रकृतहेतुव्यापकत्वासम्भवात् ।
प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञा-
तस्याभावः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न स्वा-
र्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात्
तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञातस्याभावात् शब्दस्य
परार्थत्वात् । प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य
पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट
इति चेन्न तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन
मुख्यपक्षत्वासम्भवात् । पक्षाभासनिविष्टत्वे
रतीति तु क्रियमाणे पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्य-
प्रतीतिपक्षयोः पृथक् हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्र-
तीतिपक्षोक्तदोषवद्दोषो द्रष्टव्यः । पक्षत्वाभि-
मतांशभूतस्येति च क्रियमाणे प्रष्टव्यं किं पक्ष-
त्वाभिमतत्वं किमु पक्षतयाभ्युपगम्यमानत्वम्
अथ तत्तया प्रमितत्वम् उत प्रत्यक्षतया प्रती-
तत्वम् । नाद्यः दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन
बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् ।
अनुमानबाध्यस्यापि नियमाभावः यदनु-

मानापरिस्फूर्तौ रून्दग्रन्थेन प्रज्ञाभिमानस्तता च मयि वदति स्फुटदोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात्। तत्रानुमानवादिना पक्षत्वाङ्गीकाराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात्। न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थ इति युक्तं तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः। न द्वितीयः पक्षत्वेन प्रमिते विपर्यये कालात्ययापदेशानवकाशात्। नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बाधितो कदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति अस्य वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबाधस्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात् ततस्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणाभिमतस्याऽभावः यदि च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबाधकं नास्ति तदाप्यैव लक्षण-

विभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवान्। न च वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्रतीति स्तत्काले सम्भावनीया तदीयसाध्यव्यतिरेकावगमनिवर्त्तनीया हि सा तत्साध्यव्यतिरेकावगमश्च पूर्व्वतरमेव भूत इत्यवश्यमभ्युपगम्यम्। अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य तदावगम्येत। न च वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवतीति किन्तूपलक्षणम् उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्त गृहस्य व्यवहारकाल इति यत स्तत्रोपलक्ष्यगृहे स्वाभाविकोविशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन काकवत्ताऽभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः न तु तत्राप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वम् अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगतत्वम् अनुगतञ्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्षयामहे अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्त्तमाने लक्षणात्मके

साधने विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा। एतेन पूर्व-पक्षितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थ-मुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येताहशस्य करणं दूषितप्रायम्। अथ न पक्षे प्रमाणेन बोधितो यद्दीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभा-सातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट इति नैतदपि युक्तं सत्प्रतिपक्षोपमानाभाससाधारण्यात्। तदतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेत् एतदपि विचार्य्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् अथवा स्वरूपभेदः अथवान्योन्याभावः। न तावदाद्यः तद्भेदकस्य धर्म्मस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। नापि द्वितीयः स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्तया लक्षणा-नौपयिकत्वात्। नापि तृतीयः व्यतिरिक्तत्व-स्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भा-वेन तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेः। ननु न व्यतिरि-क्तत्वमात्रमन्योन्याभावस्वरूपं विशेषणमस्मा-भिरुपात्तं किन्नाम प्रत्यक्षाभासादिभ्यो व्यति-रिक्तत्वं न च प्रत्यक्षाभासादयः स्वात्मन एव भिन्नाः स्वात्मकमुक्तमसङ्ख्यावत्वात्। अन्यत-

मिदं त्वद्विवक्षितं किन्तु तदेव विचार्य्यते किं प्रत्यक्षाभासादिभि र्विशेषितोऽसावन्योन्याभाव स्त्वयोच्यते उत नैवमप्रलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासा-दिष्वप्रसक्तं मन्यसे। आद्यस्तावन्न भवति न हि प्रतियोगिरूपविशेषणसहितोऽभावः क्वचि-दप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्व्वाव्याप्तिः। द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणैर्यदुप-लक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभा-सादिषु बाधितानुमानेषु च साधारणमिति कथं नोक्तप्रसङ्गः अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगीत्वभावस्यासन्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये स्याद्रूकबुद्ध्याधानाविरोधात् विशेषणस्यावतीति चेत्। अयुक्तमेतत् विशिष्टं तावदभावस्य स्व-रूपनिर्व्वाहापात्तं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवि-तुमर्हति तथा सति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदनुपन्यासे वा-न्योन्याभाववत्त्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत् तच्च प्रत्य-क्षाभासादे र्व्यवच्छेदस्यापि संग्राहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिदुक्तत्वं तद्विशिष्टमुपन्यस्यताम्। स च यदि प्रतियोगी

तदीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः। विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमतिप्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहार-प्रवर्त्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदनभ्यु-पेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्त्तुमशक्या। अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणन्तु स्यात् तच्च चोक्तमेव। नचान्यो-न्याभावएकोन भवति भिन्नप्रतियोगिकौ द्वाव-भावौ तौ तथा च प्रतियोगित्वच्छिन्नं तत्स्वरू-पम् अन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधि न युक्तम् उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मतायाश्च भेदविरोध एव। ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवका-शात् भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य। येन च रूपेण भिन्नता तेनान्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः। ननु वस्तुतस्तयो-रेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वमन्यो-न्याभावं प्रति घटेत वस्तुनोः। यथा वस्तुनो-भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया संसर्गाभावं प्रति तत्र यथान्यद्भूतलसंसृष्टतया

दृष्टं तथात्रापि तावेव सप्रकारभेदौ तदा-
त्मानौ दृष्टौ सोऽयं त्वद्दर्शनाभिप्रायेणास्माकं
निर्वाहार्थं इत्यास्तां विस्तरः। अपि च घटपटयोः
स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चोभयकोटीकृतयो-
रन्योन्याभावनिरूपणं भवति। यत्र तु प्रत्यक्षा-
भासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिना एककोटि-
तास्तु नाम यस्तु प्रत्यक्षाभासत्वादिभ्यो व्यति-
रिक्ततया प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटी-
करणं न तावत्प्रव्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषा-
मनन्ततया बुद्धिस्थीकर्तुमशक्यत्वात्। नापि
यद्रूपोपात्तं विशेष्यं प्रत्यक्षाभासादिव्यति-
रिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं तद्रूपक्रोडी-
कृततयैवान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तं तस्य
स्वरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसंग्राहकतया कोटि-
द्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणे विरो-
धित्वात्। तस्मात् स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा
कोटिद्वयं व्यवस्थापकमप्रतिसन्धाय अन्योन्या-
भावव्यवस्थापनमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेद-
प्रत्यक्षस्येव दूषितत्वाद्धर्मभेदः कश्चिद्वक्तव्यो न
चासौ वक्तुं शक्यः शक्यते वा तमादायैव लक्षण-

व्यवस्थितिरस्तु कृतमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकु-युक्त्या। तदनेन न्यायेनान्यत्राप्यतिप्रसक्त्युदा-हरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं लक्षणवादिनोभग्नस्य शरणमस्त्रं निरसनीयम्। अतएव भेकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रा-येण तत्तदन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणं वैशेषिक-हेतुं नैतदेवं येन येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासा-दुपहसन्ति सन्त इति।

इति खण्डनखण्डखाद्ये प्रमाणतदाभासखण्डनं प्रथमः परिच्छेदः।

द्वितीयः परिच्छेदः।

ननु यदि दुर्लक्ष्या हेत्वाभासास्तर्हि नि-ग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति। नैवम्। का पुनः प्रतिज्ञाहानिः। स्वाङ्गीकृतपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्युच्य-

ग्रम्। तथा हि झटिति सम्वरणे अनिग्रह-
स्थानेऽपि गतत्वेन परदूषितेत्यपि विशेषणीय-
त्वात्। किञ्च स्वीकृतत्वेनाभीष्टमात्रं वाभि-
धीयते अस्तित्वेनेष्टं वा। आद्ये केनचिद्दो-
षेणेष्टस्य रूपान्तरेण त्यागः क्व नाम नास्तीत्यति-
व्याप्तिः। स्वीकारपूर्व्वकोऽस्वीकारे त्यागः न
रूपान्तरेण तत्र तत्स्वीकारः तत्त्यागे
एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न
स्वीकारस्यापि परित्यागपदार्थान्तर्गतत्वे स्वीकृ-
तेति व्यर्थं तत्त्यागेऽपि च नाद्य। द्वितीये अस्ति-
त्वेनेष्टस्य रूपान्तरेण सर्व्वैवानिष्टत्वसम्भवात्।
संयोगाद्यव्याप्यवृत्तिता वादिपक्षे येनात्मैव
संयोगस्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्
एवञ्च कालदेशादिविशेषेण तत्स्वीकारत्यागाभ्युप-
गमेऽपि प्रसङ्गो द्रष्टव्यः। तस्यैव तदैव तत्रैव
तेनैव तथैवेष्टत्वाविष्टत्वे निवर्जिते त्यक्तेति चेत्
एवं तर्हि कालस्याभ्युपगत्यागाभ्युपगमवत्त्व प्रतिज्ञा-
हानिर्न स्यात् तत्र तदेत्यस्य विशेषणस्याभावात्।
न हि कालः कालान्तरसात्मानमेव बाध्यास्ते
काले. तदेति विशेषणप्रतिक्षेपे अन्यत्र प्रक्षेपे

लक्षणैकतापत्तिः। कालं प्रति च प्रतिज्ञाहाने-
रदोषत्वे तद्वदन्यस्याप्यदोषत्वापातः यदैव स्वी-
कार स्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च। तदेति तत्-
कथाकालो विवक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य
व्याप्तिपरत्वे लक्षणानुगमः वादादित्वेन साम्ये
कदाचित्तद्विपरीतवादाद्यास्वीकरणप्रसङ्गः। एवं
तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्टव्यम्। उक्तेति
पदस्य चाप्रसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विरुद्धन्याये-
नाऽसमर्थविशेषणत्वम्। एवं सर्व्वनिग्रहस्था-
नेषु द्रष्टव्यमिति संक्षेपः। प्रतिज्ञाहान्यादी-
त्यादिपदेन च किं संगृह्यते प्रतिज्ञान्तरा-
दीति चेन्न प्रतिज्ञान्तरमेव न निरूपयितुं श-
क्यते। तद्यथा स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्य-
भागस्य पूर्व्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रति-
ज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथा हि यत्र वादिना
प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोऽभिहितः
परेण निर्विशेषणोक्त्यसाद्दूषितः ततो वादी
प्रथमाभिहितं सविशेषणमेवोपन्यास्येदृशं म-
योक्तं न तु निर्विशेषणमतोनिरनुयोज्यानु-
योगोभवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गत-

त्वादतिव्यापकमेतत्। पूर्व्वानुक्तविशेषणवत्त्वं तव नास्ति तत्कथमतिव्याप्तिरिति चेन्न प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य पूर्व्वं स्थितत्वात्। विशेष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् किमायातं तावता विशेषणानुक्त्यतिप्रसङ्गस्य। विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तिर्व्विवक्षितेति चेन्न एककर्त्तृकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्व्वत्र तथाभावस्यैव भावात्। विशेष्योक्तेरनन्तरकालइति चेन्न नीलोत्पलमित्यादौ पूर्व्वनिपातितविशेषणे तदभावात्। विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्व्वकाल इति चेन्न उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात्। अव्यवहित इति चेन्न बहुविशेषणके विशेष्ये तदभावात्। विशेषणाभिधानोचितकाल इति चेन्न नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणाभिधीयमाने य एकविशेषणाभिधानकाल सोऽपरेषामपि विशेषणाभिधानानां योग्योभवत्येवेति तदान्येषां क्रमभाविनामभावात्सैवातिव्याप्तिः। सर्व्वस्मिन् योग्यकाल इति चेन्न दूषणानन्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः दूषणपूर्व्वकालस्य तथाभिमतत्वे

च दूषणानन्तरभाविन्याः विशेषणोक्तिव्यक्ते स्तदानीमभावात् पूर्व्ववदतिव्याप्तिः। सर्व्वस्या स्तज्जातीयाया विशेषणस्योक्तेरभावोविवक्षित इति चेत् तद्व्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूतानां सर्व्वासां पृथक् पृथक् प्रमाणेन केनापि अस्मादृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् अभावानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानासिद्धि प्रसङ्गात्। सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः प्रतिभान्तीति निरस्तमनुमानादन्तरे। एतेन पूर्व्वमविशिष्टस्योक्तस्येति विशेषणं प्रक्षेप्तव्यमिति निरस्तम् उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात्। किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा हेत्वन्तरं भवतोऽपि स्यात्तथापि तदभावे वा ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम्। अथ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय ब्रवीषि तथाप्यव्याप्तिः प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभ्रमेण झटिति सम्बरणान्निर्व्विशेषणेऽभिहिते परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः स्वपरसाध्यपूर्वपदानां

विवेचने व्यक्तौ पतनाद्व्याप्तिग्रहप्रकरणादि-
लब्धतया प्रागनुक्तस्य स्वात्मपरदूषितस्य प्रक-
रणलभ्यस्य विशेषणवक्तव्यानुवदतोऽपि सद्वादे
प्रसङ्गः। अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकरणेऽपि
दोषः परस्मिन्नज्ञातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वा-
नुपपत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम्। प्रतिज्ञा-
न्तरादीत्यादिग्रन्थेन विभिन्नम्। प्रतिज्ञावि-
रोधादिति चेन्न यत्र एककर्तृकैकवाक्ययो-
र्मिथोव्याघातः साध्यविपर्ययव्याप्तत्वोद्भावना-
न्यस्योद्भावनं प्रतिज्ञाविरोध इत्येतल्लक्षणम्।
तथा हि असत्त्वे घटोनास्तीत्यादावपि गतत्वे-
नातिव्यापकत्वमिदम्। वचनयोर्हि व्याघातो-
ऽन्योन्यविरुद्धार्थत्वं तच्चेहास्ति घटोऽस्तीत्यस्य
घटसत्त्वबोधकत्वात् न नास्तीत्यस्य च तन्निषे-
धकत्वात्। नन्वयुक्तमिदमुच्यते न हि घटो-
नास्तीत्यत्र घटोऽपि विधीयते घटनिषेधोऽपि
येन मिथोव्याघातः स्यात् किन्तु घटोनिषिध्यते
घटनिषेध एव तु विधीयत इति वाच्यं तत्
कुतोव्याहतिरिति चेत् नैवं घट इत्यस्य ताव-
दंशस्य घटविधिबोधकत्वं नास्तीत्यस्यापि तत्-

प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि मन्तव्यम्। यदि त्वेवं नाभ्युपैषि तदा तयोरविरुद्धार्थतया घटस्यापेक्षितनिषेधस्य प्रतलाम्भितं द्वयमस्य वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति तस्माद्विधिरूप एव घट इति तत्प्रतिषेध एव च नेति किमेतावेककालैकवाक्यांशौ न भवतः परस्परविरोधार्थाभिधायकौ वा न भवतो येन तत्त्वमिदं भवतस्त्व न गच्छेत्। न भिन्नो विषयस्त्वमानं विरोधानुघातकत्वं भिन्नदेशकालादौ विरुद्धार्थयोरसिद्धम्। न च नास्तीति नैककालादौ विधिनिषेधौ वर्तमानौ बोध्येते इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात् देशकालाद्यनवच्छेदे विरोधस्यैवानुपपत्तेः। किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धास्तित्वं नास्तित्वाभ्युपैषि तदा विरुद्धयोरुक्तनायनयुग एव सार्वत्रिकार्थः कश्चित् प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वाभ्युपगमान्तेः। अथ प्रामाणिकं तदभ्युपैषि तदा कथं प्रामाणिको विरोधव्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः। अथ मन्यसे यथा परैराभिधीयते तथैव तथा मिथोव्याघातकाविति ब्रूमः तत्र च प्रमाणं

प्रसरत्येवेति न कथमपि प्रमाणप्रसृतौ विरोधभाषापरिभाषामात्रत्वापत्तेः यथा परेणोक्तोऽर्थः तथा मिथोव्याघातक इत्यपि क्वचिन्मिथोव्याघातकमर्थमप्रमाय न वक्तुं शक्यम्। प्रसज्यते मिथोव्याघातो न प्रमाप्यत इति चेन्न क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवतोऽशक्यत्वात्। मा प्रमायि अप्रमायैव तद्व्यवहार इति चेन्न क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क्व नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्तिरावर्त्तते। अनेकत्र प्रमितनियतयोरेकत्र प्रसञ्जनमिति चेन्न प्रसञ्जकस्य तद्द्वयैकत्रस्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेवम्भावे वा नापादकत्वस्यापत्तेः। एकैकव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तद्द्वयापादनमिति चेन्न एकैकस्यव्याघातात्। अर्थाद्द्वयं स्यादिति चेन्न अर्थापत्त्यर्थत्वेनैवाव्याघातात्। अर्थापादानं न साधनमिति चेन्न मिथोविरोधित्वेन तर्काभासत्वापत्तेः। इष्टापादानाच्च मिथोव्याघातात् कथं तथा स्यादिति चेन्न तद्द्वयधर्मैकत्वात् व्याघातापत्तेर्धर्मिणि प्रमाणापेक्षायामव्याघातात्।

एवमादीनां दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तत्रापि सर्व्वमिदं सुवचमिति चेन्न तत्राप्यन्यत्र दोषोऽयमापद्यत इति प्रतिबन्दीगृह्णतः किं परपक्षे दोषापादानमात्रं विवक्षितम् उत यस्त्वया तत्र समाधिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात् स्वपक्षे समाधिः । न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात् परोक्तदोषानुद्धारे तावतैव कथायास्तदंशस्य वा पर्य्यवसानात् निग्रहापरिहारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु स एवाभिधीयतां का नो हानिः भवता तावदभिधीयतां कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेय इति चेन्न मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात् नहि मया स्वपक्षसाधनं त्वया च तद्दूषणं प्रकृते वक्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षो निर्व्वाह्यः तद्दूषणञ्च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्त्तते । ईदृशि च कथा विभागे मत्पक्षसमाधानाय मां पर्य्यनुयोक्तुं भवतः कुतोऽधिकारः अथ विशेषत स्तन्निष्टङ्कने किं प्रयोजनमस्ति तावदेतादृशि चोद्ये परिहारो यतस्त्वयापि स्वपक्षेऽसौ स्वीकार्य्य इत्याशयस्ते सोऽपि न युक्तः

स हि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता तत्पक्षेपि तेन भवितव्यमित्यत्र किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति । साम्यादेवमिति चेन्न वैषम्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । यदि तद्गतमसाधारणं स्वरूपमादाय स्वदर्शनं प्रति तस्यासिद्धान्तो यो तत्र समाधिः स्यात् अत्र च त्वत्पक्षे तदभावान्न स्यात् तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरत्रावयापीति निश्चेतुं शक्यते । कोऽसौ तत्र विशेष इति चेन्न मया साकूतं तदभिधानस्य प्रस्तुतत्वमित्युक्तत्वात् । चोद्यसाम्यात् समाधिसाम्यमिति चेन्न दूष्यगतविशेषाभावभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येऽपि सत्तायां तदभ्युपगमे अनवस्थया तदपाये च तदभावेन एवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति । किञ्च परोद्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्द्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः । किं यदिदं दोषतया परेणोद्भावितं तद्दूषणम् अदूष्येऽपि गतत्वात् उत दूषणे तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारात् परिहारेपि वा तस्यालक्षणत्वप्रस-

ङ्गात्। यद्येतद्दूषणं कथं तस्यदूष्यत्वेन वादि-
नाङ्गीकृतेऽपि प्रतिबन्दीस्थाने गतमिति चेन्न
यद्येतदद्दूषणं कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि
दीयतां दृष्टिः। नियामकाभावे तस्यैतदीव-
दूषणत्वे सन्देहः पर्य्यवसित इति चेत् अस्तु
दोषत्वसन्देहेऽपि मदीयसाधनस्याबाधक-
त्वात् सन्दिग्धासिद्धवत् किञ्च यत्तत्तयापतोऽत्र
दोषत्वसन्देहे तु सामान्यताकएवावसन्न्यतापीति
तत्राप्यसिद्धादेर्दूषणत्वमेव स्यादितीयं प्रति-
बन्दी दुरुक्ता वादिनेति। नापि द्वितीयः तथा
सुसयनादिसाधारणादूष्यत्वं धूमानुमानादिकं
यदि प्रतिबन्दी करोति परस्तदा तद्दर्शनेऽन्यत्र
क्वचिदप्येतदसिद्धादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु
तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्यामयादित्यपा
मयापि सुवचै। तं प्रतिबन्दी यत्रापि सम्मत
एव पठितं यत्रोभयोः समो दोष इत्यादि।
अथ यं विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात् तत्साध-
स्यानुद्भावनं न तु सामान्यत एवेति चेन्न तत्र
विशेषे प्रतिबन्द्या त्याज्ये तदुष्टत्वे गतत्वात्तस्य-
स्याप्येव नेति स्यात् विशिष्य तद्विशेषत्यागेन च

तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या। अथ मद्दर्शनमात्राभ्युपगतादूष्यत्वं किञ्चित्पदार्थं प्रतिबन्दीकरोति तदैतदुक्तं तेन स्यात् इह नेदं दूषणं वक्तव्यमित्यभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्गप्रसङ्गादिति। तन्न इदमिह दूषणं वक्तव्यमनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परसिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिबन्द्याः सम्भवात्। नन्वेवमेवास्तु तथाचाभिधानेऽनभिधाने चोभयतःपाशा प्रतिबन्दीरज्जुर्भवत एव दुर्निवारा स्यात्। मैवम्। मिथोविरुद्धायाः प्रतिबन्द्या स्तर्काभासत्वात् मिथोविरुद्धत्वस्य तर्कदूषणत्वात्। तत्प्रतिपक्षानुमानवत् द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकसूत्रे च "प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत्,, इत्यत्रापादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्व्वपक्षवादिनं निराकर्त्तुमाचार्य्यैः समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात्। अभ्युपगतं तावद्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्तीति भवनुद्योतकरो यतोभयोरित्यादि वदतो

भट्टस्य प्रतिभटीकर्त्तव्यः तत् किं प्रतिबन्द्यादिदूषणन्न भवत्येव नन्वेवं भवतोऽपसिद्धान्तः स्यादिति चेत् तर्हि दर्शयापसिद्धान्तस्य लक्षणम् प्रकृतसम्बन्धतया वाङ्मात्रेणापसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात्। सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः प्रतिबन्द्यादि च भवता सिद्धान्तत्वेनाभ्युपेतं मयेदं दर्शनमाश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषाभ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मकत्वात् तेषु पदार्थेषु प्रतिबन्दीदूषणादेः प्रविष्टत्वादिति चेन्न लक्षणमेव तावदपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते स्वसिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतोभवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात्। स्वसिद्धान्तस्तथापेक्षित इति चेन्न विशेषदूषणपूरणमन्तरेण तदलाभात् अन्यथा सर्व्वत्र विशेषणोपादानप्रयासवैयर्थ्यं स्यात्। एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तकृत्या निष्टत्यापतेत् त्वत्सिद्धान्ते शतशो हेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात्। परसिद्धान्तहेतूनाञ्चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकोक्तस्य बहुशो भवच्छास्त्रे दूषितत्वात्

प्रथमं स्वशब्दं विशेषणमनुपादाय दूषणभये-नेदानीन्तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रह-स्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथमविशेषणं सा-धकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनम्। किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्त-कालतायातः अप्राप्तकालोऽवयवविपर्य्यास इति लक्ष्यमभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं तस्य च भवता विपर्य्यासः कृतः एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तात्। यस्तु प्रथमत एव सविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनुपात्तविशेषण-पक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः। मदीयो हि सि-द्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम अत्र वाक्येऽभ्युप-गमपदश्रवणात् अभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्य्यवस्यतीति चेन्न ममा-भ्युपगन्तृत्वात् मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यत एव। विपरीताभ्युपगन्ताऽभिमत इति चेन्न अविशेषात्। सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तेति चेन्न तथाप्यविशेषात् ममापि त्वत्सिद्धान्तविपरीता-भ्युपगन्तृत्वात्। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथापेक्षित इति चेन्न नूनमतिप्राज्ञोऽसि यत्

स्वपक्षमभ्युपगन्ता विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपक्षद्वारा विशेषयसि परस्पराश्रयादपि न बिभेषि स्वपक्षेऽपि साधारण्यप्रत्यवस्थानं परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्धत्से। यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्तदीय इति चेत्। नैवम्। यस्य यः सिद्धान्त इति पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वे असाधारण्यादव्यापकत्वं लक्षणदोषः। यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति सिद्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात्। तथा हि सिद्धान्तसम्बन्धिनो मम यः सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोऽस्त्येव। त्याग एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयतानियमः अथ, स्वीकृतस्यास्वीकारस्तदा मया स्वीकृतस्य भवता अस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति। अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः सोऽपि न तेनेति स्वीकर्त्रित्यर्थे ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य

भवता स्वीकारे तवापसिद्धान्तापातः। एके-नैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न एकेनेति यद्येकसंख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसंख्यायोगित्वं तथा तवापीति स एवाप-सिद्धान्तापातः। अथैकेनेत्यभिन्नेनेति तथापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च मानसम् अन्य-यास्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्त-विषयोच्छेदः। अथ स्वीकर्त्तुरस्वीकर्त्तृतो न भिन्नत्वं तदायमर्थः स्यात् स्वीकर्त्तृतो न भिन्ने-नैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः मया यदीयाङ्गी-कारः किञ्चित्स्वीकर्त्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीया-स्वीकर्तृत्वात् एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीका-रावपसिद्धान्त इत्यपास्तम् मिलितयोरावयो-रपसिद्धान्तापातात्। अथ तत्स्वीकर्त्तुरेव तदस्वीकर्त्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते अस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्रन्तरस्वी-कारविषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्रभिन्नेना-स्वीकारविषयतया अस्वीकारविषयाभिन्नस्य-

स्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। एकेन स्वीकर्त्ता न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिताविति चेन्न एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयन् भयस्तदाकर्णनमभिहित-तद्दूषणगणाव्याहत्त्यापत्त्या कथय कथं न घन-समयसमागमोदीयमानतरलतरतरङ्गिणीवेणि-जलविवर्त्तनिर्व्वर्त्तितावर्त्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृणक-दम्बविडम्बनामनुभविष्यसि। स्वीकृत्यास्वीकारः स इति चेन्न क्वार्थविवेचनेनोक्तबाधा-पातात् अस्वीकृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः। किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि यदपसिद्धान्तोद्भा-वनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदू-षणाभावे वादिनि उतान्यथाभूते। आद्ये पूर्व्व-सिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन व्युत्थातुं शक्यते तत्र किं वक्तव्यं न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित् पूर्व्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वा-दिति युक्तम् अपसिद्धान्ततत्परिहारस्य दूषण-त्वान्यतरासिद्धेः तेनाभिहितत्वात्। अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां विच्छिन्द्यानो जल्पेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेतेत्यपसिद्धा-

वय्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्यात्मत्त्वं गृह्णन् प्रतिष्ठेत। निगृहीतस्य तस्यापराभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् तथाप्यनादरणोऽनसिद्धावसिद्धिमुद्भाव्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहारमनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम्। अथ मन्यसे मध्यस्थेनैव तद्विचारणीयं किमनसिद्धावनेनासिद्धिरुक्ता अनपसिद्धान्ते वापसिद्धान्तः एतद्विचार्य्यते नैव जयपराजयाववधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति न तर्हि वादिना साधनेऽभिहिते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रातिवादिना निवर्त्तनीयं मध्यस्थस्तु परमार्थतोदुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विचार्य्य जयपराजयाववधारयिष्यति सोऽयं प्रश्नस्य निर्वृतोभूतपिकदाम्पत्यामत्यपोषणकृतमहायासवायसव्यसनं समासादयिष्यति मध्यस्थोवराकस्तावकदुष्परामर्शप्रकर्षेण। अथोच्यते सम्प्रति विप्रतिपद्यतां नामापसिद्धान्तेऽप्यसौ किमेतावता पूर्व्वं स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणाभावस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि

तद्वैवादायापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्त इति।
नैवम्। यदीदानीन्त्वन्यननुमतिरस्य नाद्रियते
अस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव
च दूषणप्रवृत्ति स्तदापसिद्धान्तस्यापि कुतो-
ऽवकाशः स हि पूर्व्वानुमतस्येदानीमननुमति-
माश्रित्यैव प्रवर्त्तते नान्यथा। तस्मात् स्वोक्त-
तापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति वि-
प्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्व-
मिति द्वितीयानवकाशः। यस्य तु सौगतादे-
र्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रत्यवश्यं साध-
नीयमेवास्य दूषणम्। नच वाच्यं योऽपसिद्धान्ते
विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघातएवाभि-
धेयः दर्शनविशेषं स्वीकुर्व्वता प्रथमं तद्दर्श-
नान्तर्निवेशितः प्रतिवन्दीदूषणत्वादेस्तेन स्वी-
कारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकार स्तावेतौ स्वीकारा-
स्वीकारावेकेनैकस्य व्याहताविति। यद्यय-
मपसिद्धान्तात्मैव व्याघातः तदापसिद्धान्तदूषण-
त्वेऽपि विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमभ्युदस्य
मभिधातुं युक्तः। अथ दूषणान्तरमयं व्याघा-
तोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावन

स्तदा सार्व्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणत्वाङ्गीकारेण। किञ्चैवमपसिद्धान्त उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजात यामपसिद्धान्तमुपेत्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्त त्याग इति। एवं प्रथमं किञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारेणि दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः। प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्व्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथनान्नैष दोष इति चेन्न पूर्व्वनिग्रहपरिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्तत्वादिति। न चानेन भयेन भवता व्याघातएवाभिधेयः प्रथमं नापसिद्धान्त इति वाच्यमपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् सर्व्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैवमङ्गीकर्त्तव्यत्वात्। न हि क्वचिच्छक्यतेऽवधारयितुं मयापसिद्धान्तउद्भाविते नायं विप्रतिपत्स्यत इति। नन्वेवं विप्रतिपन्नं प्रति अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति। नैवम्।

येनाप्यस्वीकारदण्डेन दूषणेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात्। उक्तञ्च सौगतैः न हि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणमिति "रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः। विलम्बा वत केनामी सिद्धान्तविषयाग्रहा इति।,, तत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता अस्फूर्त्तिमता स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्य्यात्। प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयोर्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति सर्व्वज्ञोऽपि नान्यथा प्रमातुं क्षमः। न च समस्ततदनुगुणपदार्थ-

जातं कथारम्भे स्वपक्षेणाभिधातुमुचितं तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् परिषदनपेक्षितत्वाच्च। नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोक्तः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः। नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिपत्तिजयाविति अकामेनापि तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति। तदेतदपेशलं किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति एकं तदाद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्त्तयितुमशक्या यथा प्रमाणादि सर्व्वकथकसिद्धम् इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चित् यथा क्षणभङ्गेश्वरादि तत्र यदि प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारोऽपसिद्धान्तस्तत्र स्वव्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात्। नापि द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽप्युपगन्तव्यं तत् किं तदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापोढाभ्युपायतया उत तन्नान्तरीयकतया। न प्रथमः क्षणभङ्गसा-

धनप्रस्तावे अपोहादि परित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात्। अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव स्यात् विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे च विचार इति अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवायमपसिद्धान्तो नान्यत्रेति चेन्न यो हि यदुपायः तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव कुतः तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव युक्तं न तु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात् तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणमभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा तत्रापि स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यात् उपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः। यथोच्यते उपेयमुपायेन साधयता उपेयवदुपायस्यापि सत्त्वमुपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनुपगमेऽपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः असत उपायत्वानुपपत्तेः। तच्चोपायत्वेनोपन्यसनात्तत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोऽप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानं

स्वोपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीयः कश्चि-
तेन तेन श्रूयमाणतत्त्वानभ्युपगमविरोधादप-
सिद्धान्तोऽभिधेयः। एवञ्च सति सत्त्वानभ्युप-
गम एवोपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यता-
मुपजीव्यत्वात् तदुपन्यासमन्तरेणाश्रूयमाण-
तदीयाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् कृतं
तदुपजीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन। अत-
एव न द्वितीयः तन्त्रान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि
हि तत्त्वानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्यानु-
मन्तव्यः तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे कृतं
तया अभ्युपगमं परिकल्पने नानभ्युपगमवि-
रोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति।

एवं निग्रहान्तरे खण्डनमूहनीयम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये निग्रहानिरुक्तौ
द्वितीयः परिच्छेदः।

तृतीयः परिच्छेदः।

अथ यान्यवलम्ब्य बहुलं वाग्व्यवहारा-स्तेषां सर्व्वनाम्नामर्थाः कथं निर्व्वाच्याः। तथा-हीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रति-वक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यात्। तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाण मित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रा-त्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः अतएव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमा-णमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात्। अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत्कुत्स्यते भवता अन्यथा वा। अन्यथा चेदलं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेर-प्रत्यूहत्वात्। नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्या-साधकञ्चेति व्याघातात् गौणोऽयं प्रमाणशब्द-इति चेन्न प्रामाण्ययोगिनि यद्ययं प्रमाण-

शब्दप्रयोगः तदा गौणत्वव्याघातः मुख्यत्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा चलत्तदुद्भावनया ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणभासः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यथापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सितएव साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरस्यापि सत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च भवता नाभ्यधायि अतोन्यूनत्वं दोषः। नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किं शब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा तेन प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तद्‌[illegible]नाभिधेयं तत् अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येतावन्मात्रोक्त यद्विषयोहि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येतावत्मात्र-

मापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपरं तथोत्तरवाक्येऽपि । कोसौ विशेषइति चेन्न पूर्व्ववदुक्तत्वात् अत्रापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किं शब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशेषएवोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्य्यं तस्मात्का सावधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवम्बिधाः प्रलापाइति नैतदेवं यतोऽत्रापि विशेषइत्येवोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतोव्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्य्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्य्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः यत्रार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरद्वेति । अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं किं तदनुमानमिति चेत् । अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः

चत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्न-
तदुत्तरं वाच्यमिति। अत्र च संग्रहश्लोकौ।
“यथाविधं यं विषयं नियम्य प्रश्नस्य निर्वक्ति
परो यथोक्त्या। वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि
तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः। प्रश्नस्य यः स्या-
द्विषयः स वाच्यो वाचा तया वैष भवेन्निरुक्तः।
इदं त्वयाव्याख्यातमेतयैव गिरा स्वपृच्छाविष-
यस्य वक्ता।” प्रश्नार्थश्च किं शब्दाज्जिज्ञासा-
विषयतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातु-
मिच्छा इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात्
तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र
स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं
यथार्थं वा स्यात् यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव
ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते
विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थ-
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तेनापि प्रमाणेन
स्वगोचर ईश्वरसद्भाव उपस्थाप्यत इत्यनायासे-
नैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः। अथा-
यथार्थं तदा तस्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यत्नवा-
भिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः

यच्छतोवाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैवं तव मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथा परमप्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्व्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्येमहीति। अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य योविषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादोषग्रस्यैर्भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात्। अथ परस्य स्वसिद्धान्तमनुसन्धानेन त्वया यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यत इति। मैवम् यदीश्वरसद्भावविषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतः तस्य प्रमाणत्वं अस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीय-

मिति। स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं नतु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमत इति न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणस्यागमादावप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने केयं प्रश्नपेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम्। स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽत्रास्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तन्निरवकाशमिति नैतदस्ति एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्व्वथैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं नतु विप्रतिपन्नस्येति। स्यात् तथाच स्वीकृत्य शिष्यभावं प्रसाद्य चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान् छेत्स्यामस्ते संशयमिति विप्रतिपन्ना एव वयमाचार्य्याः संशयोऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधृतैककोटय एव वयं कार्य्यानुरोधात्तु संशयमात्रमात्मन्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोट्यवधारणं भवता स्वसमर्थ-

मयथार्थं वेति विकल्पोक्तानुपपत्त्या दूरापेतयम्।
एतेनानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमि-
त्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयमव्य-
भिचारविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि
ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर-
स्थितिरिति न्यायात्।

एवमीश्वराभिमन्यादावपि तत्तत्स्थाने
तिष्ठत्सर्व्वनामासान्तरखण्डनमनुद्रष्टव्यम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये सर्व्वनामार्थनिरुक्ति
स्तृतीयः परिच्छेदः।

चतुर्थः परिच्छेदः।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधा
यकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुन-
र्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्य्यायप्रश्नात्।
स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात्
प्रतिस्वं स्वात्मत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च। अः

स्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावा-
घटस्यास्तीति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथा-
त्वप्रसङ्गात्। नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च
घटादेर्भावनिवृत्तेः। अस्तीति चास्त्यर्थो वा
शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः। सत्ता
तदर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावाद-
भावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम्। नापि
द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेर्निरुक्तत्वात् वर्त्त-
तइत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्व-
प्रसङ्गात्। सोऽप्यस्ति पर्य्याय इति चेन्न उभय-
साधारणैकार्थं निर्व्वचनमन्तरेण पर्य्यायत्वस्य
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। यत्रैकस्यास्तिपद-
प्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्तत इति प्रयोगात्।
सामान्येन तावत् पर्य्यायत्वं शक्याधिगममिति
चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्य्या-
यत्वात् यत्नेत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्नि-
र्व्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थोभावत्नमुच्यतां
किं शब्दोल्लेखगवेषणया। अपरप्रतिषेधात्म-
कत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्यासम्भवेना-
परपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रति-

षेधात्मकतास्वीकाराच्च । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतीतिर्यस्त्वदभावोनास्तीति भावस्याप्रतीतिरीति चेन्न तावतापि लक्षणानिरुक्तेः । अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात् । नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम् अभावोनास्तीतिप्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च न ह्ययं भावविषया भवत्यस्ते परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात् । नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वादयमदोष इति चेन्न सर्व्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् सेश्वरपक्षे सर्व्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते सत्तावत् भावरूपमिति चेन्न

परमेव वैयर्थ्यं तत्त्वागोऽयचक्षुषाऽऽविषयकोः सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभागवत् तत्र वा चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाविधे-नैव विषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विषयविशेषणता-ग्रहे स्वाश्रयोऽप्यंशतः स्यात्। तेनोपलक्षिताया-स्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः। यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः। अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यस्या-न्यस्य वाच्यत्वात् अस्यैव भावार्थत्वे चाभावोना-स्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभा-वप्रसङ्गात्। भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भवति यत् पदार्थ व्यतिरेक प्रसङ्गात्। यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नोवा अस्ति चेदात्मनि वृत्ति-विरोधः नास्ति चेत्स्वस्यान्यप्रतिषेधमुखेन चा-प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं किमभीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् यद्यपि प्रतिक्षेपा-त्मकत्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात्। अथाभा-

वत्त्वमेव तदा न निवृत्तः पर्य्यनुयोगः एतेन निषेध मुखेत प्रतीयमानमिति निरस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्व्वभावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः असिद्धेः नहि घटाभावोभूतलादि विरुद्धोहि । न द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् । अथास-ह्यानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न गोत्वादौ तस्यापि भावात् । एकविधावन्यनिषेधः स इति चेन्न भेदे विरो-धिभावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरेवा-परनिषेधः स इति चेन्न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः । नास्तीति प्रतीयमानत्व-मिति चेन्न घटाभावोनास्तीति घटस्य तथा-प्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्व निरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च । प्रतियो-गिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न प्रति-योगिनः परार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे वेदनिरुक्तेः असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धेः अतीतानामतञ्चवादौ विषयादिनातिप्रस-ङ्गात् । यच्च किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते स

भावोऽभावो वा स्यात्। नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्मत्वे च कथञ्चिदपि तथात्वे तन्निर्व्वाच्यं स्यात्। अन्यदेव तद्वदिति चेन्न तद्वदभावस्याभावत्वे स्वरूपहानि: भावत्वे च व्याघातात्। न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति। प्रतियोग्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभावइति चेन्न प्रतियोग्यनिरूप्यत्वे प्रतियोग्यानिरूपणे: विशिष्टशब्दार्थस्य निर्व्वचनीयः स्यात् तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा। नाद्यः दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः दण्डिनमानयेत्युक्ते तदनयनप्रसङ्गाच्च। तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्तथेति चेन्न अतद्रूत उपलक्ष्यत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तद्वतश्चान्यत्वात् सम्बन्धोहेतुः स च तदधिकरण एवेति चेन्न सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धान्तरत्वापत्तेरित्येष न पन्थाः। तत्सम्बन्धिनि तत्र व्यवहारइति चेन्न तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं परम्पराकल्पनायामप्यन-

वस्थाभाव नहु व्यवहार्य्यगतोविशेषः कश्चित्। द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डव्यवहारप्रसङ्गाविशेषा भावात् न ते प्रत्येकं दण्डपदार्थाः किन्तु मिलिताइति चेत् मिलिताइति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्यएव कश्चित् आद्ये प्रत्येकं सएव प्रसङ्गः मेलकेप्यधिकः। द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्व्वंनिरस्तः। एकज्ञानारूढौ वा अविरलनानाज्ञानारूढोवानेकस्य सम्बन्धस्य विशिष्टपदार्थइति चेन्न घटपटाविति बुद्ध्यावारूढौ घटपटौ सम्बन्धस्य घटपटरूपोविशिष्टः स्यात्। घटत्वपटत्वसम्बन्धानां तद्बुद्ध्यावारूढानामभ्युपगमेन सम्बन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारोहोपगमधौव्यात् अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपेयस्तत्र। नच घटपटावित्यपि विशिष्टमेव स्वतन्त्रयोः घटपटयोः परस्परासम्बन्धयोस्तत्र व्यवहारात् न पुनर्यथा दण्डो पुरुषस्तथा घटी पटः पटी घटइति वा तत्र व्यवहारः। न चैकज्ञानाध्यारूढतैव तयोर्न मन्तव्या यतोघटपटाविति द्वित्वं तयोस्तद्बुद्ध्यावगमाद्विना कथं विज्ञानेना-

नगाच्छेतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषा ना-
ऽऽख्यामः । अतएवाविरलनानाज्ञानारूढतापि
विशिष्टता निरवकाशा अथाप्रकाशमानासम्ब-
न्धोऽनेक एकबुद्ध्यारूढस्तथा नचैवं घटपटौ
तत्कथमुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न अप्रकाशमा-
नोऽसम्बन्धोऽनयोरित्यधर्म्यधर्म्यो विशकलितइति
घटत्वपटत्वधर्म्यत्वादिभेदेनापि तत्र सम्ये-
ताविशेषात् । अथ धर्म्मधर्म्मिसम्बन्धाः स्वातन्त्र्या
एवैकबुद्ध्यारूढास्तथा नच घटपटौ धर्म्मधर्म्मि-
रूपाविल्यनतिप्रसङ्गइति चेन्न धर्म्मत्वस्यैवास्य
दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
सोऽप्येष्टव्य इति चेत् इष्यतां परं तस्यापि
वालुकावद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन धर्मोऽयं
किन्न धर्म्मः स्यात् । तथाप्रतीत्यभावान्न स्या-
दिति चेन्न त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्याविशेषे
प्रतीतिरपि तथा किन्न स्यात् मा तु धर्म्मत्व-
मनुगतं तत्तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथा वि-
चित्रं यत्तदेव धर्म्मिणा सम्बन्धेन च सममेका-
बुद्ध्यारूढं विशिष्टं जात्यादिनि चेन्न तेषां
स्वरूपाणां भेदेन नानास्वरूपेषु विशिष्टेषु अनु-

शता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् । सम्बन्धमपि तर्हि विलुप्यैवं स्वभावादेव रूपादिकं तथाविधमाधत्ताम् एकमपि किन्न स्यादिति चेत्तर्हि वराके धर्म्म्यपि विलुप्यतां यथा विना सम्बन्धं विशिष्टबुद्धीरूपादिस्वभावसामर्थ्यात् समर्थिता तथा विना धर्म्मिणमप्यास्थीयतामिति जितं जिनैः स्यादेवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्रमेव प्रतीयेत किन्तु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यमनुल्लिखता धर्म्मिणमपनीय दीयत इति चेन्न शङ्खत्वजातेरूपादेर्वा रूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेऽभिषिच्यतां येन विनाप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात् । किञ्च नैतावन्मात्रं बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वाकारसामर्थ्यात्तयोन्यिता तत्तद्व्यवहारप्रसविनी स्वीकियतां कृतमर्थव्यसनेन तस्मात् "प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकं । धियं निवेश्य लुम्पन्तो भङ्गं सांख्येव यच्छति ।" यत्तु केनचिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य परमुचितं ।

"गुरुर्द्वियमभावस्य स्थाने स्थानेऽभिषिक्तवान्।
प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः।,,
अपि चैकबुद्ध्यारूढोनेकश्च. सम्बन्धश्च विशिष्ट-
इति पक्षे योप्येवंरूपवैलक्षण्यभाग्विशिष्ट इति
कथ्यते सोप्ययं विशिष्टोऽविशिष्टाद्वैलक्षण्येन
बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव्यैव स्यादिति तत्र
तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशने अनवस्था क्वचिद
निवेशे तदभावादविशिष्टत्वे शेषस्यामूलमवि-
शिष्टत्वापातः। तद्योग्यस्तथेति चेन्न तर्हि
योग्यतापि तद्विशेषणं वालुकाबदसंलग्नाति-
प्रसङ्गिकैवेत्युक्तमावर्त्तते। एवमेकमिति ज्ञान-
मित्यारूढमित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यम्। तथाहि
"अविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्वि-
शेत्। तद्बुद्धिधाराविश्रान्तिः स्याद्वा मूलावि-
शिष्टतेति,, विशिष्टनिरासेन च सर्व्वाणि
लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यं यथा गुणा-
श्रयोद्रव्यमित्यादि। इतोऽपि गुणाश्रयोद्रव्य-
मित्यसङ्गतं तथाहि कथमेतल्लक्षणमवधार-
णीयं संख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः।
भ्रान्तिरसाविति चेत् पृथिव्यादौ कथमभ्रा-

न्तिरिति वक्तव्यं तत्र बाधकाभावादिति चेत् तुल्यं गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यं निर्गुणा गुणाइतिसिद्धान्तादिति चेन्न रूपादेर्गुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् । सामान्यवान् गुण इत्यादिगुणलक्षणयोगात्तन्निश्चय इति चेन्न अगुण इति गुणलक्षणांशस्यासिद्धेः संख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात् । भ्रान्तिरिति चेन्न परस्पराश्रयप्रसङ्गात् संख्यावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसिद्धिः तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तित्वस्यापत्तं । नच हेत्वन्तरा रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः दृष्टान्तस्यापि संख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशतया गुणत्वेनासिद्धेः । संख्यायाः संख्यावत्त्वेनानवस्थाप्रसङ्गान्निःसंख्यत्वव्यवस्थितौ दृष्टान्तत्वं सम्भविष्यतीति चेन्न पृथक्त्वेनापि तस्याः सम्भावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात् एवं पृथक्त्वस्यापि संख्यावत्त्वेति जातीतरानाश्रयोऽकर्म्मरूपोगुणइत्यपि न जातिव्यापकत्वात् जातिसामान्याश्रयइत्येवार्थइति चेन्न अभावाश्रयतया सर्व्वाव्यापनात् । जातिमात्रभावाश्रयइति

चेन्न उपाधीनामपि तदापतित्वात् नोपाधीनामाश्रययोरूपादिः किन्तु कथमपि सम्बन्धी तावतैवानुमानादिप्रवृत्तिरिति चेन्न उपाधिसम्बन्धं प्रत्याश्रयत्वस्य मन्नव्यत्वात् अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषानुमानं तव न स्यात्। व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानभ्युपगमात् तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावन्न जातिरूपं तदिदं रूपं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति यद्यस्ति तदा नास्तीति विचित्रेण लग लगेत्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते च लगतीति प्रवह्लिकामनुकरोति। अपि च गुणाश्रय इत्यत्र कश्चाश्रयार्थः समवायीति चेन्न गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गात् गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेऽपि विश्रान्तत्वात्। गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विवक्षितमिति चेन्न यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव तदाकारानुपपत्तेः। इहेति प्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न इह शङ्खे पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्खस्य पीतगुणाधिकरणत्वप्रसङ्गात्। भ्रान्तिरसौ यथार्थस्य प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इति

चेन्न तद्धर्मासत्त्वनिरूपणव्यतिरेकेण तदप्र-
मायत्वस्य वोद्धुमशक्यत्वात् न वाद्यापीहेति
प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र
निरूप्यते पीतत्वं प्रतियोगि तच्च क्वचित्सिद्ध-
मेवेति चेन्न तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः।
तत्र न तस्य प्रमितत्वमिति चेन्न तत्रेत्याधार-
स्यानिरूपणादिति। एतेन समवायिकारणं
द्रव्यमित्यपि लक्षणं निरस्तम्। कथं निर्णेत-
व्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति रूपादौ घ-
टादौ च संख्यासमवायिकारणत्वमुक्तेस्तुल्यत्वात्
संख्यैव रूपादौ नास्तीति चेत् घटादौ कथमस्ति
प्रत्ययस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तमनुसन्धानी-
यम्। द्रव्य एव संख्यास्वीकारे तत्सम्बन्धात्
गुणेऽपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्पनालाघवात्
गुणे संख्याद्यस्वीकार इति चेत् विपरीतमेव
कुतो न स्यात् सत्तासामान्याद्यपि गुणादौ
किमर्थमङ्गीक्रियते द्रव्यद्वारैव तत्र व्यवहारो-
पपत्तेः। ननु सामान्यार्थ एव कः तथाहि अनु-
वृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमिति न लक्षणं
सामग्र्याः सर्वकार्योत्पत्तेः तया तदेकदेशा-

न्तरैश्च व्यभिचारात्। असाधारणविशेषणा-
दनन्यजातीयप्रयोजकत्वञ्च तदिति चेन्न स्वसा-
मग्रामपि प्रसङ्गतादवस्थ्यात् भेदप्रतिपत्त्यादा-
वपि प्रयोजकत्वाच्च। एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणक-
त्वमिति चेन्न स्वसामग्रामंयस्याः प्रमाणत्वात्।
एतदेक प्रमाणकत्वमिति चेन्न अर्थ क्रियाभेदा
देरपि तत्प्रमाणत्वात् एतत्प्रमाकत्वमिति चेन्न
तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात्। तदवच्छिन्नप्र-
मांशप्रमाकत्वमिति चेन्न तदसिद्धौवासिद्धेः।
इयं प्रतिपत्तिर्येन विना नोपपद्यते तत्तत्त्वमिति
चेन्न कारणान्तराणामपि तथात्वादिति। अनु-
वृत्तं सामान्यमित्यप्यलक्षणम् किमिदमनुवृत्त-
त्वम् अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न अवयविना संयो-
गादिभिश्च व्यभिचारात् नित्यत्वे सतीति चेन्न
समवायेन व्यभिचारात् अतएव न बहुवृत्ति-
त्वमित्यपि। असम्बन्धत्वे सतीति चेन्न अणु-
भिर्व्यभिचारादिति। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं
सामान्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात्। एत-
ल्लक्षणं नित्यमनित्यं वा स्यात्। नाद्यः स्वात्मनि
वृत्तिविरोधात् विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं

नित्यमेव। नापि द्वितीयः सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्रसङ्गात्। आत्मत्वादौ व्यक्त्यभावापन्नस्यापि विशिष्टाभावस्यासम्भवात् तस्य कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तद्ग्राहिणश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वे अविशेषात् सर्व्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्व्वथा तदसत्त्वापत्तेः। एकस्य च सत्यत्वे अविशेषात् सर्व्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति। एकदा तत्सम्बन्धेनोपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात् तथात्वमिति चेन्न न तादृशोपलक्ष्यासम्भवात् व्यक्तीनां भेदादित्यनित्यत्वानुपपत्तिरिति एतेन नित्यत्वमन्यत्रापि प्रतिवचनीयमिति। के चानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते। विशेषादय इति चेत् विशेषाएव केऽभिधीयन्ते तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्त्तन्तएव ये ते विशेषा इत्यलक्षणम् आत्मत्वादिना व्यभिचारात् नित्यान्तरे असत्त्वान्न तत्सर्व्वत्र नित्ये वर्त्तते विशेषास्तु नैवं वर्त्तन्तएवेति नियमादिति चेन्न प्रतिविशेषमव्याप्त्या-लक्षणत्वात्। यज्जातीयएवमिति लक्षणार्थइति

चेन्न जातेरनङ्गीकारात्। जातीयेत्यस्यात्यद्राद्युपाधिरेव तथा विवक्षितइति चेन्न तस्येतरव्यावृत्तस्यावगतो व्यर्थमिदं तदुपयोविलक्षणं अतएव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतरव्यावृत्तस्य वानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः। भवतु सएवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न तस्यानिरुक्तेः यतोद्रव्यनित्यव्यक्तिषु विन्वव्यावृत्तधीर्योगिनां सविशेषइति चेन्न स्वरूपधर्म्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात् अन्यथा कार्य्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात् तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात् विशेषवत्त्वस्यावेन लक्षणासिद्धिरिति। अपि च विशेषादिभ्योविशेषणलक्षणादेर्भेदात्कथं तत्र तत्रैव तैर्विशेषादिव्यवहारः क्रियतां नान्यत्र। सम्बन्धोनियामकइति चेन्न सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात् अन्यथात्वनियमात् तदनिरुक्तेस्य तथाहि कः सम्बन्धशब्दार्थः समवायादयइति चेत् सत्यं किन्तु केन निमित्तेनेति हि गम्यवाक्यतात्पर्य्यं प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनान्येन वा।

विशेष्यञ्चेदं यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णातीति। अथोच्यते यद्गतधर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितं गृह्णातत्येवेति वा। आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात्। नापरः सम्भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणं तद्विशिष्टञ्च तत्त्वान्तरं नच विशेष्यस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति। अयोग्रीवितगतिविशिष्टस्याविच्छिन्न मूलता विशेषणं नच तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते। नैवम्। प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी न वा आद्ये स एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तरान्तर्भाववैयर्थ्यं प्रथमविशिष्ट एव च तद्दोषावसरः। अथ यद्धर्मविशिष्टस्य तद्विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं नच व्यभिचारिताविशिष्टस्य तानि विशेषणानीति चेन्न तत् किं धूममात्रं न व्यभिचारि ततश्च व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तस्य तानि। तथा भवतु व्यभिचारिताविशिष्टस्य तद्विशेषणं परं सा न विशेष्यकोटिरिति चेन्न अत्रापि विशेष्या-

ज्ञानात्। किञ्च तद्विशेषणमिति तत्सम्बन्धि-मात्रं वा विशेषणतया वा सम्बन्धि। आद्येऽति-प्रसङ्गः द्वितीये तु तथैवान्योन्याश्रयादि किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतोधर्म्मस्तं गृह्णाति न वा आद्ये अतिव्याप्तिः द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमोऽसिद्धः। किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं सम्बन्ध-मन्तरेणैव नच विषयः। नच गुणगुण्यादि-विशेषणविशेष्यभावे यः सम्बन्धान्तरमन्तरे-णेत्युक्त्वा व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपत्स्यते यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावादन्तरत्वासिद्धि-रिति तस्मात् सम्बन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यस्येत्युक्तं तत्र ज्ञानं सम्बन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथार्थस्य विशेषणं तथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तं मत्समवायो ज्ञान-स्येत्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्य स्यादिति। नच तत्र स एव समवायः सम्बन्धः अत्रापि विशेषणविशेष्यस्यैव सम्बन्धत्वात्। नासौ सम्ब-न्धिनोऽन्यत्वादस्य व्यवच्छेद्य इति येन सम-

वायेऽपि तुल्यत्वात् संयोगसमवायौ व्यवच्छिद्येते इति चेन्न तथापि ज्ञानाभावेऽपि प्रसङ्गात्। न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणमिति चेन्न अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः। भावे चिन्त्येयमिति चेन्न अभावस्य विषयत्वाघातात् ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयञ्च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण।

न च ज्ञानकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेदः प्रतीतिविरोधात् भेदमनिच्छता च स प्रतिषेद्धुमप्यनर्हइति। वक्तव्यस्तर्हि कोऽसौ भेदोनाम। स हि स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभावो वा धर्मान्तरं वा। नाद्यः भिन्ने अभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् भ्रान्त्यापि धर्मिस्वरूपावगाहनात्। अन्यथा कस्याभेदं सा भ्रान्तिरुल्लिखेत्। ननु निःसम्बन्धित्वेन व्यवस्थिते तद्दारुप्रभृतौ नानाधारोऽन्य एवावयव्यारोप्यते येषु त्वारोप्यते ते भेदेनैव भान्ति किन्त्वनारब्धावयविषु तेष्वारब्धावयवितया विभ्रम्यते। नैवम् तेषामनुदाहरणीभूतत्वात्। अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्य-

भिन्नाभासाद्यर्थानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात् तत्रापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः। न चैवमप्येष्टव्यमेव तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात्। नापि द्वितीयः प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः केतरेतराश्रय इति चेत् मैवम् एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटोनिषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्यते वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगित्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भस्य प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्रतिक्षेपः। पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते नत्वाश्रयतेति कुम्भवत् पटस्यापि न संग्रहापत्तिः। यद्यप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयता अन्या पटाश्रयता अन्या कुम्भप्रतियोगिता अन्या प्र-

प्रतियोगिता तेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगि-
कत्वे चोभयाश्रितत्वे च नोभयोरपि संग्रह-
प्रतिक्षेपविरोधापत्तिः। नापि च प्रतियोगि-
त्वस्यानुयोगिनोभेदोपजीवनेऽन्योन्याश्रयानुपजी-
वने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्येत।
यतः स्मर्य्यमाणस्य प्रतियोगिता अनुभूयमानस्य
चाश्रयतेति एतावन्मात्र एवोक्ते स्वस्मादपि
भेदग्रहानापत्तिः। न चैवं स एवायमित्यत्रापि
भेदग्रहप्रसङ्गः वास्तवतत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषा-
दिति। नैवं तथा हि किमधिकरण प्रतीति
रधिकरणतया प्रतीतिः उत वस्तुगत्या अधि-
करणस्य स्वरूपेण सा विवक्षिता। आद्ये किं
मायाधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं
न तावन्योन्याभावाधिकरणतया दण्डाप्रतीतौ
दण्डाधिकरणतया इव तदप्रतीतौ तदधिक-
रणतया प्रत्येतुं पूर्व्वमशक्यत्वात् विशिष्टप्र-
तीत्या विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात् विशिष्टस्य च
विशेषणमूर्त्तित्वात्। नापि यस्य कस्यचिदधि-
करणतया प्रतीतिस्तत् कारणं यत्र भिन्ने
अभेदभ्रमस्तत्र धर्म्मिणः सत्याद्याधारतया

प्रतीतावपि तदनुत्पत्तेः। न तन्मात्रात्तदुत्पत्तिः अपि तु प्रतियोगिस्मृति सहिताद् सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्पग्रस्त्वात्। आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्रतियोगितया वा। नाद्यः अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः पूर्ववत्। नापि द्वितीयः तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयी कृतस्य स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः। प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिरिति चेन्न स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथानुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीति प्रसङ्गात्। अनान्तरा स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानाविमाविमावित्यनुभवबाधितया प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य योऽसौ तत्र नासीत् सोऽयमिति स्मर्य्यमाणाभावप्रतियोगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्युदयात्। सोऽयमभा

योऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेन्न पूर्व्वदृष्टे स्मृतिनता ततो वस्तुगत्वान्यथैवानन्तरदृष्टस्य पूर्व्वदृष्टत्वात् भिन्नमभिन्नं वेति अनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभाववुद्ध्यापत्तेः। वुध्यतएवेति चेन्न पश्चात्तत्र संशयस्य दर्शनात् विशेषयोरपि तत्र हेतुरिति चेन्न विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात्। एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारिणीत्यपि व्युदस्तम् वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपि भिन्नस्याभिन्नतया प्रतीयमानस्यान्योन्याभाववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात्। नापि तृतीयः अभावस्य निर्द्धर्म्मकतापत्ते तस्य विम्बाभिन्नत्वप्रसक्तौ विम्बस्यात्मभावरूपत्वेन निर्द्धर्म्मकतया धर्म्मलक्षणान्योन्याभावविरहिण ऐकरूप्यापत्तेः अभावे धर्माभावात्। स्वरूपमेव भेद इति चेत् योऽसौ भेदस्तस्य स्वात्मा स किं कस्मादपि भेदः उत निष्प्रतियोगिक एव न तावन्निष्प्रतियोगिक एव प्रमाणाभावेनासत्त्वप्रसङ्गात्। योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मादपि न नील-

भावः केन समभिव्याहारात् घटत्वस्यापि विघटितत्वे तथैव धर्मं प्रतीत्यापत्तेः। तद्धर्मस्य तथात्वमिति चेन्न तथा हि न द्वितीयः स एव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो न तु घटत्वादिः। घटत्वादेश्च स भेदः स्यात् तद्धर्मकत्वात् घटादेस्तु भेदपर्य्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतं कथञ्च भिन्नैरनुगतव्यवहारः स्यात्। तथापि तथा सति वा किन्न तैरेव सदादिव्यवहारः स्यात्। नापि द्वितीयः अनभ्युपगमात् सप्तपदार्थानमन्तर्भावप्रसङ्गत्वात् स्वात्मनोऽवृत्तरवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च दृष्टयाञ्चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्वोपाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात्। ननु घटत्वादय एव भेदा घटत्वादिज्ञानविशेषेऽपि च प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशादिचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति न व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवानुगतविशेषस्यावश्यस्वीकर्त्तव्यत्वे तथैव पर्य्यनुयोगानुवृत्तेः। अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे तत्क्रमकल्पनाया प्रतीत्यपर्य्यवसानात्। तद्युगपत्कल्पनायाममनन्तसमूहतया कस्यचिदन्यभेदस्यानवधीकृतस्यापि

ग्रहणसम्भवादिना सर्व्वत्र प्रामाण्यानाश्वास-प्रसङ्गात् सर्व्वप्रतीति नियमानङ्गीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात्। जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात्तदर्थेष्वनुतत्वस्याप्यनुपपत्त्या तेष्वैकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयाश्रयिभावप्रसङ्गात्। एवं सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यम्। किञ्च घटत्वादे र्भेदत्वेऽवधिभूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत् पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः। भेदरूपत्वे घटत्वादेरवध्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावभित्वं तत् कृत एवमिति चेन्न भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यञ्च वचनम्। अथ धर्मान्तरं तदा स एव भेदोऽस्तु कृतं तद्वत्तया घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया। अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद इति चेन्न रूप्यत्वात्। अथापि स्वरूपादिवत्

मिदं भेद इति कथं सङ्गच्छते तद्व्यवहारस्यैका कारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकार-प्रतीतेऽपि कथमेकनिमित्तसिद्धौ प्रामाण्यं व्यभिचारात्। सामान्यविशेषैरेव परसामान्य-बुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः। किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा आद्येऽन-वस्था द्वितीये तदभाव एव स्यात् धर्मिण्येव तत्प्रवेशात्। भेदस्वभावत्वात् स्वात्मन्येऽपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्तेव तद्व्य-वहारमिति चेन्न यदि स्वस्मादभिन्नः स्वभेद इति च स्वस्मादित्यवधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदो ऽन्यस्माच्च स्वस्य तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगि-त्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधाभावात्। स्वी-क्रियेताप्येवं यदि तथा प्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यादिति चेन्न अस्त्यपि शब्दाभासादेस्तथा प्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च। सत्यौ प्रतीति व्यवहारौ स्वीकारकारणं न च तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त इति चेन्न स्वात्मा स्वस्यै-वाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या

सम्भवति मया व्यवहारसत्यत्वमित्यमङ्गीकुरुषे। न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वार्थविवेत्यभ्युपगच्छामः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम इति चेत् तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र विना धर्मान्तरमुत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात्। यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात् यथा सत्यरजते रजतप्रतीतिरजतत्वादुत्पन्ना अन्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता सा भवति। यस्य च सामर्थ्यात् सा तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते तत्र रजतत्वं नास्ति अत्र धर्मिस्वरूपोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनमिति चेत्। नैवम्। भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषया भेदतदाश्रयरूपोभयवस्तुविषयात्मिका यादृशी सर्वाङ्गीकृता ततो मात्रयाप्यन्यूनाधीया इह जायमाना इयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा भवतापि भ्रान्तत्वं दुर्वारम्। अथाङ्गीकुरुषे तदाऽनवस्थाप्रसङ्गः।

अथ तदुभयविषयव्यतिरेकिणैव सैव सत्त्वा अन्यत्र तर्हि तेऽन्यादृग्विषया मिथ्या स्यादित्यलं पल्लवेन ।

यत्तु सत्त्वेत्युक्तं तत् कटककणवोदाहरणमनुहरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया । यत्पुनरभिधीयते किमेतैर्भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति सदपि चानित्यम् अनित्यमपि वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि वा निर्विषयं सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम् । तत्र प्रथमः सर्व्वतोविरोधादनुत्तरः । द्वितीयः सुषुप्तस्यानुरोधादुपेक्षणीयः । तृतीयोविरोधाद्धेयः । चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेवत्याज्यः । पञ्चममधिकृत्य ते किमेतेष्वन्यतमो विषयः तदन्यो वा द्वितीये किमेताभिर्व्विकल्पानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं माण्डव्यनिग्रहः । अथान्यतमात्मा तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्तु तद्गानवस्थाभिया तदधिकः प्रत्राकृस्त्यज्यतां तत्र कुतस्त्यागः नह्यनवस्थाप्रतिभासमानत्वं किन्तर्वेति किन्तु प्रमाणं

परिहारयति गन्धे गन्धान्तरमिव । अथेतरे-तराभावमेव भेदज्ञानमालम्बते तदापि का-त्माश्रयः तेन हि भेदज्ञानमेव न स्यात् । अस्ति च तत्ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत् न तु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्त्तेत अविद्यावशादिति चेत् किञ्चातः नह्यविद्येत्येवात्माश्रयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः । अथात्माश्रयदोषकृततया तन्न तस्यैव कारणं यतो यतः कुतश्चित्तस्य जन्म तच्च दुर्निरूपमतोऽविद्येत्युच्यत इति वि-चारार्थः । नास्ति तर्हि विवादः न च तदपि दुर्निरूपं प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावधिकरणस्वभाव-त्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेना-स्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरेतराभावग्रहण-कारणमिति निरूपणात् । अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तन्न तथापि सह-प्रयोग एवानुपपन्नः परिहीयतां भेदेन तु किमपराद्धम् सोऽपि दृश्यत इति चेत् सत्यं नैमित्तिकस्तु स्यात् न स्वरूपतः न हि घट-मानय पटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षा-

वानुपादत्वे भावान्तरत्वे तु मूढप्रबोधनार्थं घटः कुम्भ इति वत् सहप्रयोगेऽपि न दोषः तथापि कः परमार्थः। यथायथं त्वयमपि घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिस्ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धम्। तत्राभावस्य प्रथममभावम् अभावान्तरधर्मान्तराभावात् सामान्यादिषु त्रिषु द्वयं धर्मान्तराभावात् द्रव्यादित्रिषु त्रयं त्रयस्यापि सम्भवात्। भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति गतिरियं नोत्क्षेपणं तिर्यक् चेति। लक्षणन्तु स्वरूपभेदस्य नाद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः वैधर्म्यस्य तु विरोधः सचैकधर्मसमावेश इत्येपा दिगिति। अत्रोच्यते तथा हि यत्तावदुक्तं किमेतेष्वन्यतमात्मास्य विषयः तदन्यो वेति तन्निर्वचनवादिनि शोभते नास्मासु प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावान्तर्भावाभ्यां वा तदन्यतमाभ्यां वा अन्येनापि धर्मेण येन केनचिन्निरूप्यमाणोऽन्वये व्यतिरेके च

वाच्यतामेति तेन सर्वमनिर्वचनीय इति ब्रूमः । एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एव अनिर्वचनीयवादस्यायं यथा तथोदितं प्राक् यदप्युक्तमथान्यतमेत्यादि गन्धोगन्धान्तर-वदित्युक्तम् तदपि न साधु यथा युक्तैरस्वी-कारस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्व्वारत्वात् । तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्यासाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात् अविशिष्ट-लक्षणत्वात् अतएव प्रतिभासमानत्वादेकस्वी-कार इत्ययुक्तम् एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्व-साधारण्यात् । न हि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्ति-रभ्युपगमो वा न चानवस्थाप्रसञ्जिका युक्ति-रनुमानादेरन्या नाम तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं सर्व्वस्यानुमानच्छायामापद्य दूषणमपि प्रव-र्त्तत इति भवत एव व्युत्पादनात् यतोऽनवस्था-प्रसञ्जिकाया युक्तेर्दोषो वा गुणो वा त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः । प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे ना-नवस्थेति चेत् तत् किमनवस्थाप्रसङ्गाभावविशि-ष्टायास्तस्या युक्तेः प्रामाण्यं मन्यसे यदि तर्हि

द्वितीयमात्रस्वीकारे नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः खोमितिचेत् परार्द्धपर्य्यन्तं प्रवाहस्वीकारं को वारयिता नैतावन्मात्रेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यत इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथा च सैवानवस्थेति चेत् सत्यं तस्मात्तु भवतः कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयामहे । द्व्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत् एकस्मिन्नास कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्थाप्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्व्यादिकमुपेक्षितमेकन्तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत् द्वितीयेऽपि यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् तावेतौ च भवतो रागद्वेषौ निःश्रेयसाय यतमानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कल्याणोदर्कौ तर्कयामि । गन्धे गन्धान्तरप्रसञ्जिका न च युक्तिरस्ति तदस्तित्वे वा का नो हानिः तस्याप्यस्माभिः खण्डनीयत्वात् । यदप्यथेतरेत्यादिनिरूपणादित्यन्तं तदप्ययुक्तम् तथा हि इतरेतराभावस्याम भेदव्यवहारहेतुं [illegible] तस्य पक्षोनोपपन्न

आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं च बाधकं न किञ्चिद् बाधकमुक्तं स्यात् प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादि समाधानञ्च प्रागेव दूषितम् । अथ स्वरूपमेवेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तच्चास्मादनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षितम् । यद्यपि तथापि क इत्यादि तिर्य्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्त्तवार्त्तिगोधामांसविभजनमनुहरति पक्षत्रयस्याप्युक्तयुक्त्याच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वे न तद्विभागव्यवस्थितेरवसरनिरस्तत्वात् । यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तदप्यवद्यम् यदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकस्यैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति नास्ति च प्रतीतिर्न च स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः । ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तरं रूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् प्रतीतिरभ्रान्ता विवक्षितेति चेत् स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्तत्वात् । यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न तत्ताद्रूप्येणैकरूप्येण न च नानात्मतया वस्तुगत्या चैकमेव तत् तत्रापि स्वरूपलक्षणभेदः स्यात् नास्त्येवेदृगुदाहरणं ताद्रूप्या-

वाद्रूप्याभ्यामेकस्यावश्यं प्रतीतिरिति चेन्न प्रतीतिकत्वक्षात्मकाभावात्। भवति हि यस्या तत्र दृष्टं तत् किमेकमनेकं वेत्यनुयुक्तो नायं विशेषोमया शङ्कितोजिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रन्तु प्रतीत्याह मुदासीनोऽभूवमित्यभिधत्त इति। ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मादपि तत् कथमुक्तदोषावतता इति। नैवम्। एवं हि ताद्रूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात्। प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यं यत्प्रमेयं तत् कस्मादप्यवश्यं भिन्नमिति एकस्येव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं तच्च खण्डितमिति। ताद्रूप्यमन्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेन्न तदा हि तदानुपस्थितपराभवत् अन्यथा स्वरूप भेदत्वे चात्माश्रयः सर्व्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अन्योन्याभावत्वे चान्योन्याश्रयः भेदश्च चैकं यदपीतरेतराभावस्य लक्षणमबाधितः समानाधिकरणोनिषेधप्रत्ययः। एतदप्यशोभनं समानाधिकरण इत्यादि भाषायाः कथं कथमपि तात्पर्य्यगवेषणेऽपि समानाधिकरणोयोनिषेधस्तत्प्रत्यय-

विषयोऽन्योन्याभाव इति पर्य्यवसाने समाना-
धिकरण इति किं तुल्याश्रयः उतैकाश्रयः उत
तादात्म्यप्रतियोगिकः उताधिकरणभूतपदार्थ-
वाचिशब्दविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयः उ-
तान्यदेव । तत्र न प्रथमः तुहिनमयूखे प्रिया-
मुखे च न दूषणकरणस्यापि सम्भव इति
प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । तत्र मुखचन्द्रयोरन्यो-
न्याभावोऽस्तीति चेन्न तस्य सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य
तदविषयत्वात् मास्तु तद्विषयो लक्षणान्वयस्तै
तच्च तदविषयत्वेऽप्यदुष्टमिति चेत् कीदृशं
तर्हीदं लक्षणं न तावत्समानाधिकरणयो नि-
षेधस्तत्प्रत्ययोयस्तस्य यो विषयः सोऽन्योन्या-
भाव इति नापि स एवाऽन्योन्याभाव इति नापि
यत्र समानाधिकरणेनिषेधप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति
सोऽन्योन्याभाव इत्यस्तु तद्धर्म्मस्य सर्व्वस्यान्यो-
न्याभावत्वापातात् समानाधिकरण वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च । एतेनैकमुदाहरणमादाय द्विती-
योऽपि निरस्तः । नापि तृतीयः तादात्म्यप्रति-
सम्बन्धव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगिकत्वस्य प्रत्येतु-
मशक्यतया तन्निर्व्वचनप्रसङ्गात् तच्चाशक्यं तथा

क्ति तदेकत्वं वा भेदाभावो वा स्वरूपम्ब्यसम्भा-
वितं तस्य भेदत्वोपगमात् तस्मिन् दृष्टेऽपि तत्र
वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः। आद्येऽपि
संख्याविशेषो वा धर्मान्तरं वा। नाद्यः गुणादौ
तदभावप्रसङ्गात् प्रथमे क्षणे कार्य्यद्रव्यस्यैक-
स्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात्। 'वैशेषिकमत-
व्युत्थाने चैकत्वे तदभावप्रसङ्गात् उपाधिभि-
न्नावलम्बि च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बे-
नैकत्वीकर्त्तुं शक्यं विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात्।
नापि द्वितीयः तस्यापि धर्मान्तरापेक्षयानव-
स्थापातात् अनपेक्षायां स्वादात्म्यप्रसङ्गात्।
नापि द्वितीयः न हि भेदस्याभावो भवन्नन्यो-
न्याभावस्यैव स्यात् अन्योन्याभावस्य च तत्
प्रतिक्षेपात्मकत्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रति-
क्षेपात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मत्वा-
न्निषेध्य निषेधयोः तथा च सत्यन्योन्याभाव-
प्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणाशक्यं निषेध्यप्र-
तीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः।
नापि तुरीयः निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रस-
ङ्गात्। नापि पञ्चमः समानाधिकरण इति

प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽविवक्षित स्तादृशस्य निषेधोऽन्योन्याभावः । तत्प्रत्ययस्य तल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात् भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात् तज्जातीय तथात्वञ्च यं विशेषमन्योन्याभावगतमादाय स्यात्तदेव लक्षणीभवन् समर्थमुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्यासं प्रत्यादिशति । न च तदपि सम्भवत्यन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदस्य खण्डनवक्ष्यामाणे निरस्तत्वात् प्रकारान्तरस्य चासम्भवात् । न च घटः पटत्वं न भवतीत्ययमेवाभावः पटत्वं पटो न भवतीत्येष एव प्रतियोग्यैक्येन मर्यादया तथाभ्युपगमादिति कश्चित् प्रतियोगिसमानदेशत्वादपि लक्षणसिद्धिरिति वाच्यं तथापि प्रतियोग्यैक्येन तदत्यन्ताभावैक्यापत्तेः तादात्म्यवत् योगस्यापि द्विष्टत्वाविशेषादतिव्याप्तेः कालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयातिव्याप्तिः कालैक्येन विशेषणे च तदन्योन्याव्यतिरेकाव्याप्तेरिति । यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणत्वादि वैधर्म्यस्य तु विरोधः स चैकधर्मसमा-

वेद्य इति तदपूरदृष्टान्तमनसोभाषितम्। तथा हि प्रमाणमेययोर्भेदोऽस्ति न वा नचेत्तदभिधानपर्य्यायत्वप्रसङ्गः किं प्रामाणिका बुद्धिरित्यक्ते बुद्धिविषये नोत्तरप्रसङ्गश्च। नापि प्रथमः स हि न तावत्स्वरूपलक्षणः एकस्याप्युभयभावदर्शनात् अतएवान्योन्याभावोऽपि धर्मान्तरन्तु तयोर्भेदः परिशिष्यते तयोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते तथा च सत्येकधर्म्मसमावेशोलक्षणमव्यापकम् मेयं प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति प्रागस्मदीयमपि परामर्शं व्यस्तापीरित्यास्तां विस्तरः।

ननु भेदप्रतिपत्तेस्तावत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणमसाधारणं वक्तव्यं यत्र चेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतिपत्तिहेतोर्द्वितीयः सम्बन्धः स एव भेदोऽस्तु न उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थसन्निकर्षकारणत्वाभावादिति। किं पुनस्तत्कारणत्वं पूर्व्वभावित्वमिति चेन्न चिरान्वयध्वस्तानामपि कारणत्वप्रसङ्गात्। अव्यवहितपूर्व्वभावित्व-

मिति चेन्न व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात्। व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात्। कारणस्यातद्व्यापारत्वात् नैवमिति चेन्न विना विशेषोक्तिं दुर्व्विवेकत्वात् यद्विना यत् यं न जनयति तत् तस्यावान्तरव्यापार इति चेन्न सहकारिणामपि तथात्वप्रसङ्गात्। तज्जन्यमिति चेन्न तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरतिप्रसक्तेः कथमपि विशेषोक्तौ गगनादेः सर्व्वत्र कार्य्ये हेतुत्वप्रसङ्गात्। अनन्यथासिद्धपूर्व्वभावित्वमिति चेन्न वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना का च सिद्धिरिति यदि हि कार्य्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्तिस्तदा असिद्धिः न हि कार्य्येण कारणं जन्यं नापि कार्य्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः न खलु सर्व्वा कार्य्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः नापि कारणत्वात् व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा प्रभावात्माश्रयात् प्रकारान्तरवत्तयापि च तदुपगमात्। अतिरिक्तात्मकारणत्वमिति चेन्न उक्तदोषा-

निवृत्तेः कारणत्वात् पूर्वं चोत्पत्तिमतोऽपेक्षणिकत्वादिभिरभ्युपगमात्। अथ यदि तत्पूर्वतया कदाचित्तदपि कारणमेवं तत्पूर्वतरमपि कस्याश्चित् व्यक्तेरनैवम्भावेऽपि तज्जातीयतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्तिव्यभिचाराप्रयोजकत्वादिति चेन्न कार्य्यान्तरेऽपि गगनादेस्तथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् कालदेशाव्यापकतयान्यथासिद्धस्येति तदिति चेन्न तथा सति शब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात् एतेनान्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि व्युदस्तम्। गगनादेर्व्यतिरेकाभावात् अकारणत्वप्रसङ्गस्याधिकः। व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न तद्धि व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा। नाद्यः यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात् नोत्तरस्तस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न निवारकप्रदोषघटकस्य प्रत्ययस्य कारणत्वनिर्वचनं विना अनिरूप्यमाणार्थत्वात् अन्यतरापत्तेरेकस्य च निवर्त्यशक्तेः। सदनवस्थापक्षे तत्र तत्पूर्वभावत्वमपर-

समस्य कारणं तद्भावस्य कारणत्वमिति चेन्न भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथाप्रसङ्गेनाति-व्यापकत्वात्। तस्य स्थितत्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्याभावेऽपि प्रसङ्गः तथात्वोप-गमे च तत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः। तस्या अपि च तथोपगमे कार्य्यद्वयैक्यप्रसङ्गोऽभावारण्यञ्च विशेषापेक्षित्वेऽतिव्याप्तिरविशेषे भाविपूर्व्वार्थ-विकल्पावकाशश्च। नियतप्राग्भावित्वमिति चेन्न अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गमनादेः सर्व्व-कार्य्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् अवयवरूपादेश्चावयवितद्रसादिषु कारणत्वप्रसङ्गात्। अनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चेत् एवं स्यानौ-पाधिकः पूर्व्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथा च पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः। सहभाविसामग्र्या वा न प्राचि पूर्व्वभावो हि नियतः किन्तु दृष्टैः परभाव इति चेन्न प्राग्-रूपाणामेव नियतत्वात् तानि कारणमेवेति चेन्न निदानप्राग्रूपसाङ्कर्य्यप्रसङ्गात् पूर्वोक्तश्च वक्तव्यः। पूर्व्वकालसम्बन्धित्वं पूर्व्वत्वमिति चेन्न कालस्याकारणत्वप्रसङ्गात् तस्यापि किं

पूर्व्वत्वमिति विवेचनीयत्वात्। अतीतप्रागभावा-
च्छिन्नत्वं तस्य पूर्व्वत्वमिति चेन्न अतीत इति
निष्ठान्तस्य पूर्व्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात्।
परत्वापरत्वयोर्गुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत् पूर्व्व-
त्वमुच्यत इति चेन्न कालादौ गुणादौ च तद-
नङ्गीकारात् तेषामकारणत्वप्रसङ्गात् तस्मि-
न्नेव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि
तस्याकारणत्वप्रसङ्गात्। सामग्र्येकदेशत्वं का-
रणत्वमिति चेन्न एकदेशत्वस्य अनिर्व्वचनीय-
त्वात् अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामस-
म्भवात् सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च
मेलकार्थत्वात् तेनैव तन्निर्व्वचनीयत्वात्। यद-
नन्तरं कार्य्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेन्न वि-
भागानन्तरं संयोगनाशस्यावश्योत्पत्तेर्व्विभाग-
स्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात्। एवं कर्म्मणो वि-
भागोऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट इत्यादिकार्य्यका-
रणभावो नाम सम्बन्धः कोऽपीति चेत् तद-
निरूपणे कार्य्यकारणभावानुपपत्तेः। कार्य्य-
कारणविशेषितत्वात् भेदे तयोः पृथक् निर्व्वा-
च्यत्वात्। कारणत्वं धर्म्मः कोऽपीति चेन्न

तदभावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात्। क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित् दृष्टानुमेय इति चेन्न किं हि प्रतिकारणता प्रत्यक्षमुल्लिखेत्। न तावदनिर्लुठितकार्य्यप्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात्। नापि सामान्यतो घटादिं प्रत्येवं विशेषतो घटाद्यनुत्पत्तेः तावन्मात्रात् विशेषोत्पत्तेर्व्विशेषेषु विनिगमना न स्यात् प्रतिविशेषं चोत्पत्तेः प्रागवर्त्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः कार्य्यसत्त्वकालञ्च सामग्र्यभावात् न तज्जननकाल इति तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् प्राक् तदग्रहणेन संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात् एवं क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किम्मूलव्याप्तिग्रहात्तत्त्वानुमापि स्यात् प्रतिवन्दी चास्मिञ्चनवादिनि न स्याने। कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह इति चेन्न वैयधिकरण्यात् कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपादकस्योपपाद्यवदनुपपत्तावविशेषादविशेषिताभोगादित्वेनापि शक्योपपादनम्। वैयधिकरण्येऽप्युपपाद्यासम्बन्धेऽदनियमः सम्बन्ध-

स्येदविघ्नाप्तिरिति। एतेन शक्तिः कार्यत्वमिति गतार्थम्। किञ्च प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य कारणतया स्पष्टत्वापत्तेः अन्यथा अक्षस्यापि तत्र कारणत्वं न स्यात् अनुविधानाविशेषात् विषयाविशेषितात्त्वसन्निकर्षस्य तथात्वेऽत्यापत्तेः क्वचित् कारणत्वाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः। एकेन तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः तल्लक्षणस्य नियमपूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः विना च तद्विशेषादर्भमसन्देहौ तत्र किं दर्शनादुच्छेदौ अन्तेण हेतुत्वधर्मिणि दृष्टेऽपि तदृष्ट्या यदवगमोऽन्तसहकारी धान्यसादर्थेन सिद्धेन हेतुधियोऽर्थकत्वे सम्भवति तदन्यार्थत्वकल्पनागौरवं कुतो बलात् सिध्येत्। तस्मादन्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे व्योमादावनुपपत्तेः तदन्यत्वसिद्धिरिति चेन्न अन्योन्याश्रयापत्तेः प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः तस्य व्यानाद्यनुकूले प्रमाणि प्रत्यक्षाद-

स्तीति मतिबल्कत्वेतीति प्रमापातः । आगन्तु-
कत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक्कारणत्वं क्वापि न
स्यात् तथाप्यज्ञातत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात्
व्याष्टत्तेष्वनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्वापा-
तात् प्रतिकार्य्यव्यक्ति तत् पृथगिति चेन्न
साधारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादि-
कारणात्मतयानुवृत्तौ घटकारणस्यापि तन्तु-
कारणत्वाप्रसक्तेः कारणत्वमात्रेण तदनुगतं
रूपं न घटकारणत्वादिनेति चेन्न घटादिवि-
शेषानुपसंहितकारणमात्रस्य किं प्रतीत्यनिर्दे-
श्यस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् अन्यथा यदि
किञ्चित्प्रति कारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम
धर्मः स्यात्तदा तस्या एव व्यक्तेः किञ्चित् प्रत्य-
कारणस्यादकारणत्वमपि रूपं तव स्यादित्य-
नपेक्षितविशेषकारणत्वाकारणत्वाध्यासाद्भेदे-
नैकमात्रमेवोच्छिद्येत् । किञ्च कार्य्यव्यक्तेः का-
रणमस्ति न वा न चेन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्य-
तरप्रसङ्गः अस्ति चेत् किं तत् कारणं व्यक्ति-
विशेष इति चेन्न पूर्वभावस्य रासभादिसाधा-
रणत्वात् तां तां कार्य्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं

तत् कारणत्वं स्वरूपमेवेति चेन्न तस्य व्या-
वृत्तत्वात् तस्य तत्कारणात्मत्वे चातदात्मनां
तत्कारणत्वविरोधात् तत्कारणत्वस्य च सम-
वाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण-
त्वात् अनेकस्य चैकानुगतव्यवहारबुद्धिनिदा-
नत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात्।
नियतपूर्वभावित्वमिति चेन्न व्याप्यार्थस्य नियम-
स्यैकस्यासर्वत्र व्यक्तावसम्भवात् पूर्वत्वमात्रस्य चाति-
प्रसञ्जकत्वात्। तज्जातीयं प्रति नियत जाती-
यत्वमिति चेन्न तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधा-
रण्यात्। नियत तज्जातीयत्वे सति पूर्वभावित्व-
मिति चेन्न तत्समानकालोत्पत्तिककार्य्यव्यक्ति-
गतजनकव्यक्तिगतसाधारण्यात् तथाभ्युपगमे
चैकसमवाय्यादिनाशे सर्वतत्कार्य्यनाशप्रसङ्गः।
तत्कालजातीयसामग्रीतः सर्वतत्कालजातीयो-
त्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुतया प्रत्येक-
मित्थं तत्सामग्रीत्वविकल्पेन कार्य्यव्यक्तिभेद-
प्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरस्य वक्तव्ये सम-
वायित्वं अप्रत्वपि कार्य्यानुविधायि नियमे-
स्वायमते व्याहतत्वे नानियमात्। नियतजाती-

यत्वे सति तत्त्वादेरनुमिति र्यैव समकालिदेशा-पेक्षया कार्य्यकारणयोः सादेश्यनियमानुप-गमात् संयोगिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् यथा कथञ्चित्सादेश्यमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात् अदृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति कार्य्यसामग्र्याः कारणत्वापातात् पूर्वभावनियमादेस्तुल्यत्वात् अनुगते च रूपेऽन्वयव्यतिरेकसम्भवात व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्य्यकारणत्वापत्तेः तद्गतसामान्ययोरेवान्वयव्यतिरेकादिनियमे व्यक्त्योस्तु कार्य्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकरण्यात् सामान्याकारप्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं स्यात् सामान्याकारेण च पूर्वसतः कार्य्यत्वं द्रव्यसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननापत्तेः एकैव तासां सामग्रीत्वात् सर्व्वासामेकव्यक्तिं प्रत्येव जनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात् । शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव सामग्रीत्वस्य एवं शिंशपाव्यक्तिरिति चेन्न वृक्षसामग्र्याः शिंशपासामग्रीमन्तरेणापि सामग्र्यां

त्वादेर्वृक्षस्य जननात् पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजनन-मापत्तेः । सापि शिंशपासामग्री तद्व्यक्तिमात्र-जनिकेति न व्यक्तिभेद इति चेन्न शिंशपाया-नतिरिक्तस्य वृक्षार्थभावापत्तेः वृक्षशिंशपासा-मग्र्योरेकीकृतयोर्जननाविशेषात् । वृक्षसा-मग्री च वृक्षजनन एव कथं कश्चिच्छिंशपासा-मग्रीं कश्चित्पलाशसामग्रीमपेक्षेत इति स्यात् एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्य्यस्य सामग्रीभेदे भेदापातात् अनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथ-ग्वृक्षव्यक्तेः पृथक् शिंशपादिव्यक्तेः उत्पत्त्यापत्तेः इत्यादि स्वयमूहनीयम् ।

नियमे प्राक्कालीनतयाभिधीयमाने प्रा-गित्यस्य व्यवच्छेद्यौ वर्त्तमानभविष्यत्कालौ प्राक्-कालस्य व्यवच्छेदकोऽविवेचनीयः । न च तद्विवे-चनं शक्यं वर्त्तमानादिबुद्धय एव स्वविषयवै-चित्र्यप्रमाणमिति चेन्न तथा हि वर्त्तमानादि-बुद्धेरेव को विषयः । कालविशेष इति चेत् कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा । नाद्यः कालस्य भवद्भिरेकत्वाभ्युपगमात् स एव कालो वर्त्तमानः प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति

मयाद्भूत इति च न प्रतीयेत । किंविषयस्वभाव एवासाविति चेन्न भेदप्रसङ्गात् व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च यदैव वर्त्तत इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्त्तिष्यत इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां सूर्यादिक्रियासम्बन्धैर्भेदः स इति चेन्न भूतभविष्यतोरपि क्रियासम्बन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् य एव दिवसः सूर्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते वर्त्स्यन्निति च न हि निर्विशेषस्य कालस्य तदतीतत्वं प्रतीयतेऽनागतत्वं वा किन्तूपाधिविशेषणेनैवावच्छिन्नस्य येनैवासौ पूर्वं दिनान्तरात् व्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्त्तिष्यत इति च कदाचित् ज्ञायते । ननु सत्यमेतत् परं यदा तदुपाधिसम्बन्धस्तस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययः यदा स एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा भविष्यत् प्रत्यय इति नैतदस्ति यदाव स्वतो विनिश्चितार्थस्तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानो-

पायत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः ।
विनष्टादिशब्दाच्चातीतादिप्रत्ययास्तेषां सर्व-
षामेव अर्थे निरूप्यमाणे तन्मध्यपतितमेक-
शब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्वाणः स्वाध्यप्रश्नो
मातापितृमानसि । तत्क्रियावच्छिन्नः कालो
वर्त्तमानः तत्प्रागभावावच्छिन्नो भविष्यन् तद्ध्वं-
सावच्छिन्नो भूत इति, चेन्न अतीतानागत-
प्रतीतिकालेऽपि क्रियावच्छिन्नः प्रतीयत इति
वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् । क्रिया-
नवच्छिन्नस्य तस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसाभावाव-
च्छेदानुपपत्तेः प्रागभावस्य प्रागवधिनिरुक्तया
कथं न दुरधिगमः प्रध्वंसस्यापि प्रागभावात्
कथं विशेषो वक्तव्यः । अभावो विनाशी प्राग-
भावः उत्पत्तिमान् ध्वंस इत्येतयोर्विशेष इति
चेन्न को हि प्रागभावस्य विनाशो येन विना-
शीत्युच्यते । यदि प्रतियोगिभूतो घटादिः प्र-
ध्वंसस्यापि प्रागभाववत् प्रतियोगीति सोऽपि
विनाशी प्राप्तः । उत्पत्तिमांश्च ध्वंस इति
उत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः । यद्यसावसतः
सत्त्वं तच्च सामान्यं तदा अभावे [illegible] ।

अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः तस्यापि कदाचिदसत्त्वात् पूर्व्वमसतः पश्चात् सत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न पूर्व्वेदानीं पश्चा-दर्थस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। एतेन कारणाव-च्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तं पूर्व्वापर-निर्व्वचनमन्तरेण कारणार्थो निर्व्वचनात्। अस्तु तावदतीतानागतयोर्यथातथानिरुक्तिः यत्क्रियावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रिया-पेक्षया वर्त्तमानो नत्वन्यापेक्षयेति चेत् तद-पेक्षयेति कोऽर्थः। किं तदुपधानेन उत तद-वधिकतया तत्प्रतियोगिकतया उत तेन प्र-कारेण वा नाद्यः उपाध्यवच्छिन्नस्यातीताना-गतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसकृदुक्तत्वात्। नापि द्वितीयः अस्मादयं दीर्घ इति वदस्मादयं वर्त्तत इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमानत्वात् सर्व्वदैव च त्रिविधावध्यपेक्षया आसीदस्ति भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात्। अतएव न तृतीयः नापि चतुर्थः अतीतानागतप्रतीति काले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्त्तमानप्रत्ययवि-षयत्वप्रसङ्गात्। नासौ क्रियावच्छेदस्वभा

प्रकाशोऽतीतानागतकाले वर्त्तत इति चेन्न वर्त्तमानतया अद्याप्यनिरूपणेन वर्त्तत इत्युक्ता विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् तत् क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्ना वर्त्तमानता इति चेन्न कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात् कालान्तरस्यानभ्युपगमात् तस्यैव च कालस्य तदाश्रयत्वे व्यक्तमात्माश्रयत्वापत्तेः। स्यादेतत् ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयस्य कालो वर्त्तमानः वर्त्तमानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नस्य पूर्व्वः तत्प्रध्वंसावच्छिन्नस्यानागतः प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था प्राग्व्यवस्थाहेतुरभावप्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्य्यमादाय लक्षणम् अनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्येति मैवं ज्ञानास्वप्रकाशतापक्षे स्वोपस्थितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्त्तमानता ग्रहः ज्ञानान्तरेण तथाग्रहे वर्त्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासौ दृष्टोमयेतिप्रत्ययस्य तदासौ मया दृश्यते इत्याकारतापत्तिः। अत एव स्वप्रकाशपक्षे ———रः। यावानर्थः

स्वप्रकाशे वर्त्तमानतयोक्तः तावत एव परिच्छेदग्रहणे व्यभिचारात् स्वप्रकाशतायाश्चाविशेषेऽपि विषये विशेषाभावात् स्वरूपमेव विशेष इति चेन्न तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसाभावयोश्च स्वरूपतो विशेषेऽपि कतरो भूतभव्यव्यवहारस्य कतरस्यानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्य्यभेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्व्वप्रत्युक्तां पूर्व्वतापरतानिरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमिति। उपाधिभेदाच्च कालभेदे योप्येकतयाभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्य्यक्रियाद्यसंख्योपाधिभेदसम्बन्धेन नाना स्यात् तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनिगम्यत्वात् प्रतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षेऽपि च नानाक्षणेषु वर्त्तमानत्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोषग्रासस्यैवापातादिति।

ननु तथापि विषयभेदेनावश्यम्भावितव्यं प्रतीतिभेदस्य दुरपलापत्वात् अतः सामान्यतः सिद्धौ विशेषतोविवेचनाशक्तौ संशयएवास्त्विति चेन्न संशयस्यापि निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्

धर्म्मदर्शनादेर्व्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारण-
धर्म्मीविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षत्वादावपि हेतुत्वेन
साधारण्यात् अदृश्ये च तस्मिन् लिङ्गाभावात्
तेन कार्य्ये विशेषजात्याधानस्य निरस्तत्वात्
तस्या विषयत्वेनानुव्यवसाय साक्षिकार्य्यगत-
विशेषीभवनासामर्थ्यात्। नापि तृतीयः तस्य
दर्शयितुमशक्यत्वात्। न च द्वितीयः धर्म्मिस्वरू-
पादेरपि तद्विषयतया संशयितत्वप्रसङ्गात् न
चैवं नह्ययं स्थाणुर्व्वा पुरुषोवेति संशये सतीद-
मापरात्रप्रमाणस्य ऊर्द्ध्वत्वशालिनोधर्म्मिणः
स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति नवेति द्रष्टु-
रभिमानोव्यवहारो वा किन्नामकः स्वरूपस-
त्तांशमात्रावलम्बिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव
ततः किमिति चेन्न एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्व
संशयत्वजातिसङ्करः। स प्रामाण्याप्रामाण्य-
वत् भविष्यतीति चेन्न अतएव हि तयोरपि
जातित्वानङ्गीकारः। किन्नाम तथाभूतातथा-
भूतार्थत्वलक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकारः एव
तयोः यदा च संशयत्वनिश्चयत्वलक्षणजाति-
द्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमाश्रीयते तदा कश्चित्

विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्व-मित्यापेक्षिको जातिव्यवस्थितिरपीत्यपूर्व्वः पन्थाः इहशस्य पशः पाश्वेनापि भवता किं नि-यामकमभिधेयं येन धर्म्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठेत। विशेषद्वये च संशयत्वं विशेष-दर्शनादर्शने इति चेत्तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि निश्चयत्वप्र-सङ्गः। संशयात् पूर्व्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तास्तत्रापि संशय इति चेन्न धर्म्मिधियः पूर्व्वं तर्हि कथं तद्गतविशेषदर्शनं स्यात् संशयकाले चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयानु-त्पत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्त एव तदीयविषयात् विशे-षात् व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनंविवक्षित-मिति चेन्न स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशयानन्तरं दारुमयो मांसमयोवायमिति संशयोनोपपद्यते तदुभयमयत्वव्यतिरिक्तयोः स्थाणुत्वविशेषयोः र्वज्ञानोल्लिखितत्वात्। अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशये तूभयोरूपदर्शनमनु-अतोनोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि स्थाणुः

पुरुषश्चेति कुतोऽपि भ्रमे जाते दारुमयो वा मांसमयोवेति संशयप्रतिरोधो न स्यात् पूर्व्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् विशेषदर्शनं हि विशेषनिश्चयोविवक्षितो न तु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादपि विशेषात् संशये प्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेत् मैवं संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायाम् उपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चास्मिन् नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः को वारयिता। स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्म्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमाने त्वद्वैशसमापद्येत तत्र तदनभ्युपगम एव निवर्त्तते तेन धर्म्मिज्ञानं निश्चयात्मकम् अन्यदेव स्थाणुर्वा पुरुषोवेति चान्यदेव संशयज्ञानं प्रत्यभ्युपेष्याम इति चेत् मैवम् एकधर्म्मिसम्बन्धोपनयव्यतिरेकेण स्थाणुत्व पुरुषत्वयोर्व्विरोध एव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्येतदेव न स्यात् न हि यस्य कस्यचित् स्थाणुत्वेन यस्य कस्यचित् पुरुषत्वं विरुध्यते धर्म्मिसम्बन्ध-

मनन्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिषक्तयोरसत्त्वमेव प्रसज्येत तस्य धर्म्मिणो वा पुरुषत्वनिर्णयाद्यथा संशयोनिवर्त्तेत नोपपद्येत वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात् संशयोनिवर्त्तेत नोत्पद्येत वा विशेषाभावाद्यथाद्रष्टुर्न स्वशरीरविषयः संशयस्तथैव हि पुरोवर्त्तिविषयोऽपि नासौ कथञ्चिदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः योऽमूर्त्तताधर्मी स किं स्थाणुरुत पुरुष इति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्टज्ञानसङ्कथा सञ्ज्ञातस्य गौरवश्वः पुरुषः इतिवत् विशकलितोविज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः ।

नन्वस्ति तावत् स्थाणुर्वा पुरुषोवेति परस्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति न चक्रबाधकैः सर्वप्रकारखण्डने परिशेषासम्भवात् यत्र स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वक्तुं न शक्यते तथा हि भावतदभावयोः कोऽविरोधः सहानवस्थानमिति चेत् देशभेदेन सहा-

प्यवस्थानात् देशाभेदेनेति चेन्न संयोगाद्यव्याप-
कत्वं मद्यभ्युपैषि तदा तथाप्यनुपपत्तिः। प्र-
कारभेदेन तथाभावस्याभ्युपगमात् तस्य पक्षे
एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं वि-
रोधः संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगन्तृपक्षे च
देशाभेदेन सहानवस्थानं स इति चेन्न तर्हि
तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधो वा तदुभयाव-
स्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात् आद्ये अप्रसिद्ध-
प्रतियोगिकत्वं तदुभयावस्थानसाहित्यस्य
क्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेस्तु श-
शके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्ध-
प्रतियोगिकत्वाभ्युपगमात् यदाहैको वस्तुनः
प्रतियोगितेति अन्यस्तु। लब्धरूपेक्वचित् कि-
ञ्चित् तादृगेव निषिध्यतीति द्वितीये तु तदुभ-
यावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात् तदुभयनि-
षेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात्। परस्परप्रति-
क्षेपकत्वं विरोध इति चेन्न तर्हि परस्परप्रति-
क्षेपं प्रति कारणत्वं वा तदात्मत्वं वा न प्रथमः
प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्य्यानङ्गीकारात् न
द्वितीयः प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानि-

वचनात् यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्य सत्त्वं नियमेन यत् स विरोधस्तयोरिति चेन्न सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्वयैयधिकरण्यात् सम्बन्धतद्व्यतिरेकत्वे च एकसत्त्वस्यैव चापरात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमिति वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्यादव्याप्त्यापातात् यत्र घटाभाव इत्यस्य खल्वयमर्थः यन्नाम यस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावः तत्रैव घटोनास्तीत्यस्याप्ययमर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभाव इति यत्र घट इत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धनिषेधः घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटात्मकतेति तस्मात्तस्याधेयतया सम्बन्धी घट इत्येवार्थः अतो घट तदभावयोर्भेदं मनसि कृत्वापि न विप्रतिपत्तव्यमिति यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेतिनियमाभिप्रायेणापौनरुक्त्यादिरिति चेन्न नियमस्य यत्किञ्चिदन्यव्यवच्छेदकत्वेनासिद्धत्वापातात् विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनात्

भावपक्षेऽभावव्यवच्छेदोऽभावपक्षे वा भावव्यवच्छेदो नियमार्थ इति चेन्न एकरूपानभिधानेऽनुगतरूपविरोधानिर्व्वचनात्। किं वा भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्युपगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्र भावः यत्राभावस्तत्राभाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव स्यादेतत् भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः न चैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः यथा सत्ताभावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति अवितुर्व्यवहारं करोति तथाभावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं अविरुद्धव्यवहारम्। कुर्य्यातेकस्येतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं किन्तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम्। यदाह अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति तदेतदनुपपन्नं एतयोर्हि विरुद्धत्वं प्रत्येकं वा स्यात् मिलितयोर्वा नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् नैकत्वाभावो भेदोऽभिमतः किन्तु अन्योन्याभयापेक्षभेदरूपविरुद्ध-

धर्म्मवत्त्वमिति चेन्न तस्याभावात् कालभेदेने-
कस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात् तदभेद इति
चेन्न तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे
विशेषणवैयर्थ्यात् एकोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य विव-
क्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि सम्भवात् भिन्नो-
पाध्यनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात्
असहावच्छिन्नभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य वा-
ञ्छितत्वे सहसत्त्वस्य च कालरूपत्वेन तत्रापि
कालभेदविकल्पावृत्त्यापत्तेः मिलितत्वञ्चा-
नयोरेकदेशत्वं वा एककालत्वं वा एकप्रका-
रेण वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो
वा नाद्यः भावात्यन्ताभावयो स्तदभावात् न
द्वितीयः भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुप-
पत्तेः न तृतीयः संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादि-
पक्षे गमनादौ संयोगभावाभावयोस्तदभा-
वात् अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभा-
वयोर्वृत्तौ प्रकारान्तराभावे प्रमाणाभावात्
नापि चतुर्थः स हि यदि निर्देष्टुं शक्यते त-
दापि भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चैकदान-
भ्युपगमेन तद्विशेषितयोरप्येकदावस्थानमनभ्युप

गन्तव्यतया कदा विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात् किञ्च भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयो यदि तथा भावोऽभ्युपगम्यते तदा आश्रयभेदप्रसङ्गः अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वान्न परस्परप्रतिषेधात्मकत्वञ्च । अथ नाभ्युपगम्यते तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः तत्तदसत्त्वयोर्व्विरोधो न तु तत्तदसत्त्वविशेषयोरिति चेन्न विशेषस्य तथाप्यविरोधात् कदापि सद्भावस्थितियोग्यतापत्तेः नियमेन तथात्वे वा अविरोधव्याघातात् भाव शब्देन च यदि विशेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावात् न हि निर्व्विशेषासत्त्वमात्र सद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते । अथ भावशब्दोपादाने सत्यपि विशेषे असत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधस्य व्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदा भावप्रध्वंसयोस्तादृगेवास्तु दोषापत्तिः प्रध्वंसादौ विशेष सामान्यरूपस्यासत्त्वस्याभ्युपगम्यमानत्वात् तदाप्येव विशेषे विरोधस्यावस्थानात् भावाभावयोर्व्विः

दोषानभ्युपगमे तत्राप्यनिष्टापत्तिरिति चेत् केयमापत्तिः । तर्कभेद इति चेत् ।

अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं सः तत्प्रसञ्जनञ्च स्वीकारार्हताबोधनमिति चेन्न अव्याप्तेः अस्ति ह्यप्रसङ्गेऽपि सम्भावना नाम तर्कः तद्यथा यदि जलं सहकारिभिः सम्पत्स्यते तदा मे हर्षं जनयिष्यतीति इष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च । अनभ्युपेतव्यापकमित्यपीति चेन्न तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्यात् व्यापकप्रसञ्जने गतत्वात् व्याप्येनेत्यपि कार्य्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात् किं परमार्थतोव्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेष्टानिष्टत्वम् उत व्याप्यव्यापकभावेन तत् । नाद्यः तथात्वाज्ञानेन वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसञ्जनप्रसङ्गात् अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परान् प्रति तथात्वेन व्युत्पादयितुमशक्येन परमार्थस्तथाभूतेन प्रसञ्जने जयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः स्वयमपि तयेष्टानिष्टतायां सत्यां कृतेतादृशि प्रसङ्गे यत्नोभयोरित्यादिना द्वेधा तत्प्रसङ्गस्यानिष्टेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वात स्वयं

व्याप्यतयानिष्टेनेत्यपि विशेषणीयमिति चेन्न स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्वमानेष्टव्यापके वि-षये प्रसङ्गस्याव्यापनात्। अथ स्वयमनिष्टव्या-पके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवति तत्तथान-भ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्या-प्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः एवं सति हि स्वानिष्ट व्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गः तत्र गम-नादतिव्याप्तिर्या च स्वमानेष्टव्यापके स्वय-मपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिः ते निरस्ते भवत इति चेन्न यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा ऽद्रक्ष्यदित्याद्यव्यापनात् तत्र स्वयमनिष्टदर्शन-रूपव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेनैव हि दर्शनयो-ग्येन घटसत्त्वेनासौ प्रसङ्गः। अथ तत्र सत्त-याऽपि स्वयमिष्टेनेति निषेध्यकोटौ प्रवेश्य निषे-धोऽभिधीयते एवं यत्र भवति तदपि न पश्-यते विपर्य्ययापर्य्यवसायिनि गततयातिव्या-पकत्वात् विपर्य्ययपर्य्यवसायित्वेत्यपि प्रवेश्य-मिति चेन्न केवलपरप्रसङ्गस्थाने परमात्रा-भ्युपगमस्य व्याप्यत्वेनैव व्यमस्य परं प्रति व्यापकप्रसञ्जनस्याव्यापनात् तत्र स्वयं व्याप्ता

मभ्युपगमेन विपर्य्ययपर्य्यवसायित्वासम्भवात् समप्रसङ्ग एव न भवति विरोधमात्रं तदित्यनेन अनिष्टं व्याप्याभ्युपगमबलेन परं प्रत्यापाद्यत इत्येवम्भूतस्यार्थस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणासामर्थ्यात् यदि विपर्य्ययपर्य्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्यते तर्हि मयापि परबाधनमात्रस्यैव एव प्रसङ्गतायाः विपर्य्ययपर्य्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्यत्वात् अन्यथा विरोधित्वमेवोभयोरपि स्यात् प्रत्यवस्थानवैचित्री चेत्तत्र विरोधाद्विशेषः सात्रापि तुल्यैव यत्रैव सम्भावना तर्कादन्यैवेति निरस्तम् आरोपादपि व्याप्यतानिमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् अतएव परप्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादानमात्ररूपविपर्य्ययापर्य्यवसायितर्कता निरस्येति निरस्तम्। परमार्थतोऽव्याप्यप्रभानेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः कथं हि परेण व्याप्यतयानुमतं प्रति व्यापकानुमत्या नापतितव्यं न हि प्रसङ्गो वास्तवत्वं व्याप्तेरपेक्षते किन्त्वाभ्युपगममात्रम् अनभ्युपगतो-

वस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः अत-
एव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमितिमुत्पाद्यापा-
दनं क्रियते वस्तुगत्या व्याप्यत्वञ्च तथात्वेनाभ्युप-
गतत्वञ्च द्वयमपि प्रसङ्गाङ्गस्यासङ्गमिति चेन्न
तथात्वे नाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्त
व्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वेन वास्तवव्याप्यत्व-
स्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् तस्माद्यः प्रसङ्गः
स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्य्ययापर्य्यवसायिता
दोषायैव स्यात् प्रसङ्गस्य विपर्य्ययपर्य्यवसान-
दार्ढ्यार्थं दण्डतयोपन्यासात् सौगतानां सत्त्व-
क्षणिकत्वव्याप्तिसाधकविपर्य्ययान्यथाभावदण्ड-
प्रसङ्गवत् तामन्तरेण तस्य स्वपक्षसाधनाक्षम-
त्वात् तस्य व्याप्तिवास्तवत्वमपि मन्तव्यम् अन्यथा
विपर्य्ययेऽपि व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षम-
त्वादेव यस्तु प्रसङ्गः परपक्षबाधमात्रं तत्र
पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्ष-
प्रतिक्षेपक्षमत्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्य्ययपर्य्यव-
सानपर्य्यन्तानुसारित्वादिति युक्तं पश्याम
तथा च सति कथितलक्षणासङ्गतिस्तदवस्थैव ।
अथ व्याप्याभ्युपगमेनाप्यनिष्टस्य व्यापकस्य

प्रतीतिस्तर्क इति चेन्न इष्टार्थसम्भावनाया-मव्याप्तेः। तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स इति चेन्न इष्टापादनेऽपि गतत्वात् अप्रमितस्य तथेति चेन्न प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेनेति चेन्न वस्तु-गत्या व्याप्यस्य प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्या-पकानुमानासम्भवेन तत्राभ्युपगमपर्य्यन्तं गन्त-व्यत्वादेव। नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रमा-य्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं तदप्रसाधने-ऽन्यतरासिद्धा तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तु-रपसिद्धान्तमनुद्भाव्य वादिना प्रसाधिताद्व्याप्यात् व्यापकसाधने पर्य्यनुयोज्योपेक्षणादिति किं तव तथा न स्यात् किमत्रा प्रस्तुतया चिन्तया अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणा-कारयित्वैव न व्यापकसाधनमभ्युपेयं तस्या-प्रमा स इति चेन्न मिथोविरुद्धादौ तर्काभा-सेऽपि गतत्वात् बाधवासिद्ध्यादिव्यतिरेके स-तीति चेन्न सन्दिग्धधूमदर्शनात् यद्ययं धूम-वान् स्यादग्निमानिति सम्भावनायाः परमार्थत-स्तथाविधत्वानात् प्रमात्वं त्वङ्गुमभारयन्त्या

अव्यापनात् तत्कालं प्रमात्वेनाप्रतीयमानेऽ-
पीति येन बहुधोदत्तोत्तरत्वात् सर्व्वस्य चास्य
पूर्व्वोक्तोभयानिष्टव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणैक-
त्वेनातिव्यापकत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य
व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति कारणे च सिद्धे तथा-
प्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात् तद्यथा कार्य्यत्वाददृ-
ष्टमङ्कुरादि मीमांसकः शंसति तदानीमवि-
शेषेण कर्तृकार्य्यमपि पर्य्यवस्येदस्य तदिति।
अपि चात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयः चक्रकं व्याघातो-
ऽनवस्था प्रतिबन्दीत्याद्यापाद्यैर्भिद्यमाना षट्-
तर्कीष्यते स्वरूपञ्चैषां स्वस्याव्यवहितस्वापे-
क्षणमात्माश्रयः अन्योन्यस्याव्यवहितान्योन्या-
पेक्षित्वमन्योन्याश्रयः अन्तरितस्य तदेव द्वय-
मात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं विरुद्धसमुच्चयो
व्याघातः उपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवधिरन-
वस्था स्वाभ्युपगतदोषतुल्यताप्रतिबन्दीति।
तत्रात्माश्रयस्य सम्बन्धिद्वारभेदादाभासत्वं यथा
प्रमेयत्वस्य चात्मनि वृत्तौ वाचि नैवमपि यथा
नेककालस्थस्य घटस्य पूर्व्वकालवृत्तित्वादेक उ-
त्तरकालवर्त्तिघटमात्रान्तं प्रति कारणत्वेऽन्योन्या-

स्वस्यैव व्यक्तिभेदात् यथा ज्ञानेन संस्कारस्तेन च ज्ञानजनने चक्रकस्यापि तस्मात् यथा बीजेनाङ्कुरस्तेन लब्धः तेन च बीजं जन्यत इत्यत्र व्याघातस्योपाधिभेदात् यथा कालभेदादिना जननाजननादौ अनवस्थायाः क्रियावैपरम्परानन्त्यापेक्षणात् यथा सामग्र्याः कार्यजननाय स्वसामग्र्यानपेक्षणे तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते कश्चिन्नैवमिति यथा स्वाश्रये भिन्नबुद्धिजननाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेदस्यानन्त्ये प्रागलोपादिदोषात् तामेतामूर्द्ध्वं धावन्तीमनवस्थामाचक्षते प्रतिबन्द्याविशेषात् यथा धूमानुमानेऽप्युपाधिशङ्का प्रतिबन्द्यास्तर्कानुकूलत्वादिति तदेतेषामापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न संग्राह्याः सत्यपि व्याप्त्याद्यदोषे प्रसङ्गस्थानगतेन विशेषणेनाभासीभूतत्वात् । प्रसङ्गस्थाने तावत्तां निर्विशेषणानामभावेनापि लक्षणं विशेषणीयमिति चेन्न अन्योन्याश्रयात्माश्रयप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थायामेवमात्माश्रयाभावप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्मा-

श्रयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत् कथङ्कारं वारणीयं यत्रैव निग्रहे तर्कान्तराणामन्तर्भावस्तत्रैवानयोरपीति पृथक् निग्रहानुपपत्तेः आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत् तर्हि प्रामाणिकत्वान्निर्दोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्युभयतः पाशबन्धः कथं मोचनीयः। अथोच्यते यदेतदाश्रयत्वमाश्रयित्वञ्च तद्भेदे दृष्टं तद्यदि विवादाध्यासिते द्वयमुपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणापादने नोक्तदोषापत्तिरिति मैवम्। एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वञ्च मिथोभेदनियतमिति चेन्न तन्मिथःशब्दाभ्यां चारीकृतत्वात् एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकत्वं स्यादित्यादिवचनभङ्ग्यापाद्यमिति चेत् मैवम्। यद्येतदेवैतदाश्रयादि स्यात् तदैतन्न स्यादित्याद्यापाद्यं, न चैतत् युक्तं धर्मापाद्ययोवर्यात्तत्वात्। न च वाच्यम् आपाद्यस्य प्रमाणबाध्यतानुकूलैवेति व्याघातादपि सा भवन्ती न दोषमावहतीति यत आपाद्याप-

पादकयोः सामानाधिकरण्याभावादेऽतिप्रसङ्गः स्यात् अतो विपर्य्ययापर्य्यवसायित्वमेव स्यादेवं हि विपर्य्ययोपक्रमः।

यन्नाम भवति चैतदेतत् तस्मात् नैतदाख्य इति नचैतदेतत् भवितुं शक्नोति एतदित्युद्दिष्टे धर्म्मिण्येतद्विधानासम्भवात् उद्देश्य विधेययोः प्रकारभेदस्याभावात् न च प्रसङ्गमात्रमेतत् बाधायैवास्तु कृतमस्य विपर्य्ययपर्य्यवसानेनेति युक्तं स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसञ्जितनिषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाण्यस्यावश्यमन्तर्व्यत्वापत्तेः। अतएवैतदन्यत् स्यादित्यपि न शक्यप्रसञ्जनम् एतदन्यत्वस्य एतत् स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्य्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघातादेवाविपर्य्ययेप्येतद्विशेषितान्यत्वविधायिनोविशेषणतयाप्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं न लभते एतदनन्यत्वस्य एतदन्यान्यत्वस्य एतत्त्वादेव अन्यत्वावधेरात्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलब्धमात्ममन्यस्मादन्यत्वमादाय पर्य्यवस्येत स्वरूप एव विलक्षणमन्यत्वविशेषमवधिरात्मोपलक्षयतीति

न घटते यतोऽन्यत्वमात्रमेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तत्तदन्यत्वप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदन्यत्वव्यक्तिभेदपर्य्यन्तं गमनं प्रमाणस्य न सहते यदि चान्यव्यक्तिभेदोऽपि स्यात् तथापि प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतैरेवोपधीयमानामन्यत्वव्यक्तीनाम् ऐक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विपर्य्यये चोपनयन्ती स्यादेवोक्तदोषाकलङ्कनायेति एवं प्रकारता चाश्रयाश्रयिभाववत् प्रकारान्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते। अन्योन्याश्रयो यथा भेदेनावगतात् भेदज्ञानोपगमे सोऽपि त्वया कथङ्कारमुपन्यसनीयः न तावत् यद्येतदेतद्बोधाधीनबोधाधीनबोधं स्यात् तदा न बुध्येतेति तथा सति व्याप्त्यसिद्धेः एतद्बोधाधीनबोधं यत्तद्बोधाधीनबोधस्य तस्यैवादृष्टचरत्वात् कदाचन व्याप्यव्यापकभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वारणेऽप्यतथात्वशङ्काखण्डकतर्कदुर्लभत्वात् एवमन्योन्याश्रयान्तरेऽपि चक्रकस्य मध्ये परमन्तर्भावात्माश्रयान्योन्याश्रयावेव विपरिणमत

इति तद्दोषं नातिक्रामति व्याघातस्तु यथा सन्नास्तीत्यत्र तमपि कथं प्रयोच्यसे यदि यद्ययं सन् स्यात् तदानीमसन्न स्यात् इति तर्हि असन्न स्यादित्यस्यापि सन्न स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे पर्य्यवसानात् अभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवासिद्ध्यापत्तिः स्वभाव विरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे तद्व्याघातनिरासादेव निरस्तप्राये गौर्महिषस्ततो न भवति अगवात्मता नियता यतो महिषात्मतेति एष हि तयोर्व्विरोधः अनवस्था तु यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्यनवधौ सत्ताप्रवाह इष्यमाणे तत्र कथं प्रत्यवस्थेयं न तावत् यदि सत्तायां सत्ता स्यात् तदा न विश्रान्तिः स्यात् सत्तायां सत्ताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन सह व्याप्तिसिद्ध्यसिद्ध्योर्दोषग्रस्तत्वात् प्रति बन्दी च खण्डितैव। किञ्च प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्य्यत्वसन्निकर्षवत्ताभाव प्रतियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् कथमात्माश्रयताखण्डिका व्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात् द्वारव्यक्तिभेदस्यापि व्यभिचारव्यतिरेकित्वात् स्वप्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञा-

नस्य एवमभावेऽभावमस्वीकुर्व्वता स्वयमेव स्वा-
भावत्वस्य एवं तदेव ग्राह्यं तदेव ग्राहकस्यात्म-
प्रतीतौ एवं तदेव ज्ञाप्यं ज्ञापकारणञ्च
शब्दोवाचक इत्यत्र एतञ्च तदेव नाश्यं नाश-
कञ्च प्रध्वंसिनि एवं तदेव सम्बन्धि सम्बन्धश्च
स्वभावसम्बन्धोपगमे इत्यादि बहुलमुपगमा-
दात्माश्रयतदाभासविवेकाय किन्नियामकमुपे-
यम्। अन्योन्याश्रये चान्तरोपान्तरशब्दयो-
रन्योन्यनाशकतायां समव्याप्तिकयोश्चान्योन्य-
व्याप्यव्यापकतायाम् एककार्य्यकारिणाञ्चा-
न्योन्यसहकारितायामेवमन्यस्मिन्नपि तत्र तत्र
दर्शनात् कथं न व्याप्तिभङ्गः कश्च विशेषो-
यद्व्यतिरेकोविशेषणमुपादीयेत। तत्र तत्रा-
विरोधात् नैवमिति चेन्न अन्यत्र तथाभाव-
दर्शनस्य विरोधाभ्युपगममूलस्याविशेषात्। तत्र
तत्र तथात्वे प्रमाणसद्भाव एव विशेष इति
चेत्तर्हि सर्व्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणा-
भाव एवोपजीव्योदूषणाभिप्यतां कृतमन्योन्या-
श्रयेण व्यभिचरितदोषत्वेनेति। चक्रकेऽपि
दुःखजन्मादिस्वलोकादिषु व्यभिचारदर्शनात्

अव्याप्तिर्व्विशेषव्यतिरेकदर्शनदुःसहत्वञ्च कार्य्यकारणभावस्य तज्जातीयतया नियतत्वेन व्यक्तिभेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात्। व्याघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा न च काल-भेदादिर्व्विशेषो घटते घटतत्प्रध्वंसादौ काल-भेदेऽपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव सत्प्रति-पक्षजात्योश्च कोविशेषो व्याघाते येन पूर्व्वत्र बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र तूत्त-रस्य परं तथोपेयत इति गुरवः। यद्यपि हि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथापि स्वहेतुरसाधकः सम-बलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादित्यस्य दूषणत्वार्थ-मवश्यापेक्षस्य द्वारात्मव्याघातकत्वात् साक्षा-द्वावश्योपस्थाप्यस्य द्वारेण वा स्वव्याघातकता-यामुपयुक्तविशेषाभावात्। न च तत्रास्तामेव व्याघातः सत्प्रतिपक्षता तु निरवद्यैवेति शक्य-मस्तु यतः शब्दादेर्नित्यत्वमेकस्मादनित्यत्व-ञ्चापरस्मादनुमानात्तथा सति किं न स्यात् तयोर्व्विरोधग्राहिणः प्रमाणस्य बलादिति चेन्न यथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमास्तामित्याच-

ग्राहे तथा विरुद्धत्वमविरुद्धत्वञ्चास्तामित्यपि ब्रुवतोऽस्मान् कथं वारयिष्यसि। स्यादप्येवं यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तव दोषो न स्यादिति चेत् तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्षहेतुप्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्त्तते अनवस्थायाञ्च यस्यां यस्यां सत्तायामपरापरा सत्तापाद्या तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्थादोषः स्यात् असिद्धौ चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति। यदि चात्माश्रयादिषु सर्व्वत्र विशेषोऽयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात् तत्र तत्र तथोपेयत इति तर्ह्यापादनस्थाने तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथा च तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति। अपरेऽपि विषयभेदात् तर्कभेदा आत्माश्रयादिवत् मन्तुमुचिताः तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः कल्पनागौरवलाघवे चानौचित्यञ्चेति। विकल्पेनान्वययोरेकस्मिन्नभ्युपगते तदेकदेशान्वयनियमसिद्धौ रणाय क्यत्वमविनिगमः सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्परप्रतिक्षेप एव पर्य्यवसा

नात् नन्वन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेव अनुपपन्नं केवलं पुंसः तत्र यदि संशयः स्यात् स च किं न स्यादिति चेन्न भावानवबोधात् प्रमाणासम्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्यो यमादाय वस्तुगत्याप्येकस्यान्वयः स्यात्। नन्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्यान्नाविनिगम इति चेन्न तस्याविनिगमोन्नेयत्वेनाविनिगमस्यैव प्रथमोपनतस्योपन्यासौचित्यात्। नन्वेवमनुमानेऽपि व्यक्त्यविनिगमो दोषः स्यादिति चेन्न अनेकव्यक्तीनामभ्युपगमनिह्नुभावात् सामान्योपसंहारस्यैकामेव व्यक्तिमाच्छेत्तुं सामर्थ्यात् अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्युपस्थानादिति बाहुल्यदृष्टमपेक्ष्याबाहुल्यदृष्टतया दुर्बलस्याभ्युपगमनानर्हतोत्सर्गः तद्यथा स्वस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रति प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमाणानुपनिपाताविशेषेऽपि विना बाधकमप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात् न तु प्रामाण्यं यं तर्कमेवालम्ब्याहुः। "तस्माद्बोधा-

त्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता। अर्थान्यथा-त्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत,, इति।

एष्टव्योदाहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धौ वेद-प्रामाण्ये तथा यथा सौगतोऽपि न विप्रतिपत्तु-मर्हति। ननु बलवदेककोटिकः संशय एवो-त्सर्गः तत् कथं तर्कः स्यादिति चेन्न उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयावलम्ब्य-त्वात् संशयस्य त्वनेवम्भावात् उत्सर्गस्यैककोटि-निविष्टत्वात् संशयस्य च कोटिद्वयावगाहित-त्वात् एतेन संशयस्यैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति निरस्तम्। निर्णयोऽपि संशय-स्यैवं वस्तुनियतकारणत्वरूपबलशालिनी कोटिः स्यात्। स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयानुस्मृतिः स्यादिति चेन्न उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गेणार्थैकभाव एव प्रमाणीभवनात्। तस्मात् यथानवस्थादयो-बाधाद्दूषणत्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भ-वन्ति तथोत्सर्गोऽपि तथैवेति सुगमासुगमयो-रसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं दृष्टजातीय-

मर्शस्याद्दृष्टजातीयं दुःखेन प्रतीयते अल्पम-
पेक्ष्य च वह्नित्याद्यखिलज्ञानानुभवसिद्धमेतत्
दर्शितञ्चेदं विविच्य ईश्वराभिसन्धौ यथा
नैयायिकादिकं प्रति क्षित्यादिषु प्रतिकार्य्या-
कर्तॄणां भिन्नानामभ्युपगमापादके यथा च
सौगतं प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानाम-
नेकसमानदेशकालानेक नीलादिव्यक्त्युत्पादकं
वेति दूषणानुकूलमिदं तद्व्यतिरेकेण कल्पना
लाघवं साधनानुकूलं प्रामाणिकाव्यवहार्य्यत्व-
मसमाधेयजातीयमनौचित्यं वैजात्यनामकं
तस्य भेदाः प्रश्नवैजात्यादयः । प्रश्नविषयमप्र-
मिण्वतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैजात्यं यथा
अवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृ-
च्छतीति प्रमाणव्यवहारिणं सौगते अतएवा-
स्यानौचित्यापरनामकं वैजात्यं परस्य दोषं म-
नसि कृत्यैके ब्रुवते अत्र सचेतसां मूकतैवोचि-
तेति । अपरे च न ह्यप्रतीते देवदत्ते स किं
गौरः कृष्णो वेति वैजात्यं विना प्रश्नः स्यादिति ।
यदि चेदमनौचित्यं नाम दोषोनाभ्युपेयते
तदानीमर्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात् तत्

परस्परामालम्बितुकामः न केनाप्या दोषेणा-र्थान्तरपरिहाराभासत्ववादिन्यर्थान्तरेणैव तत् परिहरणमनुचितमित्यतोन्येन जीयेत अर्था-न्तरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परा-मालम्ब्य स्वभङ्गभयात् कथावसानमनिच्छन्तं कथं जयेत् न चानवस्थयेति वाच्यं यावदुत्तर-मर्थान्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयो-रप्यनवस्थासाम्यात्। "दोषं व्यक्तिविवेके स्वं कविलोके विलोचने। काव्यमीमांसिषु प्राप्त महिमा महिमादृत,,।

ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति दृष्टेन यदि मूकत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिना न व्युत्पाद्यते तदानीमप्रतिभा। अथ तथात्वं व्युत्-पाद्यते प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य तदात्यन्तासद्व्यवहार्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र ब्रूवते मूकतैवात्र विजयायेति न चा-प्रतिभैवं प्रसज्यते उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरा-र्हस्येति तल्लक्षणविशेषणात् यदि चायं नियमो वादिनेष्यते यदा भ्रान्त्यैव तेन व्यवहर्त्तव्य-मनुवादादन्यत्रेति तदा मध्यस्थोक्ताव्यत्वमस्य

दोषस्योपेयतां मध्यस्थेन अपभ्रंशभाषयापि यथा वादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रामाण्य-मात्रस्यापि क्रियेत तदा को दोषस्तस्य स्यात् तत्र विषये तथैव तेन वादिबोधनस्य शक्यत्वात् तस्मान्मध्यस्थं प्रत्युत्तरदानं स्वदोषपरिहा-राय प्रतिवादिनापि वैजात्यलक्षणप्रदर्शनं कार्य्यं मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमाणेनापि बोधने निर्दोषत्वात्। ननु वादिभ्यामेव वादिनि मध्य-स्थेन वा तं प्रति वादिना वात्यन्तासद्विषयव्यव-हारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यात् किं न स्यात् विशिष्टरूपे सम्बन्धांशे वा सत्-ख्यातेरन्यथाख्यातिवादिभिरभ्युपगमात्। ननु बन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमित्यादिषु व्यव-हारतः कथं विशेष्ये विशेषणेऽपि च नासत्-ख्यातिरभ्युपगन्तव्येति चेन्न असत्ख्यात्यनभ्युप-गमस्य सत्ख्यातित्वात्यागनियमविश्रान्तत्वात् असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते न तु केवल-मसत्कयापि ख्यात्या समुल्लिख्यत इत्यन्यथा-ख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् बन्ध्यासुताच्छश-विषाणं भिन्नमिति प्रतिपत्तावपि हि भिन्न

मभिधित्सिताः ततो न प्रबन्धेन निरस्यन्ते "विषदृष्टोऽपि सर्व्वज्ञो स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति,,।

ये च परैस्तर्कदोषाः षट् स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्यमिष्टापादनं विपर्य्ययापर्य्यवसानं मिथोविरोधश्चेति सोऽयं तर्कस्य दोषविभागेनोपपद्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि इयान परमनयोर्विशेषो यदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते तर्कस्तवास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति तेन विकल्प्यमाणस्तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयासिद्धमपि यावत् वास्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगमनसिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयात् भेदादन्यो यावान् यथा च हेत्वाभासविभागस्तद्वदेव तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः। तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेवैव दोषोऽनुमानवत् तत्राप्रमितत्वात्तत्स्विनी इह त्वनभ्युपगमात्तत्स्विनीति विशेषः। मिथो विरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैव विपर्य्ययापर्य्यवसानन्तु दोषएका-

पादनस्य न भवति यन्नाम विपर्य्ययापर्य्यव-सानादापादनमेवात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि वाच्यं विरुद्धव्यभिचारा-स्वनुमानवत्तर्केऽपि दोषाः पृथग्वाच्याः। बाध उत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्वानुकूलस्तर्कस्य सप्तम-मपि दोषं तर्कस्यापत्तिसाम्यं नोपगच्छामः। स चोभाभ्यामभ्युपगतव्याप्येऽनभ्युपगतव्यापके प्रा-गेव दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति।

एवम्प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूह-नीयानि।

तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थाना-न्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्स-दृशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्व्विविच्यमाना-न्यपि पदार्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि। अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्ष-प्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमू-हति उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित् स्वप्र-ज्ञया समादध्यात् तत्र च खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्य-

माने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित् पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयम् एवं तत्रापि परेण प्रश्नाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरदेषु संक्रमणीयमिति खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम्। न च शाखान्तरसंक्रान्तावर्थान्तरं पतेत् अप्रकृतत्वाभावात्। न चैकनिर्णयारम्भेऽन्य संक्रान्तावनौचिती स्यात् शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादौ अप्रतिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात्। येन हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति तस्मात्।

"तत्तुल्यो हस्तदीयञ्च योजनम् विषयान्तरे।
उद्धृत्य तस्य शोषे च निधा भ्रमति मत्क्रियेति॥"

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठितीनाऽस्मिन् खलः खेलतु। श्रद्धाराध्यगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादयत्वेतत्तर्करसोर्म्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः॥ ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् यः साक्षात् कुरुते

समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम्। यत्काव्यं मधुवर्षिधर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः श्रीहर्षस्य कवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्॥

इति श्रीहर्षकृतानिर्व्वचनीयसर्व्वस्वे खण्डनखण्डखाद्ये तुरीयः सङ्कीर्णपरिच्छेदः समाप्तम्।

कलिकाता

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने संवाद-ज्ञानरत्नाकरयन्त्रे श्रीभुवनचन्द्रवसाक-द्वारा मुद्रित।

सन १२८४ साल।

